

Εἰκ. 2. Ἀναπαράστασις τοῦ βημοθύρου.

Τὸ δὲ κάτω τμήμα τῆς θύρας σχηματίζει διὰ λοξῶς βαινόντων ἐλασμάτων δικτυωτὴν διαίρεσιν, οἷαν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὰς σιδηρᾶς κινκλίδας τῶν τέμπλων καὶ εἰς ἀνάγλυπτα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια Ἡ τοιαύτη μάλιστα δικτύωσις διετηρήθη καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν, ὥς μανθάνομεν ἐκ τοῦ Κ. Πορφυρογεννήτου¹. Τέλος μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων ὡς καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ θυροφύλλου ἐτέθη διακοσμητικὸν ἐλικοειδῶς συστρεφόμενον ἔλασμα.

Εἶπον ἀνωτέρω ὅτι τὰ σιδηρὰ παλαιοχριστιανικὰ ἀντικείμενα εἶναι σπάνια ἐν Ἑλλάδι. Ἐν τῇ Δύσει διετηρήθησαν ἀφθονώτερα· χαλκὴ θύρα ἀποκειμένη σήμερον ἐν τῷ μουσεῖῳ τοῦ Wiesbaden παρουσιάζει τὸ αὐτὸ πρὸς τὴν ἡμετέραν δικτύωμα, ἀλλ' εἰς τὸ ἄνω μέρος². Ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῆς ἡμετέρας θύρας ἢ μᾶλλον θυροφύλλου — οἷον ἐπιβάλλει νὰ τὸ παραδεχθῶμεν τὸ μικρὸν τοῦ πλάτους (0.54) — παρατηρῶ ὅτι καὶ λόγῳ τῶν διακοσμητικῶν του θεμάτων καὶ λόγῳ κυρίως τῶν μικρῶν του διαστάσεων, πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τέμπλον παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας, ἴσως ἐκείνης εἰς ἣν μετεσκευάσθη ὁ ἀρχαῖος ναὸς τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς³. Πρόκειται λοιπὸν πιθανώτατα περὶ βημοθύρου, οὗτινος ἔχομεν τὸ δεξιὸν φύλλον. Τὸ ἐλλεῖπον ἕτερον φύλλον θὰ ἔφερε ἀριστερᾶ τοὺς σχετικoὺς δακτυλίους κρεμάσεως καὶ εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ σταυροῦ, τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὸ Ὠμέγα τοῦ δεξιοῦ φύλλου Ἀλφα, κοσμηματοποιημένον, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῇ σχετικῇ ἀναπαραστάσει (εἰκ. 2).

¹ Πβλ. Ebersolt, Le grand palais de C/ple, Paris 1910, 107.

² R. Jäger, Jahrbuch des Instituts 45 (1930) σ. 109 εἰκ. 21.

³ Dugas-Clemmensen, Le sanctuaire d'Athéna Aléa à Tégée Paris 1924 σ. 13.

Εἰκ. 1. Ἡ νοτιὰ πλευρὰ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.

Ο ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΗΣ ΒΑΡΑΣΟΒΑΣ

(ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΜΟΝΟΚΛΙΤΟΥΣ ΤΡΙΚΟΓΧΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ)

Εἰς τὴν βᾶσιν τοῦ λόφου τῆς Βαράσοβας, ἀποτελοῦντος τὴν δυτικωτέραν τῶν δύο κυανῶν πυραμίδων, αἰτίνες ὀρθοῦνται ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τῆς Ρούμελης κατέναντι τῶν Πατρῶν, ὑπάρχει μικρὸν παράλιον χωρίον, κατοικούμενον καὶ συχναζόμενον ὑπὸ ἀλιέων καὶ φέρον τὸ ὄνομα Βασιλική. Ἡμίσειαν ὥραν πρὸς δυσμὰς τοῦ χωρίου τούτου σώζονται, ἐπὶ τῆς πετρώδους ΒΑ κλιτύος τῆς Βαράσοβας, ἐν θέσει Σαμακούλα, τὰ σημαντικὰ λείψανα ἡρειπωμένου βυζαντινοῦ ναοῦ, ὃν ἡ παράδοσις φέρει τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Δημητρίου (εἰκ. 1).

Ὁ ναὸς ὑψοῦται εἰς τὸ ἄκρον τῆς ἐπιπέδου κορυφῆς λοφίσκου καὶ εἰς τὸ βάθος μικρᾶς πλατείας, ἐφ' ἧς διακρίνονται τὰ θεμέλια καὶ ἄλλων παλαιῶν κτισμάτων, δικαιολογούντων τὴν ποτὲ ὑπαρξιν μονῆς, ἧς ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου θ' ἀπετέλει τὸ καθολικόν.

Τοιχοδομία. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ, σωζόμενοι ἐνιαχοῦ μέτροις ὕψους 4 μέτρων ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, εἶναι ἐπιμελῶς ἐκτισμένοι διὰ λίθων τοῦ ἐγχωρίου.

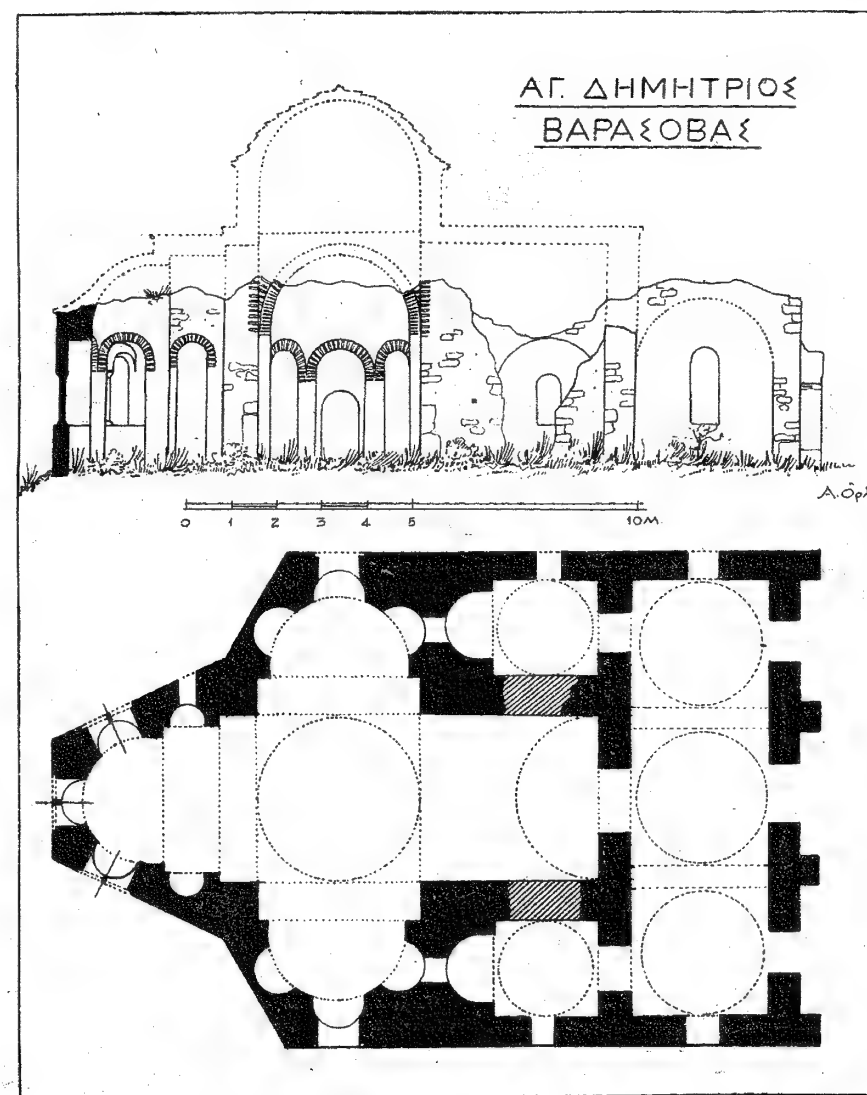

Εἰκ. 2. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἀπὸ νότου.

πρασινωποῦ ἀσβεστολίθου, οὐχὶ τελείως λείων ἀλλ' ἀπλῶς σφυροκοπημένων, τοποθετημένων ὁμῶς κατὰ ὀριζοντίαν μὲν ἀλλ' οὐχὶ πανταχοῦ ἰσοῦψεῖς στρώσεις ἐναλλασσομένας πρὸς συνεχεῖς ἐπίσης σειρὰς πλίνθων. Διὰ τῶν συνεχῶν τούτων πλινθίνων στρώσεων ἐτονίσθησαν ἰσχυρῶς οἱ ὀριζόντιοι ἄρμοι τῆς δομῆς. Τοῦναντίον οἱ κατακόρυφοι ἄρμοι ἐλάχιστα ἐσημειώθησαν καὶ δὴ κατὰ διαφόρους τρόπους, ἥτοι πὺν μὲν διὰ μονῶν κατακορύφων πλινθίων, συνηθέστερον δὲ διὰ μικρῶν ἐπαλλήλων ὀριζοντίων τεμαχίων πλινθίων, ἐνιαχοῦ δέ, τέλος, διὰ συνδυασμοῦ κατακορύφου πλινθίου πρὸς δύο ἀπὸ τοῦ μέσου αὐτῆς, δεξιᾷ ἢ ἀριστερᾷ μὲ κλίσιν 45° διεφθινομένης μικρᾶς πλινθίου, αἵτινες σχηματίζουν ἀλλοτε δεξιόστροφον καὶ ἄλλοτε ἀριστερόστροφον τὸ γράμμα κάππα. Ἀποτελεῖ δὲ τοῦτο καὶ τὴν μόνην κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν τοῦ ναοῦ, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ παντελῶς ἐλλείπουσι καὶ αὐταὶ αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι. Ἡ σφυροκόπησις τῶν ἐπιφανειῶν τῶν λίθων ἀφ' ἐνὸς καὶ ὁ πολλαπλοῦς τρόπος μορφώσεως τῶν κατακορύφων ἄρμων ἀφ' ἐτέρου ἔθραυσαν τὴν μονοτονίαν, ἣν συνήθως παρουσιάζει τὸ κανονικὸν πλινθοπερίβλητον σύστημα καὶ κατέστησαν γραφικὴν τὴν ὄψιν τῆς τοικοποιίας. Ἐπαυξάνεται δ' ἡ γραφικότης αὐτῆς καὶ διὰ τῆς χρωματικῆς ἁρμονίας τῶν πρασίνων λίθων πρὸς τὰς ζωηρῶς ἐρυθρὰς πλινθίους, μεθ' ὧν συνδυάζονται.

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ ἐντὸς τῆς τοικοποιίας παρεμβολὴ μεγάλων

Εἰκ. 3 Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.

σταυρῶν¹ (εἰκ. 1) σχηματιζομένων διὰ καλῶς κατεργασμένων ὑποκνάνων μεγάλων ὀγκολίθων εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίου κτηρίου, ὡς μαρτυροῦσιν οἱ ἐπ' αὐτῶν σύνδεσμοι καὶ τόρμοι.

¹ Ἐτερα παραδείγματα σταυρῶν ἐν τῇ τοικοποιίᾳ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων βυζαντινῶν ναῶν κατελέξαμεν ἤδη ἐν σελ. 17 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχαίου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων. Εἰς ταῦτα προσθετός καὶ ὁ ἐν Ἀμφίση ναὸς τοῦ Σωτήρος.

Ἰδιαιτέρας τέλος μνείας ἀξία εἶναι ἡ ἐκ καθαρωτάτου πηλοῦ σύστασις τῶν πλίνθων καὶ ἡ κανονικότης καὶ λειότης τῶν ἐδρῶν αὐτῶν μὲ πάχος ποικίλλον ἀπὸ 0.02 ἕως 0.035. Ἐχρησιμοποιήθησαν δ' αἱ πλίνθοι οὐ μόνον εἰς τοὺς ἀρμούς τῆς ὀρατῆς τοιχοποιίας ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων ὡς καὶ εἰς τὴν δομὴν πάντων τῶν ἐσωτερικῶν θόλων, ὧν σώζονται δυστυχῶς μόνον ὀλίγα τμήματα παρὰ τὰς γεννήσεις (εἰκ. 3 καὶ 4).

Περιγραφή τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ. Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3) παρουσιάζει κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τὸν τύπον ναοῦ τρικόγχου μονοκλίτου μετὰ τρούλλου κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν τὴν μορφήν ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ νάρθηκος. Πρὶν ἢ ἐξετάσωμεν τὴν γένεσιν τοῦ τύπου τούτου ὅς ἴδωμεν λεπτομερέστερον τὰ ἀπαρτίζοντα τὸν ναὸν στοιχεῖα.

Περίξ ἐνὸς κεντρικοῦ τετραγώνου ὑπεράνω τοῦ ὁποίου ὑψοῦτο ὁ πρὸ πολλοῦ καταπεσὼν τρούλλος ἐτοποθετήθησαν τέσσαρες κυλινδρικαὶ καμάραι (διαμ. 3.66), αἵτινες ἐστήριζον αὐτόν. Ἐκ τῶν καμαρῶν τούτων αἱ μὲν τρεῖς (Ἀν., Βόρ. καὶ Νοτία) ἔχουσι μικρὸν μῆκος (0.85), ἡ δὲ τετάρτη, ἡ Δυτική, εἶναι ἐπιμήκης (3.95) συνεχιζομένη μέχρι τοῦ νάρθηκος. Συνεχόμεναι πρὸς τὰς τρεῖς μικρὰς καμάρας ἀλλὰ μὲ κατὰ τι μικροτέραν διάμετρον (3.16) κατεσκευάσθησαν κατὰ μὲν τὴν Β. καὶ Ν. πλευρὰν ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων, κατὰ δὲ τὴν ἀνατολικὴν στενωτέρα κυλινδρική καμάρα καταλήγουσα καὶ αὕτη εἰς ἡμικυκλικὴν κόγχην καλυπτομένην διὰ τεταρτοσφαιρίου, μικροτέρας κατὰ τι διάμετρον τῶν δύο ἄλλων κογχῶν (2.80), λόγῳ τῶν ἀλλεπαλλήλων στενώσεων. Ἐφ' ἐκάστης τῶν πλαγίων κογχῶν ἀνοίγονται ἀνὰ τρεῖς μικρότεροι κόγχαι καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων. Ἐκ τῶν μικρῶν δ' αὐτῶν κογχῶν αἱ μὲν κατὰ τὸν ἐγκάρσιον ἄξονα τοῦ ναοῦ ἀνοιγόμεναι χρησιμεύουσιν ὡς θύραι ἐξωτερικαὶ τοῦ ναοῦ, αἱ δὲ πρὸς δυσμὰς διατρυνῶνται ὑπὸ ἀνοιγμάτων τοξωτῶν βλεπόντων πρὸς δύο μικρὰ ἐκατέρωθεν τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ σχηματιζόμενα διαμερίσματα. Μικρὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας φέρει ὁμοίως καὶ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ ναοῦ, ἥτοι ἀνὰ μίαν μὲν ἐκατέρωθεν ὑπὸ τὴν ἐνδιάμεσον κυλινδρικήν καμάραν, — ὧν ἡ πρὸς νότον διατρυνᾶται ὑπὸ στενοῦ παραθύρου ἐν ᾧ ἡ πρὸς βορρᾶν, ἐκτελοῦσα προφανῶς χρῆν προθέσεως, εἶναι τυφλή — τρεῖς δὲ ἄλλας ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ. Αἱ τελευταῖαι ὅμως αὗται διαφέρουσι τῶν λοιπῶν, καθόσον μόνον τὰ κάτω αὐτῶν μέρη (αἱ ποδιαὶ) εἶναι κυλινδρικῶς διαμορφωμένα, μέχρις ὕψους 0.72, τὰ δὲ ἄνω, καλυφθέντα διὰ κυλίνδρων, διεμορφώθησαν ὡς ὀρθογώνια δίλοβα παράθυρα (εἰκ. 17), περὶ ὧν θέλωμεν εἶπει πλείονα κατωτέρω.

Ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ εἶναι προσκεκολλημένος νάρθηξ, προεκτεινόμενος ἐκατέρωθεν οὕτως, ὥστε αἱ στεναὶ αὐτοῦ πλευраὶ νὰ ἔρχονται εἰς τὴν προέκτασιν τῶν μέσων πλευρῶν τῶν πλαγίων κογχῶν, πρὸς ὅς καὶ συνενοῦνται διὰ τοίχων. Γεννῶνται δὲ διὰ τῆς συνενώσεως ταύτης δύο τετράγωνοι πλευρικοὶ χώροι καταλήγοντες πρὸς ἀνατολὰς εἰς κόγχας συγκοινωνούσας

Εἰκ. 4. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου.

πρὸς τὰς πλαγίας μεγάλας κόγχας διὰ τοῦ ρηθέντος στενοῦ τοξωτοῦ παραθύρου. Οἱ παράπλευροι οὗτοι χώροι, σχηματίζοντες τρόπον τινὰ παρεκκλήσια, ἐκαλύπτοντο διὰ φουρνικῶν, ὧν ἐσώζοντο εἰσέτι κατὰ τὴν πρώτην μου εἰς Βαράσοβαν ἐπίσκεψιν (1933) ἱκανὰ τμήματα κατὰ χώραν. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν κυρίως νάρθηκα, οὗτος ἔφερε τρεῖς θύρας εἰσόδου κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ τρεῖς ἄλλας ἀντιστοίχως κατὰ τὴν ἀνατολικήν, δι' ὧν συνεκοινῶναι πρὸς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τοὺς παραπλεύρους χώρους (εἰκ. 3). Κατὰ δὲ τὰς στενάς αὐτοῦ πλευρὰς ἠνοίγετο ἀνὰ ἓν μονόλοβον τοξωτὸν παράθυρον (εἰκ. 3). Ἡ στέγη τοῦ νάρθηκος ἔχει καὶ αὕτη καταπέσει, μόνον δ' αὐτῆς λείψανον διατηρεῖται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τὸ ἴχνος ἐνὸς τόξου μετώπου (εἰκ. 3). Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ὑπάρχουσι τέσσαρες ἀντηρίδες (εἰκ. 3) ἐκτισμέναι δι' ὀγκωδῶν κανονικῶν λίθων, τοποθετημέναι δ' εἰς ἴσας ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις. Αἱ ἀντηρίδες αὗται βοηθοῦσιν ἡμᾶς εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς ὁροφῆς τοῦ νάρθηκος, περὶ ἧς θέλωμεν εἶπει κατωτέρω.

Κατάταξις τοῦ τύπου τοῦ ναοῦ. Ὁ περιγραφεὶς ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μονοκλίτων τρικόγχων μετὰ τρούλλου. Ὁ τρικόγχος ναὸς ὁρμηθεὶς ἀπὸ τῶν πρωτοχριστιανικῶν κοιμητηρίων (cellae trichorae) ἐφηρμόσθη κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν εἰς ναοὺς τῆς Β. Ἀφρικῆς,

τῆς Συρίας¹, καὶ τῆς Ἀρμενίας². Ἀργότερον ἀποκλειστικὴ αὐτοῦ χρήσις ἐγένετο εἰς τὰ καθολικὰ τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους³ ὁπόθεν μετεδόθη κατὰ τὴν 2^{αν} χιλιετηρίδα εἰς Ἑλλάδα, Σερβίαν καὶ Ροιμανίαν. Εἰς τὰς δύο μάλιστα τελευταίας ταύτας χώρας ἀπετέλεσεν ὁ τρίκογχος ἓνα τῶν θεμελιωδῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἐκκλησιαστικῶν τύπων. Ἡμᾶς ἐνταῦθα θέλει εἰδικῶς ἀπασχολήσῃ ἡ μορφή ὑφ' ἣν παρουσιάζεται ὁ μονόκλιτος τρίκογχος ναὸς ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον.

Τύποι τρικόνγων. Τρίκογχοι μονόκλιτοι ναοὶ ὡς καὶ μονόκλιτοι ἐλεύθεροι σταυροὶ — ὧν οἱ τρίκογχοι ἀποτελοῦσιν ἀπλὴν παραλλαγὴν διὰ προσθήκης κογχῶν εἰς τὰ τρία σκέλη τοῦ σταυροῦ — κατεσκευάζοντο ἐν Ἑλλάδι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μὲ μικρὰς διαστάσεις κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν. Ὅντως τῶν πλείστων μέχρι τοῦδε γνωστῶν μονοκλίτων τρικόνγων ναῶν τῆς Ἑλλάδος — ὧν παραθέτω κατόψεις μετὰ τομῶν (εἰκ. 5—10) — τὸ βασικὸν τετράγωνον (= τὸ ὑπὸ τὸν τροῦλλον) ἔχει πλευρὰν μὴ ὑπερβαίνουσαν τὰ 3.00 μ.⁴ Ἐφ' ἐκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ βασικοῦ τούτου τετραγώνου κατεσκευάζοντο συνήθως, ἀνέχουσαι τὸν τροῦλλον, τέσσαρες καμάραι, ὧν αἱ μὲν πρὸς βορρᾶν καὶ νότον ἦσαν πάντοτε πολὺ μικραὶ⁵, αἱ δὲ δύο ἄλλαι (ἀνατολικὴ καὶ μάλιστα ἡ δυτικὴ) μακρότεραι, ἵνα λάβῃ ὁ ναὸς τὸ σχῆμα ἐπιμήκους σταυροῦ. Εἰς τὰς τρεῖς τῶν καμαρῶν (Α, Β καὶ Ν) προσκολλῶνται ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, μὲ διάμετρον πάντοτε κατὰ τι στενωτέραν τῶν καμαρῶν, καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων. Ἐξωτερικῶς αἱ τρεῖς κόγχαι διαμορφοῦνται κατὰ ποικίλα σχήματα. Συνήθως κατασκευάζονται ἡμιεξάγωνοι: Ἁγ. Ἰωάννης Σαλαμῖνος (εἰκ. 5, α), Ἁγ. Δημήτριος Σαρωνικοῦ (εἰκ. 5, γ), Ἁγ. Σῶζων Σκριποῦς (εἰκ. 5, δ), Ναὸς Καστροῦρας (εἰκ. 9). Συχνάκις ἐπίσης γίνονται ἡμικυκλικαί: Κουμπελίδικη Καστοριάς (εἰκ. 8), Ἁγ. Νικόλαος Μεθάνων (εἰκ. 7), Προφήτης Ἡλίας Γερακίου, ναοὶ

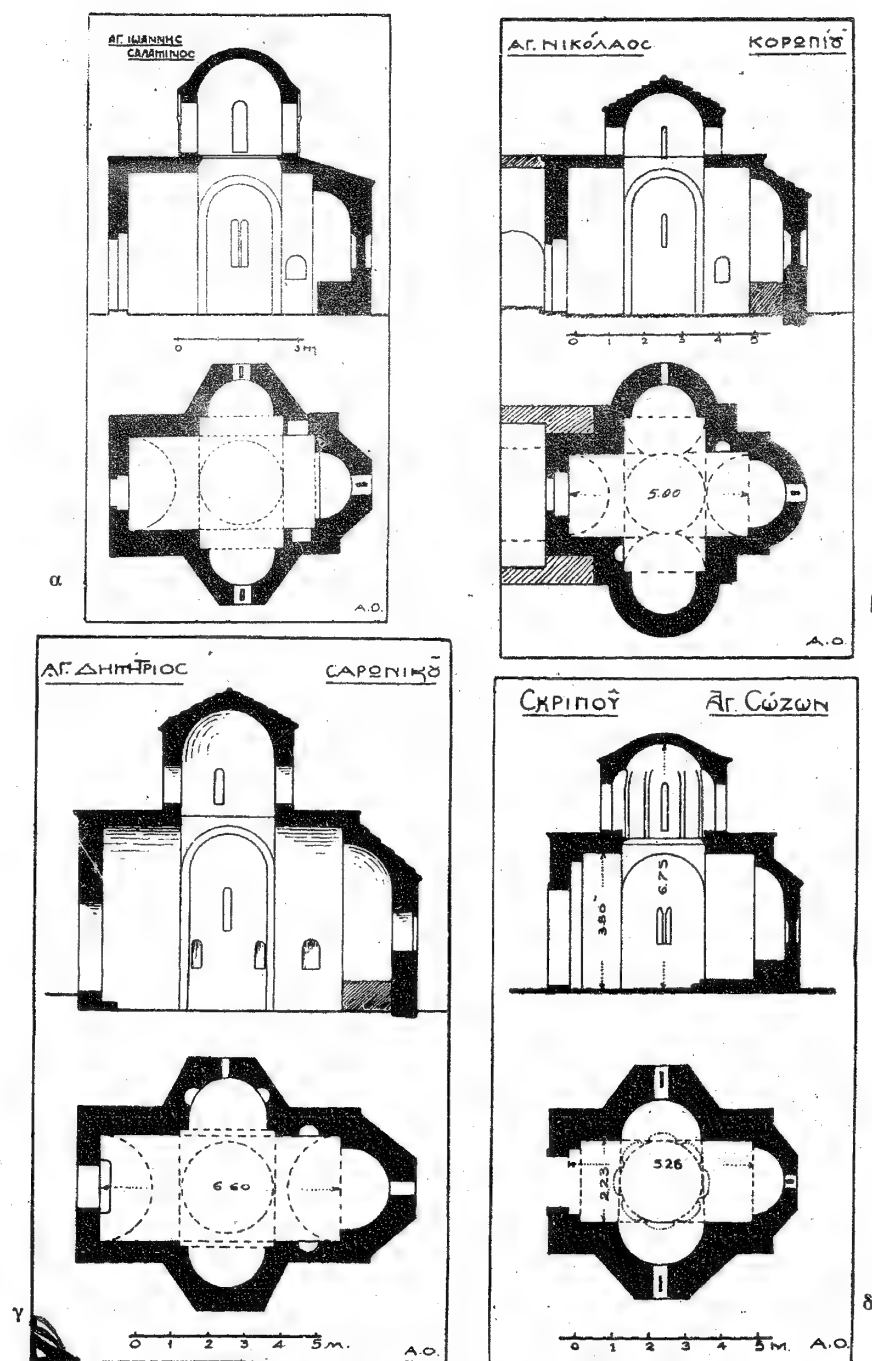
¹ Περὶ τοῦ τρικόνγων τύπου τῆς πρώτης χιλιετηρίδος καὶ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ ὄρα Vincent, ἐν Revue Archéologique 1920, I σ. 82 καὶ ὁσαύτως Weigand ἐν Byz. Zeitschrift. XXIII (1914) 167 ἔ. πρβ. καὶ Zeitschrift für christl. Kunst 1916.

² Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918 τόμ. I σ. 160 Ginhart ἐν Byz.-Neugr. Jahrbücher I σελ. 222.

³ Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀναφέρονται τρίκογχοι ναοὶ τοῦ 505 καὶ 564 (Θεοφάν. 159 καὶ 264 De Boor) καὶ ὑπὸ τοῦ Συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους (III, 9 Βόννης 98 15), καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ (109 σμ. 1 Βόνν.) τρίκογχος ναὸς κατασκευασθεὶς περὶ τὸ 835 π. Χ. ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου.

⁴ Ἁγ. Σῶζων Σκριποῦς 2.23 (εἰκ. 5, δ), Ἁγ. Νικόλαος Κορωπίου 2.25 (εἰκ. 5, β), Ἁγ. Ἰωάννης Σαλαμῖνος 2.30 (εἰκ. 5, α), Ἁγ. Ἰωάννης Ἐλαιῶνος 2.55 (εἰκ. 6), Ἁγ. Δημήτριος Σαρωνικοῦ 2.60 (εἰκ. 5, γ), Ἁγ. Νικόλαος Μεθάνων 2.10 (εἰκ. 7), Κουμπελίδικη Καστοριάς 1.90 (εἰκ. 8).

⁵ Εἰς τὸν Ἁγ. Σῶζοντα τῆς Σκριποῦς (εἰκ. 5, δ), καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Καστροῦρας (εἰκ. 9) καὶ τῆς Κρήτης (εἰκ. 10) τοιαῦται καμάραι δὲν ὑπάρχουσι.

Εἰκ. 5. Μονόκλιτοι-τρίκογχοι ναοὶ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας.

τῆς Κρήτης (εἰκ. 10). Ἔστιν ὅτε δ' ἀπαντῶνται τὸ ἐξάγωνον μετὰ τοῦ ἡμικυκλικοῦ ἐν τῷ αὐτῷ κτηρίῳ: Ἁγ. Ἰωάννης Ἐλαιῶνος (εἰκ. 6). Τέλος σπανιώτατα ἀπαντῶνται καὶ κόγχαι ὀρθογώνιοι¹: Κυργιανὰ Κρήτης (εἰκ. 10). Πεντάπλευροι κόγχαι, οἷας συναντῶμεν ἐν Μ. Ἀσίᾳ², Ἀρμενίᾳ³, Σερβίᾳ⁴ καὶ ἰδίως Ρουμανίᾳ⁵ δὲν εὑρέθησαν εἰς μονοκλίτους τρικόγχους ἐν Ἑλλάδι.

Εἰς τοὺς μικροὺς μονοκλίτους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος δὲν προσετίθετο συνήθως νάρθηξ ἢ ὁσάκις κατεσκευάζετο τοιοῦτος εἶχε σχῆμα ὀρθογωνίου προσκολλωμένου κατὰ προέκτασιν εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ. (Κουμπελίδεικη Καστοριάς εἰκ. 8). Συνήθως ὅμως οἱ ὑπάρχοντες εἰς τοὺς μονοκλίτους τρικόγχους τῆς Ἑλλάδος⁶ νάρθηκες εἶναι μεταγενέστεραι προσθήκαι⁷.

Τὰ ἀνωτέρω σημειωθέντα χαρακτηριστικὰ ἐφαρμόζονται καὶ διὰ μονοκλίτους τρικόγχους μεγαλυτέρας κλίμακος, ἥτοι πλειρᾶς βασικοῦ τετραγώνου μεγαλυτέρας τῶν 3 μ. Εἰς τούτους ὅμως ὁ νάρθηξ διαμορφοῦται διαφοροτρόπως. Πράγματι, ὡς παρατηροῦμεν εἰς τὰ τρία διασωθέντα παραδείγματα μεγάλων τρικόγχων, ἥτοι τὸν Ἁγ. Νικόλαον τῶν Σερρών (εἰκ. 11)⁸, τὸν Ἁγ. Νικόλαον εἰς τὸ Πλατάνι τῆς Ἀχαΐας (εἰκ. 12) καὶ τὸν Ἁγ. Δημήτριον τῆς Βαράσοβας, ὁ νάρθηξ εἰς μὲν τὸν πρῶτον, καλυπτόμενος διὰ τριῶν ἰσομεγέθων φουρνικῶν, περιορίζεται μόνον εἰς τὸ πλάτος τοῦ δυτικοῦ σκέλους σταυροῦ, ὅπερ σημαντικῶς συνεστάλη, εἰς δὲ τοὺς ἄλλους δύο ἔξέχει πρὸς τὰ πλάγια, ὡς οἱ νάρθηκες τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Ἡ ἐξοχή ὅμως αὕτη τοῦ

¹ Ὀρθογώνιον κόγχην ἔχει καὶ ὁ ἐν Ταλὶν τῆς Ἀρμενίας ναὸς Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, τόμ. I, εἰκ. 188 καὶ 189. Ὡσαύτως ὁ παρὰ τὰς Συρακούσας ναὸς τοῦ Ἁγ. Πέτρου ad Baias (κάτοψις παρὰ Cecchelli, Studi Bizantini e Neoellenici τόμ. IV σ. 24).

² Ναὸς ἐν Ὀρτάκιοι τῆς Καππαδοκίας Rott, Kleinasiatische Denkmäler Leipzig 1908, εἰκ. 48.

³ Ναὸς ἐν Ἀλαμάν Strzygowski, ἔ. ἀ. τ. I σ. 160 εἰκ. 185, 186.

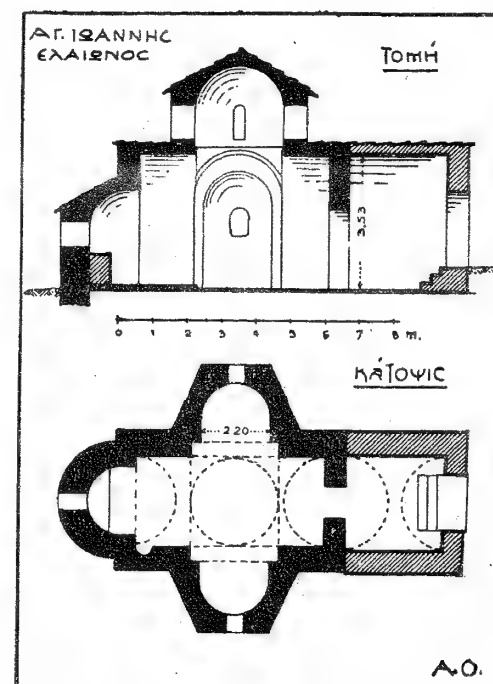
⁴ Millet, L'ancien art serbe, Paris 1912, εἰκ. 177, 190, 211, 218.

⁵ Ghika-Budesti, Evolutia Arhitecturii in Muntenia si in Oltenia 1933, εἰκ. 138, 149, 164, 167, 174, 193, 213, 244, 260, 271, 282, 285, 292, 315, 318, 331, 339, 346. Jorga-Bals, L'art roumain πολλά παραδείγματα G. Bals, Bisericile si Manastirile Moldovenesti, Bucuresti 1933 πολλά παραδείγματα ἐν οἷς καὶ ναοὶ μεθ' ἡμικυκλικῶν καὶ τετραγώνων κογχῶν.

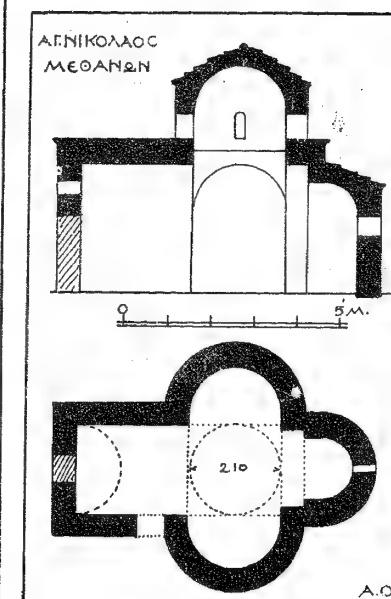
⁶ Οἱ μονόκλιτοι τρικόγχοι ναοὶ τῆς Παλαιᾶς Σερβίας φέρουσι καὶ αὐτοὶ νάρθηκα ἰσοπλατῇ πρὸς τὴν δυτικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ, οὐχὶ ὅμως ὀρθογώνιον ἀλλὰ τετράγωνον, καλυπτόμενον δι' ἐνὸς φουρνικοῦ ἢ σταυροθολίου φέροντος ὑπὲρ ἀνω τυφλὸν τροῦλλον ἢ πύργον κωδωνοστασίον: Millet, L'ancien art serbe Paris 1919, εἰκ. 190, 211, 218. Ὁμοίως καὶ οἱ ναοὶ τῆς Ρουμανίας (17^{ου} αἰῶνος): Ghika-Budesti, Evolutia Arhitecturii in Muntenia si in Oltenia 1933, εἰκ. 139, 149, 164, 203, 244, 318, 331.

⁷ Ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου Ἐλαιῶνος (εἰκ. 6).

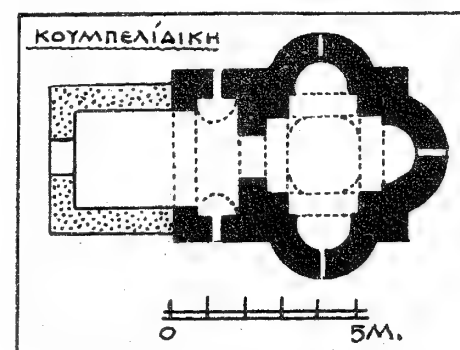
⁸ Τὸ σχέδιον τῆς παρατιθεμένης κατόψεως τοῦ Ἁγ. Νικόλαου τῶν Σερρών (εἰκ. 11) ὀφείλω εἰς εὐγενῆ παραχώρησιν τοῦ κ. Ευγροπούλου.

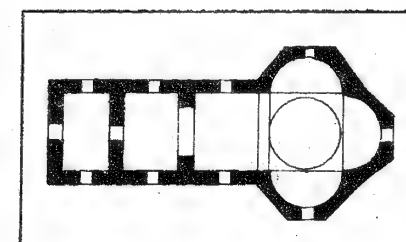
Εἰκ. 6. Ἁγ. Ἰωάννης Ἐλαιῶνος.

Εἰκ. 7. Ἁγ. Νικόλαος Μεθάνων.

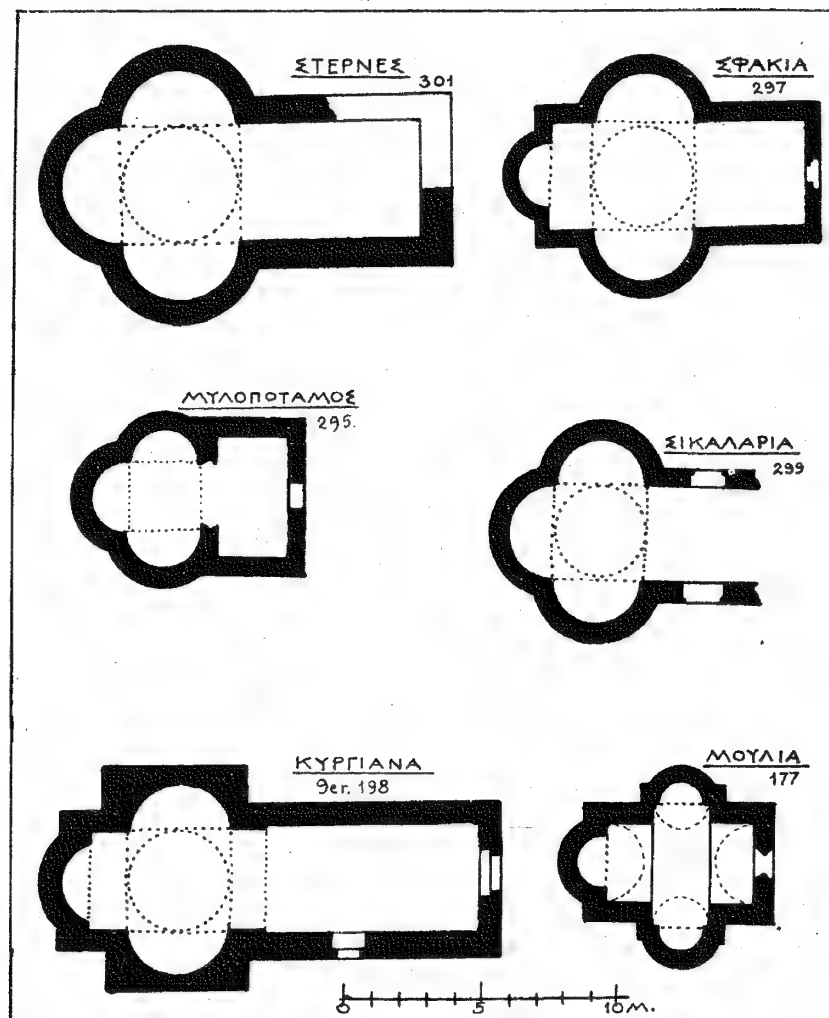
Εἰκ. 8. Κουμπελίδεικη Καστοριάς (Millet).

Εἰκ. 9. Ναὸς Καστορίας Ἡπείρου (Ἀρχιμ. Ἀντωνῖνος).

τινῶν κατὰ δύο τρόπους: Ὁ ἀπλούστερος αὐτῶν, ὅστις ἐφημέροσθη εἰς τὸ Πλατάνι (εἰκ. 12), συνίστατο εἰς τὴν ἀπλὴν προσκόλλησιν τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ

δυτικὸν σκέλος τοῦ τρικόγχου. Ἄλλ' ὥς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως ἡ διάταξις αὕτη, μὴ οὖσα ὀργανική, παρουσιάζει τὸ μειονέκτημα τῆς δημιουργίας νεκρῶν εἰσεχόντων γωνιωδῶν χώρων μεταξύ τῶν κογχῶν καὶ τοῦ

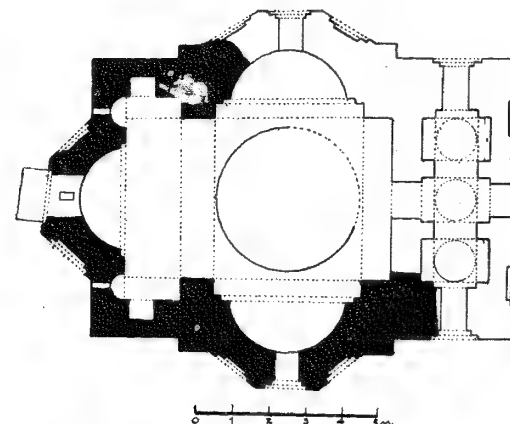

Εἰκ. 10. Μονόκλιτοι τρικόγχου ναοὶ τῆς Κρήτης (κατὰ Gerola, Monumenti Veneti τόμ. II).

ἔχοντος νάρθηκος. Τὸ ἀποπὸν τοῦτο ἐθεράπευσεν ἡ ἐν τῷ Ἁγ. Δημητρίῳ τῆς Βαράσοβας ἐφαρμοσθεῖσα λύσις, ἥτις ἐχρησιμοποίησε τοὺς νεκροὺς χώρους τῆς πρώτης ἐγγράφασα αὐτοὺς ἐντὸς ὀρθογωνίου σχηματιζομένου διὰ προεκτά-

σεως τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ νάρθηκος, ἀγομένων ἐπὶ τῆς αὐτῆς γραμμῆς πρὸς τὰς μέσας πλευρὰς τῶν κογχῶν. Προέκυψαν οὕτω ἐκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ δύο παράπλευροι χώροι, οἰονεὶ πλάγια κλίτη, ἅτινα ὁμως δὲν συγκοινωνοῦσι πρὸς τὸν κυρίως ναὸν ἀλλὰ μόνον πρὸς τὸν νάρθηκα.

Ὁ οὕτω προκύψας τύπος ναοῦ δύναται νὰ ὀνομασθῇ σταυροειδῆς ἡμιεγγεγραμμένος. Συγγενεῖς πρὸς τὸν τύπον τοῦτον ναοὺς εὕρισκόμεν εἰς τοὺς ἐξ ὁλοκλήρου ἐγγεγραμμένους ναοὺς: 1^{ον}) τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἐν Ἀνί τῆς Ἀρμενίας¹ καὶ 2^{ον}) τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Αὐλίδος (εἰκ. 13), ὃν ὀρθῶς ὁ Weigand κατέταξεν εἰς τοὺς τρικόγχους² καὶ 3^{ον}) εἰς τὸν ἀτελῶς σωζόμενον ναὸν τῆς Βίνενης, παρὰ τὴν λίμνην τῆς Πρέσπας³ (εἰκ. 14). Τὸ σχέδιον τῶν δύο τούτων ναῶν προκύπτει ἐκ τοῦ ἡμετέρου διὰ προεκτάσεως τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου καὶ πέραν τῶν κογχῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ καμπῆς αὐτῶν εἰς τὴν γραμμὴν τῆς γεννήσεως τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὁπότε γεννῶνται ἐκατέρωθεν καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους παράπλευροι χώροι. Ἀποτελεῖ κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τῆς Βαράσοβας ἓνα μεταβατικὸν τύπον μεταξύ τοῦ ἐλευθέρου καὶ τοῦ ἐγγεγραμμένου τρικόγχου.

Εἰκ. 11. Κάτοψις Ἁγ. Νικολάου Σερρών.

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς μὲ τὸν ναὸν τῆς Βαράσοβας περιπτῶσιν συνενώσεως ἐπιμήκους νάρθηκος πρὸς ναὸν ὁμως οὐχὶ τρικόγχον ἀλλ' ἐλεύθερον σταυρόν, ἀπαντῶμεν ἐν Ἡλείᾳ, εἰς τὴν Παλιοπαναγιὰν τῆς Μανολάδος, ἥς παραθέτω τὴν ἀκριβῆ κάτοψιν καὶ τομὴν (εἰκ. 15), διότι ἡ ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Λαμπάκη δημοσιευθεῖσα κάτοψις⁴ καὶ ἀτελής εἶναι καὶ ἐν τισιν ἐσφαλμένη. Ὡς βλέπει τις ἐκ τοῦ σχεδίου σχηματίζονται καὶ ἐνταῦθα ἐκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, δύο παράπλευροι χώροι στεγαζόμενοι διὰ φουρνικῶν, οἷτινες

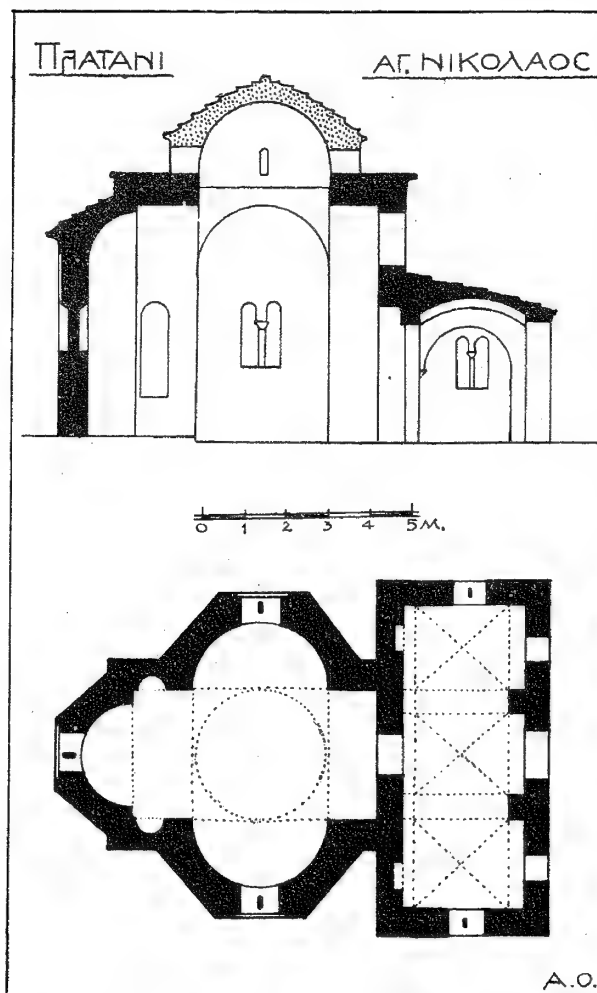
¹ Lynch, Armenia τ. I σελ. 385 πρβλ. Millet, École Grecque σελ. 71 σημ. 5.

² Byz. Zeitschrift XXIII (1914) σ. 188.

³ Miljukof, Izvestija Ρωσ. Ἰνστ. Κ/λεως τ. IV σ. 55. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπαχθῶσι καὶ οἱ ἐν Κρήτῃ ναοὶ Γωνιάς Κισσάμου καὶ Χρυσοπηγῆς Χανίων, ἐὰν εἴμεθα βέβαιοι ὅτι τὰ παράπλευρα διαμερίσματά των δὲν προέρχονται ἐκ μεταγενεστέρων προσθηκῶν (Gerola, Monum. Veneti τόμ. II εἰκ. 303 καὶ 305).

⁴ Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, σελ. 19 εἰκ. 21.

ὅμως ἀφ' ἐνὸς μὲν συγκοινωνοῦσι διὰ θυρῶν πρὸς τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ, δίκην ἀληθινῶν πλαγίων κλιτῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἶναι καὶ ἐξ ὁλοκλήρου ἀνοικτοὶ πρὸς τὸν νάρθηκα, μεθ' οὗ ἀποτελοῦσιν ἓνα ἐνιαῖον χώρον. Ἄλλ' ὁ ναὸς τῆς Παλιοπαναγίας εἶναι εἰς ἡμᾶς πολύτιμος καὶ ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως: διότι διασώζων ἀνέπαφον τὴν θολωτὴν ὀροφήν τοῦ νάρθηκος αὐτοῦ μᾶς φωτίζει ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς στεγάσεως τοῦ νάρθηκος τῆς Βαράσοβας. Πράγματι, ὡς βλέπει τις ἐν τῇ κατόψει, ὁ νάρθηξ τῆς Παλιοπαναγίας εἶναι κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τριμερής, ἐκάστου διαμερίσματος αὐτοῦ καλυπτοπτομένου διὰ φουρνικῶν. Καθ' ὅμοιον τρόπον πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι θὰ ἐκαλύπτετο καὶ ὁ νάρθηξ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Βαράσοβας τοῦ ὁποίου αἱ σφζόμεναι ἀντηρίδες προώρριζοντο ἀναμφιβόλως ν' ἀντιμετωπίζον τὰς ὁθήσεις τῶν μεταξὺ τῶν φουρνικῶν κατασκευαζομένων τόξων μετώπου. Ὁμοίαν περίπου κάλυψιν καὶ γενικῶς διαμόρφωσιν τοῦ νάρθηκος πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ διὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Παναγίαν τὴν Μουχλιώτισσαν, ἧς σώζεται καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ περιγεγραμμένου ὀρθογωνίου καὶ τὸ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν φουρνικόν¹. Ἐνταῦθα ὅμως φαίνεται ὅτι

Εἰκ. 12.

Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Νικολάου εἰς Πλατάνι Ἀχαΐας

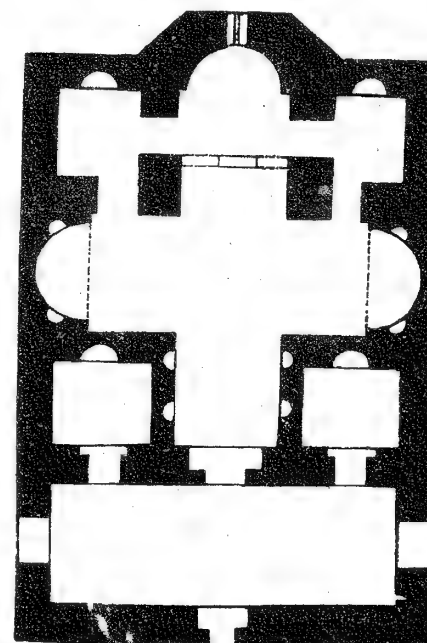
ἔξων μετώπου. Ὁμοίαν περίπου κάλυψιν καὶ γενικῶς διαμόρφωσιν τοῦ νάρθηκος πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ διὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Παναγίαν τὴν Μουχλιώτισσαν, ἧς σώζεται καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ περιγεγραμμένου ὀρθογωνίου καὶ τὸ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν φουρνικόν¹. Ἐνταῦθα ὅμως φαίνεται ὅτι

¹ Ὁρα τὴν κάτοψιν παρὰ Millingen, Byzantine churches in C/pel, London

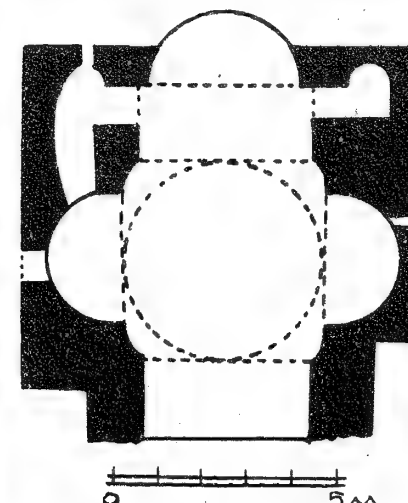
τὸ μέσον διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικής καμάρας. Προσθέτω δ' ἐν τέλει ὅτι ἀπόπειραν παρομοίας διαμορφώσεως τοῦ νάρθηκος πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν καὶ διὰ τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Εὐβοίᾳ μονῆς τῶν Λευκῶν¹, ἐφαρμοσθεῖσαν ὅμως οὐχὶ ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ κατὰ τινα μεταγενεστέραν ἐπέκτασιν τοῦ ναοῦ, περὶ ἧς πιθανώτατα ὁμιλεῖ ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ νάρθηκος ἐντετειχισμένη ἐπιγραφὴ.

Χρονολογία κατασκευῆς.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ ναοῦ τῆς Βαράσοβας,

Εἰκ. 13. Κάτοψις Ἁγ. Νικολάου Αὐλίδος (Λαμπάκης).

Εἰκ. 14. Κάτοψις ναοῦ Βίνενης (Miljukof).

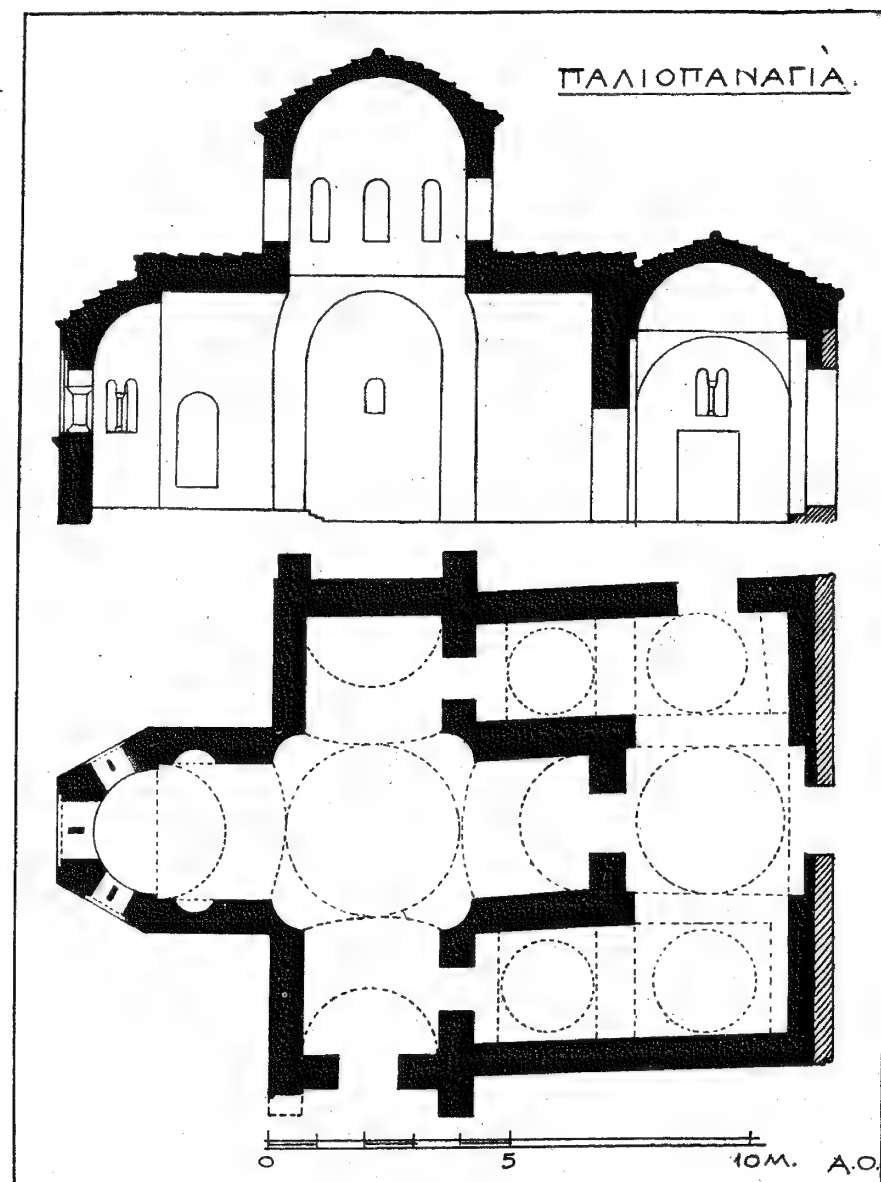
ἐρχόμεθα εἰς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας κατασκευῆς αὐτοῦ. Πρὸς ἐξακριβώσιν αὐτῆς θὰ καταφύγωμεν, ἐλλείψει γραπτῶν μαρτυριῶν, εἰς τεχνικὰ κριτήρια.

Ἐν πρώτοις ὁ τύπος τοῦ ἡμιεγγεγραμμένου τριγώνου εἶναι φυσικὸν νὰ προηγήθῃ τοῦ ἐξ ὁλοκλήρου ἐγγεγραμμένου τοιούτου· ἐπειδὴ δὲ δύο παραδείγματα ἐγγεγραμμένου τριγώνου, ἅτινα ἔχομεν, ἦτοι οἱ Ἁγ. Ἀπόστολοι Ἀπὶ Ἀρμενίας καὶ ὁ Ἁγ. Νικόλαος Αὐλίδος, χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 10^{ου} ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος², εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ναὸς τῆς Βαράσοβας εἶναι ἀρχαιότερος κατὰ τι ἐκείνων, ἀποτελῶν ἓνα μεταβατικὸν

1912 εἰκ. 96. Προφανῶς δ' ἐκ παραδρομῆς ἐν εἰκόνι 97 ἀναγράφει ὁ Millingen τὴν κάτοψιν τοῦ Πλατανίου ὡς τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῶν Μεθάνων.

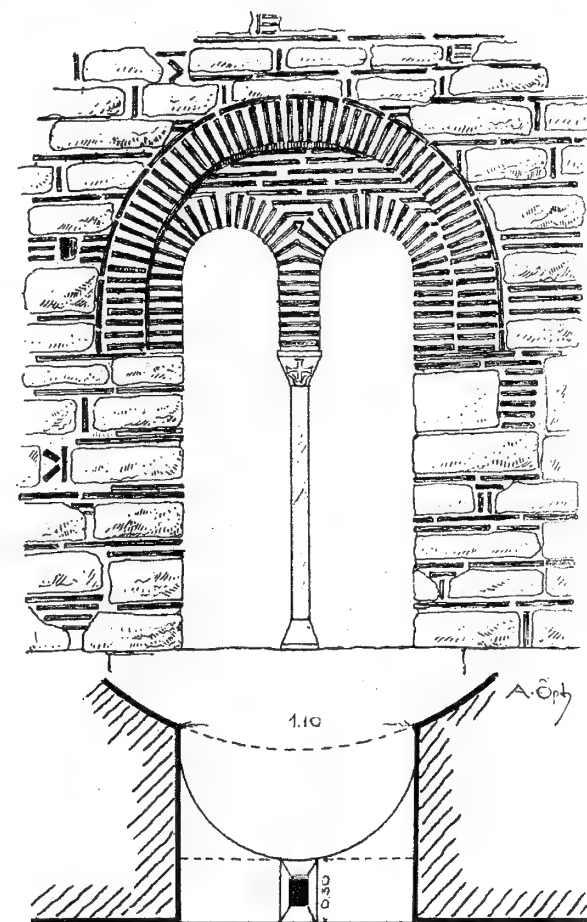
¹ Ὁρα τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ τούτου ἐν σελ. 52 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

² M T H e t, École Grecque σελ. 84.

Εικ. 15. Κάτοψις και τομή του ναού της Παλιοπαναγιάς παρά την Μανολάδα.

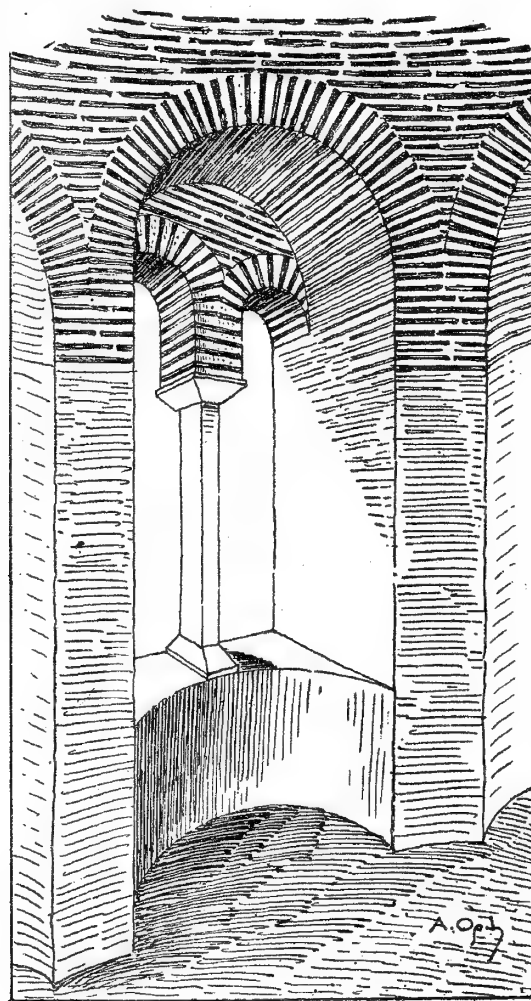
τύπον μεταξύ ἐλευθέρου και ἐγγεγραμμένου τρικόγχου, ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ κατεστερημένης ἐμφανίσεως παλαιότερου τύπου. Πρὸς τοιαύτην τινὰ παλαιὰν ἐποχὴν κατασκευῆς συμφωνοῦσι και ἄλλα στοιχεῖα. Οὕτω π. χ. ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆσις πλίνθων διὰ τοὺς θόλους ἰδιάζει εἰς ναοὺς παλαιότερους¹, ἔπειτα ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ μὲ τοὺς οὐχὶ κανονικοὺς δόμους τῆς και τοὺς κατακορύφους ἄρμους σχηματιζομένους κατὰ τὸ πλεῖστον δι' ὀριζοντίως σιμβαγμένων τεμαχίων πλίνθων, ἐπανευρίσκεται εἰς μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ὡς π. χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά². Χαρακτηριστικὴ δ' ἐπίσης εἶναι και ἡ ἀπὸ τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ παντελὴς ἀπουσία ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες δειλὰ ἐμφανίζονται εἰς τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς, μετὰ φειδοῦς δὲ μεγάλης ἐχρησιμοποίηθησαν εἰς τὸν Ὁσίον Λουκά. Πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο μνημεῖον παρουσιάζει ὁ ναὸς τῆς Βαράσοβας και ἄλλας σημαντικὰς ὁμοιότητας, ἥτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν χρῆσιν τῶν μονολόβων μὲ διπλὰ τοξωτὰ πλαίσια παραθύρων και ἀφ' ἑτέρου τὴν μορφήν τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἱεροῦ, αἵτινα ἔχουσι τοξωτὰ πλαίσια περιβάλλοντα τοὺς δύο λοβοὺς ἀλλὰ

Εικ. 16. Ἐξωτερικὴ ὄψις παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου (ἀναπαράστασις).

¹ Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916 σ. 244.² Schultz and Barnsley, *The monastery of St. Luke of Stiris*, London 1901, πίν. 8.

μή ξεκινούμενα μέχρι της ποδιάς, φθάνοντα δηλαδή μόνον μέχρι των γεννησεων των λοβών (εικ. 16). Ου μόνον δ' ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν παραθύρων τῆς Βαράσοβας ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη κατασκευὴ αὐτῶν ὁμοιάζει πρὸς τὴν τῶν παραθύρων τοῦ Ὁσίου Λουκά.

Εἰκ. 17. Ἑσωτερικὴ ὄψις παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (ἀναπαράστασις).

ρῆσμον ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ σωζόμενα τμήματα τῶν πλινθίων λοβῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ δύο ἐπιθήματα μαρμάρινα σχήματος κολούρου πυραμίδος. Ταῦτα φέρουσιν ἐπὶ τῆς στενῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν ἐν μέσῳ φυλλωμάτων, ὅμοιον πρὸς τοὺς εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Ὁσ. Λουκά καὶ τὴν κρύπτην αὐτοῦ εὐρισκομένους. (Schulz-Barnsley, ἔ ἀ. πίν. 27 καὶ εἰκ. 24). Εἰς τὴν τομὴν τοῦ ναοῦ τῆς Βαράσοβας (εικ. 3) οἱ κιονίσκοι παρεστάθησαν ὡς ὑπάρχοντες κατὰ χώραν, ἐν ᾧ πράγματι ἔχουσι καταπέσει.

Πράγματι οἱ χωρίζοντες τοὺς λοβοὺς μαρμάρινοι κιονίσκοι ἦσαν εἰς ἀμφοτέρους τοὺς ναοὺς τοποθετημένοι εἰς τὸ ἔξω μέρος τοῦ τοίχου, τὰ δὲ ὑπεράνω αὐτῶν ἀναπηδῶντα τόξα ἐσχημάτιζον ἰσχνὸν σχετικῶς πρὸς τὸ μέγα πάχος τοῦ τοίχου τύμπανον, ὥς δεικνύει ἡ ἐν εἰκόνι 17 ἀσφαλὴς ἀναπαράστασις. Ἡ μόνη δὲ διαφορὰ συνίσταται εἰς τὸ ὅτι εἰς μὲν τὸν ναὸν τῆς Βαράσοβας ἡ ποδιά κοιλαίνεται ἐσωτερικῶς, ἵνα σχηματίσῃ κόγχην, ἐν ᾧ εἰς τὸν Ὁσίον Λουκᾶν προχωρεῖ καθ' ὅλον τὸ πάχος τοῦ τοίχου εἰς τὴν στάθμην τῆς βάσεως τῶν κιονίσκων¹.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω στοιχείων εἰκάζω ὅτι ὁ ναὸς τῆς Βαράσοβας θὰ ἀνηγέρθη κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖσι τοῦ 10^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

¹ Στοιχεῖα διὰ τὴν παρατιθεμένην ἀναπαράστασιν πα-

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγιώτισσας ἀπὸ ΒΑ.

Ἡ ΠΑΝΑΞΙΩΤΙΣΣΑ ΤΗΣ ΓΑΥΡΟΛΙΜΝΗΣ

Δύο περίπου ὥρας πρὸς τὰ ΒΔ τοῦ ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ ἐξετασθέντος ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου συναντᾷ ὁ ταξιδιώτης τὸν ὀλίγον ἔξωθεν (20' ΝΔ) τῆς Γαυρολίμνης, ἐν μέσῳ δενδροφύτου κοιλάδος κείμενον ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐπιλεγομένης Παναγιώτισσας¹ (εικ. 1). Οὗτος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἡρειωμένον Ἀγ. Δημήτριον, διατηρεῖται, ἐξωτερικῶς τοῦλάχιστον, ἀνέπαφος, διαφυγὼν ὡς ἐκ θαύματος τὴν ἀσβεστόχρυσιν εἰς ἣν ὑπέκλυψαν αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιφάνειαι. Ἡ μόνη μεταβολή, ἣν ὑπέστη ὁ ναὸς ἐξωτερικῶς, εἶναι ἡ ἀντικατάστασις τῶν παλαιῶν κοίλων βυζαντινῶν κεράμων τοῦ διὰ νεωτέρων ἐπιπέδων (Γαλλικῶν).

Τοιχοδομία καὶ θολοδομία. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦνται ἐξ ἐπιμήκων πλακοειδῶν λίθων τοῦ ἐγγωρίου πρασινωποῦ πετρώματος, τεθειμένων δι' ἀφθόνου ἀμμοκονιάματος κατὰ στρώσεις ὀριζοντίας, χωριζομένας ἀπ' ἀλλήλων διὰ συνεχῶν σειρῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων (εικ. 1). Ἀλλ' ἐν ᾧ οἱ ὀριζόντιοι ἄρμοι ἐτονίσθησαν διὰ τῶν πλινθίων, οἱ κατακόρυφοι οὐδόλως ἐση-

¹ Τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ἐπιθέτου τούτου τῆς Παναγίας δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω. Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ κ. Κουκουλέ (Ἡμερολόγ. Μ. Ἑλλάδος 1931 σ. 431) δημοσιευθέντᾳ κατάλογον τῶν ἐπιθέτων τῆς Παναγίας δὲν περιλαμβάνεται ἡ Παναγιώτισσα.

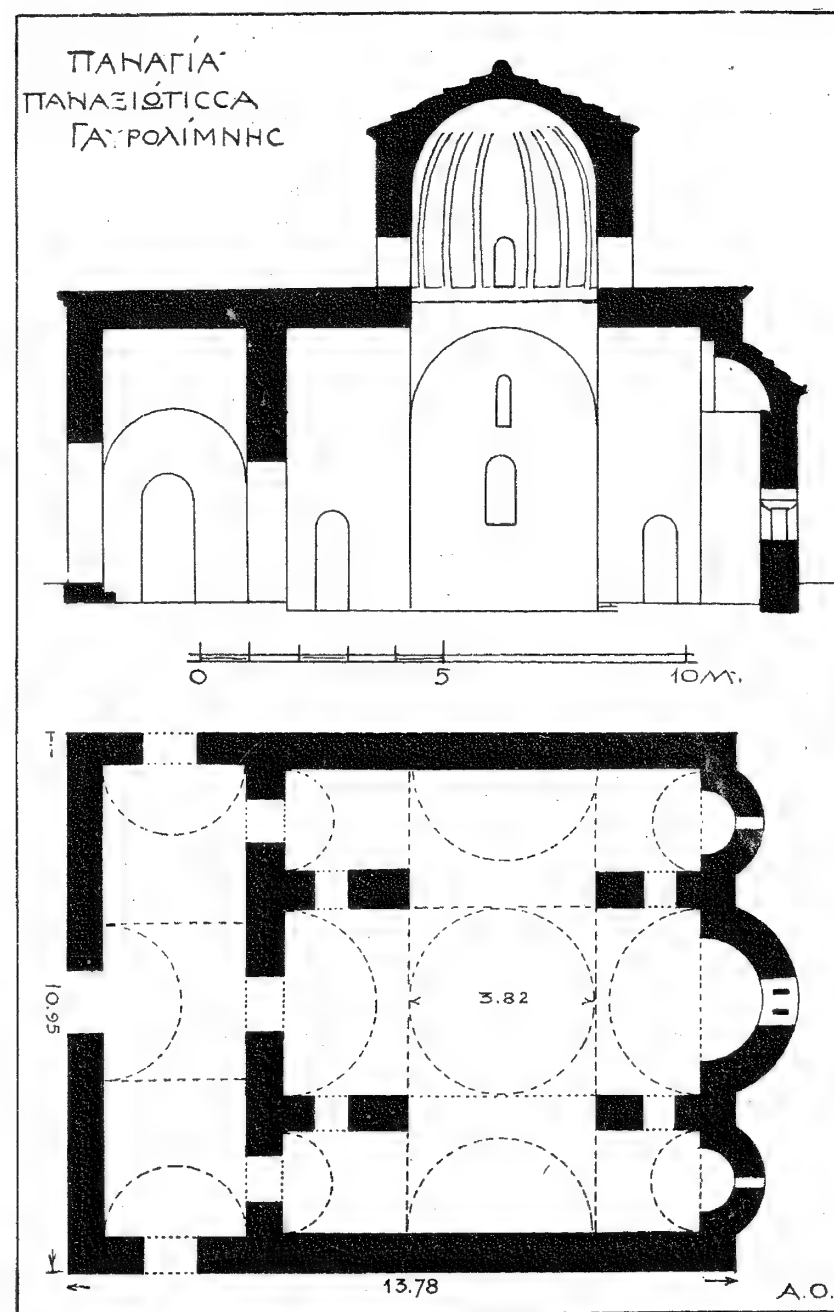
μειώθησαν, παρεμβληθέντες κατά τούς άρμούς μόνον κονιάματος. Οί δέ θόλοι τοῦ ναοῦ πάντες, ὡς καὶ ὁ τροῦλλος, κατεσκευάσθησαν ἐξ ὀλοκλήρου δι' ὀπτοπλίνθων. Τὸ τύμπανον μάλιστα τοῦ τελευταίου φέρει ἐσωτερικῶς καὶ πλινθίνας νευρώσεις (εἰκ. 2).

Μορφή τοῦ ναοῦ. Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 2) σχῆμα ὀρθογώνιον (10.95×13.78) ἀποτελεῖται δ' ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς Δ. αὐτοῦ προσκεκολλημένου νάρθηκος. Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μετὰ τροῦλλου ὑψουμένου ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ὅστις διαγράφεται ζωηρῶς εἰς τὰς στέγας· διότι τὰ πλάγια κλίτη ἐτηρήθησαν χαμηλότερα. Καὶ τὰ τρία κλίτη τοῦ ναοῦ καταλήγουσι πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς κόγχας (εἰκ. 2) ἐξ ὧν ἡ μὲν μέση, μεγαλυτέρα τῶν ἄλλων, διατρυπᾶται ὑπὸ τριλόβου παραθύρου, αἱ δὲ ἄκραι διὰ στενῶν μονολόβων ἀνοιγμάτων. Ἀνὰ δύο ἐπίσης μονόλοβα τοξωτὰ ἐπάλληλα ἀνοίγματα φέρουσι καὶ τὰ τύμπανα, εἰς ἃ καταλήγουσιν ἡ βόρειος καὶ ἡ νοτιὰ καμάρα τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 2). Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ εἶναι κυλινδρικός με ὑψηλὸν τύμπανον διατρυπώμενον ὑπὸ τεσσάρων μονολόβων τοξωτῶν παραθύρων, τοποθετημένων ὑπεράνω ἐκάστης κεραίας τοῦ σταυροῦ.

Ὁ δὲ νάρθηξ, συγκοινωνῶν πρὸς τὸν κυρίως ναὸν διὰ 3 θυρῶν, καλύπτεται κατὰ μὲν τὰ ἄκρα ὑπὸ χαμηλῶν κυλινδρικῶν θόλων διευθυνομένων καθέτως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ, κατὰ δὲ τὸ μέσον ὑπὸ ὑψηλοτέρου κυλινδρικοῦ θόλου, διευθυνομένου κατὰ τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ ἀλλὰ μὴ ἔχοντος τὸ αὐτὸ πλάτος πρὸς τὴν καμάραν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Ἐξωτερικῶς τὰ μὲν πλάγια τοῦ νάρθηκος ἐμφανίζονται ὡς δικλινεῖς στέγαι καταλήγουσαι πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν. εἰς ἀετώματα, τὸ δὲ μέσον τμήμα διὰ δικλινεῖς ἐπίσης ὑψηλοτέρας στέγης καταληγούσης εἰς ἀέτωμα βλέπον πρὸς Δυσμὰς. Ὁμοία διάταξις παρατηρεῖται καὶ εἰς τοὺς Ἀγ. Θεοδώρους Ἀθηνῶν.

Διακόσμησις. Ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ εἶναι λιτοτάτη. Αἱ κατακόρυφοι ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων ἐκτισμέναι, ὡς εἴπομεν, καθ' ὀριζοντίαν στρώσεις μετὰ πλίνθων, οὐδεμίαν φέρουσι κεραμικὴν διακόσμησιν. Ἐξαιρέσειν κάμνει μόνον ἡ μεσαία κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ἣτις φέρει πέριξ τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ὀδοντωτῆν ταινίαν κατερχομένην μέχρι τῆς γεννήσεως τῶν τόξων τοῦ παραθύρου καὶ συνεχιζομένην ἔπειτα εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ ἐπὶ τῆς ὑπολοίπου κυλινδρικῆς ἐπιφανείας. Ἀφθονωτέραν διακόσμησιν δεικνύει ὁ τροῦλλος, ὅστις οὐ μόνον φέρει πέριξ τῶν τόξων τῶν παραθύρων του συνεχὴ ὀδοντωτῆν ταινίαν ἀλλὰ καὶ παρουσιάζει ὑπεράνω αὐτῶν συνεχὴ ζωφόρον ἐξ ἐπιμήκων ὀρθῶν ρόμβων καὶ ἔτι ἀνωτέρω ζώνην ἐκ πλίνθων τοποθετημένων κατὰ συνεχὴ τεθλασμένην γραμμὴν. Τοιαῦται τεθλασμέναι γραμμαὶ ἐκ πλίνθων συναντῶνται συνήθως εἰς ναοὺς τῆς βορείου Ἡπείρου¹ καὶ τῆς Μακεδονίας² ἢ ἐκ ρόμβων ὁμως ζωφόρος, ἀπαντῶσα ἐπίσης ἐν Ἡπείρῳ³ ἀλλὰ

¹ Βερσάκης, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916 σ. 114 εἰκ. 8^α.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομή τοῦ ναοῦ τῆς Παναξιωτίσσης.

διὰ τετραγώνων πλακῶν εἶναι ἐσχηματισμένη ἐνταῦθα διὰ πλίνθων περιβαλλουσῶν ρομβοσχήμους λευκοὺς λίθους καὶ δύναται νὰ ἔχη ὡς μακρυνὸν παράλληλον τὴν δικτυωτὴν διακόσμησιν τῆς Παρηγορητίσσης τῆς Ἀρτης¹.

Χρονολογία κατασκευῆς. Πρὸς εὐρεσιν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τοῦ ναοῦ θὰ βοηθηθῶμεν κυρίως ἐκ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου του καὶ ἐξ ἄλλων τεχνικῶν ἐνδείξεων. Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους, ἐκείνους δηλαδή, οἵτινες ἀπέρρευσαν ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν θολωτὴν βασιλικήν², τῶν ὁποίων σπουδαῖον καὶ λίαν παλαιὸν δείγμα παρέχει ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς³. Πράγματι, ὡς παρατηρεῖ τις ἐν τῇ κατόψει καὶ ἰδίως ἐν τῇ τομῇ, τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ διατηρεῖ καὶ ἐδῶ ἀκόμη συνεχεῖς τοὺς τοίχους αὐτοῦ, οἵτινες διατηρῶνται μόνον ὑπὸ δύο μικρῶν τοξωτῶν θυρῶν, ὅπως καὶ εἰς τὴν Σκριποῦν. Ἀλλ' ἐνταῦθα τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ δὲν εἶναι πλέον, ὡς ἐκεῖ, ἐπιμήκη, ἀλλ' ἔχουσι συσταλῇ, οὕτως ὥστε ὁ ναὸς νὰ ἐγγράφεται πλέον εἰς τετράγωνον. Ἀποτελεῖ ἐπομένως ἡ Παναξιώτισσα μίαν περαιτέρω βαθμίδα ἐξελίξεως τοῦ τύπου τῆς Σκριποῦς καὶ πρέπει διὰ τοῦτο νὰ θεωρηθῇ μεταγενεστέρα τοῦ 9^{ου} αἰῶνος.

Μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ὁ ναὸς τῆς Γαυρολίμνης καὶ πρὸς τὸν Ἀγ. Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας⁴, ὅστις χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 10^{ου} μ. Χ. αἰῶνος⁵. Ἀμφότεροι οἱ ναοὶ ἔχουσι κοινὰ πρὸς τὴν Σκριποῦν ἀρχαῖα στοιχεῖα: τὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, τὸ τριλόβον μὲ τοὺς ἰσοῦψεῖς λοβοὺς παράθυρον τῆς κόγχης, τὰ πλάγια κλίτη καλυπτόμενα διὰ κυλινδρικών κατὰ μήκος καμαρῶν κλπ. Ὁμοιάζουσι δὲ πρὸς ἀλλήλους καὶ κατὰ τὸν ὑψηλὸν κυλινδρικὸν τροῦλλον μὲ τὰ μικρὰ μονόλοβα παράθυρα. Δύνανται ἐπομένως νὰ θεωρηθῶσι σύγχρονοι, δηλ., νὰ ταχθῇ καὶ ἡ Παναξιώτισσα εἰς τὸν 10^{ον} αἰῶνα. Πρὸς τοιοῦτον δὲ χρονικὸν καθορισμὸν συμφωνεῖ α) τὸ σύστημα τῆς τοιχοποιίας β) ἡ ἐξ ὁλοκλήρου χρήσις πλίνθων διὰ τοὺς θόλους καὶ τὸν τροῦλλον τῆς καὶ τέλος γ) αὐτὴ ἡ μορφή καὶ ἡ διακόσμησις τοῦ τροῦλλου τῆς, ἥτις ὁμοιάζει τὴν τοῦ τροῦλλου τῆς Κουμπελίδικης τῆς Καστοριάς, ἣν ὁ Millet θεωρεῖ ὡς οὐχὶ μεταγενεστέραν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος⁶. Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τῆς Γαυρολίμνης πρέπει νὰ κατεσκευάσθῃ πιθανώτατα κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ 10^{ου} μ. Χ. αἰῶνος.

¹ Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1919 σ. 16 εἰκ. 5. Ἐναλλαγή λευκῶν λίθων καὶ πηλίνων τετραγώνων.

² Millet, L' école grecque dans l' architecture byzantine Paris 1916 σ. 85.

³ Μαρία Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 133 ἔ.

⁴ A. Rachenov, Les églises de Mésemvria, Sofia 1932 σ. 89.

⁵ Mavrodinov, L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays Pulgaré, Sofia 1931 σ. 75.

⁶ Millet, L'école grecque σ. 94.

ΕΚ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΠΙΔΕΩΝ¹

Πραγματευόμενος ἐν τῷ Δ' τόμῳ (1927) τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν περὶ ἀνατολιζουσῶν βασιλικῶν τῆς Λακωνίας, ὠμίλησα μεταξὺ ἄλλων καὶ περὶ τῆς ἐν Ἀπιδιᾷ, τοῦ τέως δήμου Ἐλous, σωζομένης μεγάλης βασιλικῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἥς παρέσχον τὴν κάτοψιν καὶ τὴν κατὰ πλάτος τομήν, δείγματος δὲ χάριν, καὶ λεπτομέρειαν τοῦ κοσμοῦντος αὐτὴν ὡραίου μαρμαρίνου τέμπλου, περὶ τοῦ ὁποῦ καὶ ὑπεσχέθην τότε ὅτι θὰ κάμω ἀλλαχοῦ μακρότερον λόγον². Ἐκτελῶν νῦν τὴν ὑπόσχεσίν μου ἐκείνην παρέχω ἐνταῦθα λεπτομερῆ σχέδια καὶ ἀπεικονίσεις τοῦ εἰρημένου τέμπλου καὶ ἐπεκτείνων τὴν ἔρευναν τῶν κατὰ τὴν Ἀπιδιὰν βυζαντινῶν λειψάνων πραγματεύομαι ἐν τῷ παρόντι ἄρθρῳ περὶ τινων ἄλλων ἐνδιαφερόντων γλυπτῶν ἐντεταχισμένων ἐν τῇ βασιλικῇ τῆς Κοιμήσεως καὶ τῷ παρακειμένῳ αὐτῇ νεωτέρῳ κωδωνοστασίῳ ὡς καὶ περὶ τινος μικροτέρου ἀλλ' οὐχ' ἥττον σημαντικοῦ ναοῦ, τοῦ Ἀγ. Βασιλείου, κειμένου 5' Β. Δ. τοῦ χωρίου.

1. ΤΟ ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΝ ΤΕΜΠΛΟΝ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Ὡς πάντα τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ μαρμάρινα βυζαντινὰ τέμπλα οὕτω καὶ τὸ τῆς Ἀπιδιᾶς ἔχει τὴν μορφήν ἐλαφροῦς καὶ χαμηλῆς³ κιονοστοιχίας⁴ σχηματισούσης ἐγκάρσιον διάφραγμα, δι' οὗ χωρίζεται τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ. Τὰ μετακίονια διαστήματα τῆς κιονοστοιχίας ταύτης δὲν εἶναι ἴσα μεταξὺ των. Τὸ κεντρικὸν διαφέρει συνήθως τῶν ἄκρων ἐνταῦθα

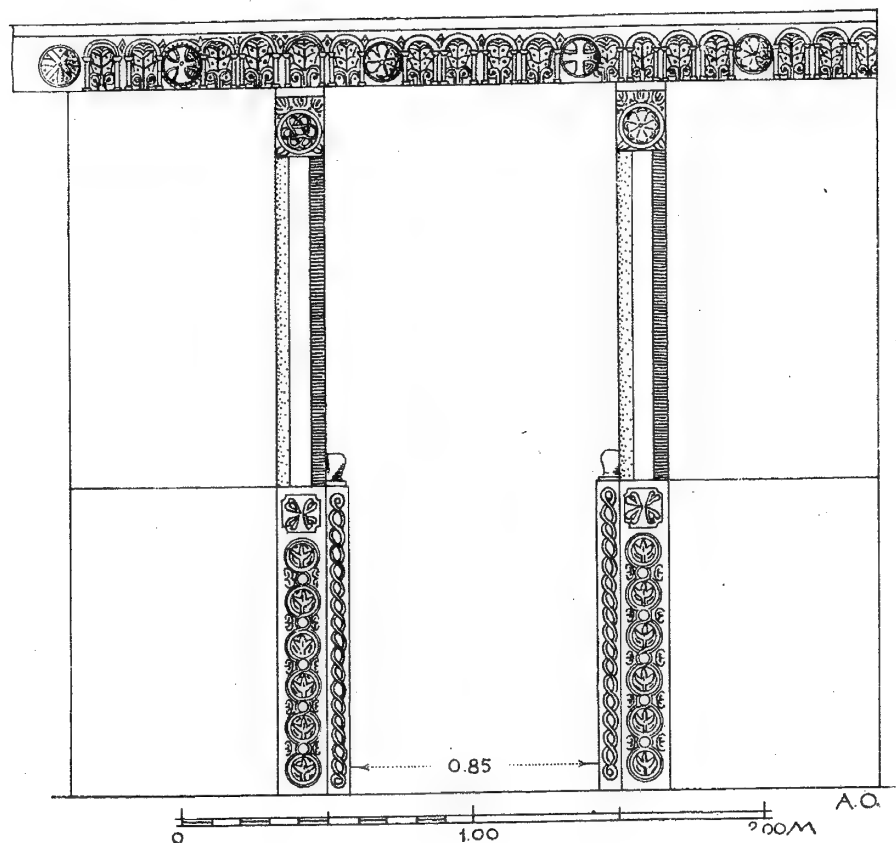
¹ Ὑπὸ τὸν πληθυντικὸν τύπον «τῶν Ἀπιδέων» (—εῶν) ἀπαντᾷ τὸ σημερινὸν χωρίον Ἀπιδιὰ εἰς τὸ ἀργυρόβουλλον τοῦ Δεσπότη Θεοδώρου Β' τοῦ Παλαιολόγου (1407-1443) Miklosich-Müller, Acta et diplomata V σ. 172 καὶ 173.

² Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Δ' σ. 350 σημ. 3.

³ Εἰς τινας μικροὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τὸ ὕψος τοῦ τέμπλου κατέρχεται μέχρι 2.28: Ἀγ. Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά (Ὁρλάνδος, Ἀθηνα τόμ. 35 σ. 187). Τὸ ὑψηλότερον γνωστὸν μου βυζαντινὸν μαρμάρινον τέμπλον εἶναι τὸ τοῦ Πρωτάτου τοῦ Ἀγ. Ὁρους.

⁴ Ὑπὸ τῶν συγγραφέων ὀνομάζονται αἱ κιονοστοιχίαι διὰ στυλᾶ, Μεσσαρίτης (ἐκδ. Heisenberg 35) Συμμεῶν Θεσσαλονίκης Migne, Patr. Gr. Τόμ. 155 στ. 35 καὶ 764. Ὁ ὅρος τέμπλον ἀπαντᾷ ἤδη παρὰ τῷ Στουδίτῃ Migne, P. G. 127, 1769 ἐπεκράτησε βραδύτερον ἐξ ὁλοκλήρου. Ὁ Κωδινὸς κάμνει χρῆσιν τοῦ ὅρου εἰκονοστάσιον Migne, Patr. Gr. 157, 61. Περὶ τῶν ὄρων τούτων καὶ τινων ἄλλων ὄρα Braun, Der christliche Altar II, München 1924, σ. 649.

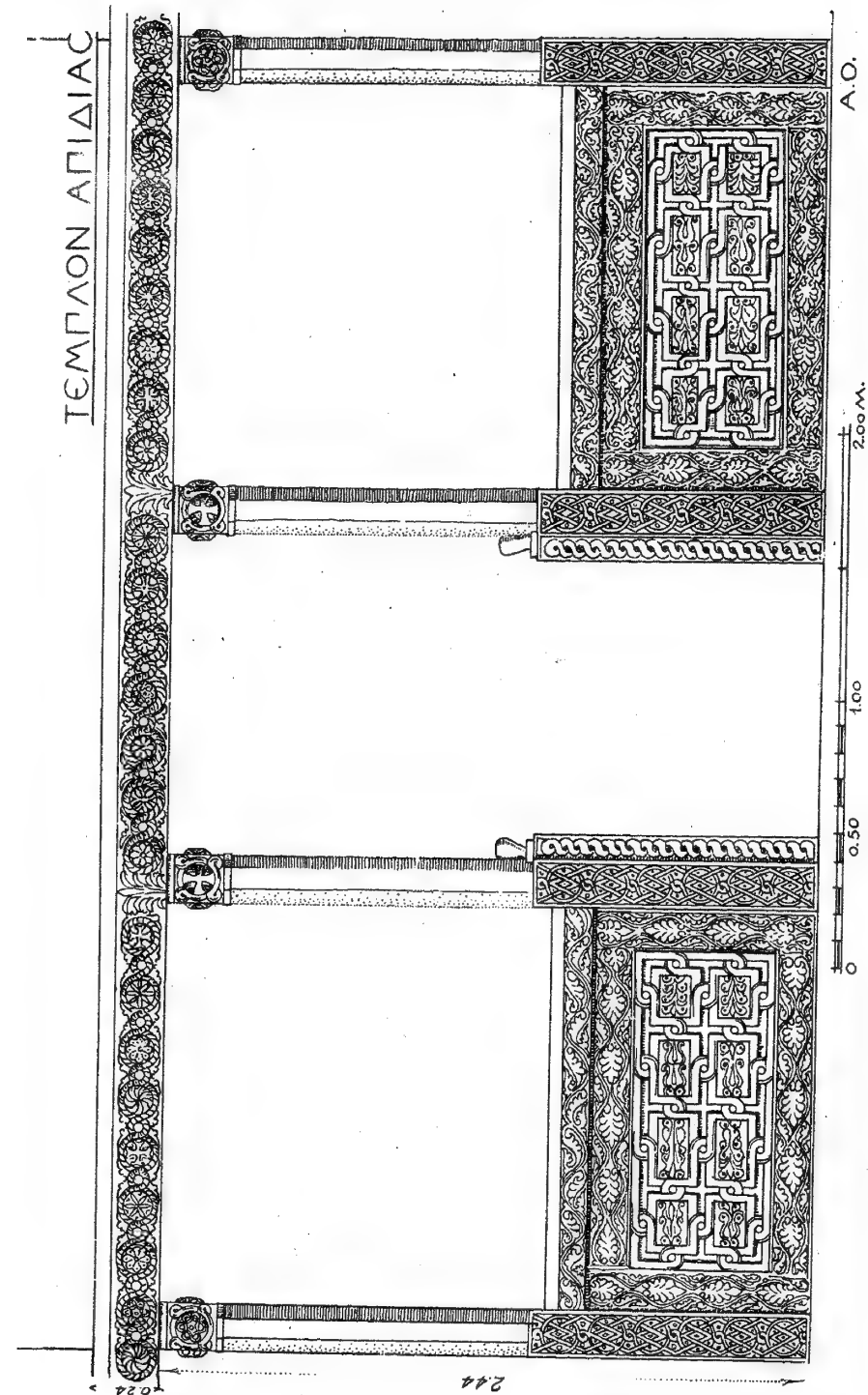
π. χ. (εἰκ. 2) ἔχομεν ἐν μὲν τῷ μέσῳ κλίτει τὸ κεντρικὸν μετακιόνιον πολὺ μικρότερον τῶν ἄκρων ἐν ᾧ τοῦναντίον εἰς τὰ πλάγια κλίτη τὸ μέσον ἀνοιγμα εἶναι μεγαλύτερον τῶν ἄκρων (εἰκ. 1). Οἱ κίονες στηρίζουσιν ἐλαφρὸν ἐπιστύλιον, ὅπερ, συνδέον αὐτοὺς ὁριζοντίως, κλείει τὸ πλαίσιον τοῦ σκελετοῦ τοῦ

Εἰκ. 1. Τὸ τέμπλον τοῦ διακονικοῦ.

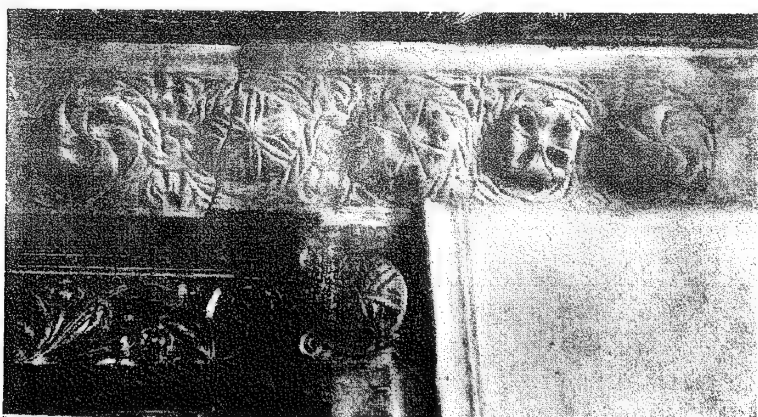
διαφράγματος, εἰσχωροῦν εἰς τοὺς ἐκατέρωθεν πεσσούς. Τὰ μετακίονια διαστήματα ἐκάστου κλίτους φράσσονται κάτω διὰ θωρακείων, πλὴν τῶν μέσων, ἵτινα ἀφίενται ἐλεύθερα, ἵνα σχηματίσωσι τὴν Ὁραίαν πύλην καὶ τὰς πύλας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Τὰ ἀνοίγματα τῶν πυλῶν τούτων χαρακτηρίζονται ἰδιαιτέρως διὰ τῆς παρὰ τοὺς στύλους τοποθετήσεως μικρῶν πεσσίσκων καταληγόντων ἄνω εἰς λαβὰς μηλοσχήμονος¹ (πόμμολα). Οἱ πεσσίσκοι

¹ Εἰς τινὰς περιπτώσεις κάτωθεν τῆς μηλοσχήμου λαβῆς συναντῶμεν ὁμοίωμα χειρὸς σφιγγούσης τὸ ἄνω μέρος τοῦ πεσσίσκου ὡς π. χ. ἐν τῷ τέμπλῳ τοῦ ἐν Ἀμφίσσῃ ναοῦ τοῦ Σωτήρος.

Εἰκ. 2. Τὸ μαρμάρινον τέμπλον τοῦ μέσου κλίτους τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως ἐν Ἀπιδίᾳ.

οὔτοι κοσμούμενοι δι' ὠραίου ἀλυσσοειδοῦς πλέγματος (εἰκ. 1 καὶ 2) ἐχρησίμευον ὥς σταθμοὶ διὰ τὰ χαμηλὰ βημόθυρα, ἅτινα ἐκλείον τὰς πύλας. Οἱ ἀπαρτίζοντες τὰ διάστυλα κιονίσκοι εἶναι ραδινοὶ καὶ ἐσχηματισμένοι τὰ μὲν κάτω μέρη ὥς τετράγωνοι πεσσοὶ-πλουσιῶς διὰ γεωμετρικῶν ἐπιπεδογλύφων κοσμημάτων ἐκ συμπλεκόμενων ρόμβων καὶ κύκλων διακεκοσμημένοι (εἰκ. 1 καὶ 2) — τὰ δὲ ἄνω μὲ τομὴν ὀκτάγωνον. Τὰ στέφοντα αὐτοὺς κιονόκρανα ἔχουσι τὸ σχῆμα κύβου ἀφ' ἐκάστης κατακορύφου πλευρᾶς τοῦ ὁποῖου προβάλλουσι ἡμισφαιρικαὶ ἀποφύσεις (cabochons) διακοσμούμεναι ὁτέ μὲν διὰ

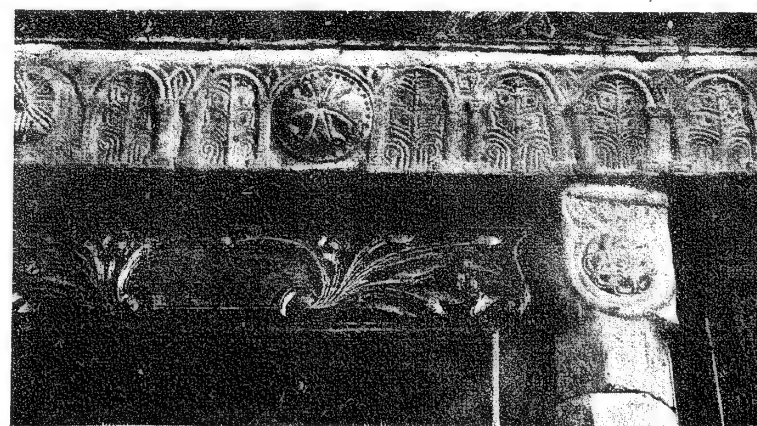
Εἰκ. 3. Τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ μέσου κλίτους.

σταυροῦ, ὁτέ δὲ διὰ πλεγμάτων καὶ περιβαλλόμεναι ὑπὸ σχοινίου σχηματίζοντες εἰς τὰς γωνίας τέσσαρας κόμβους (εἰκ. 2). Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 3 παρέχει ἄποψιν ἑνὸς τοιούτου κιονοκράνου.

Τὸ συνδέον τοὺς κίονας ἐπιστύλιον ἔχει ὀλικὸν ὕψος 0.235-0.240 καί, ὥς συνήθως, τομὴν λοξότμητον. Ἡ κεκλιμένη ἐμπροσθία του ἐπιφάνεια κοσμεῖται ἐν τῷ μέσῳ διὰ συνεχοῦς κοσμήματος ἀπαρτιζομένου ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐξ ἡμισφαιρικῶς προερχόντων κομβίων, διαμορφουμένων ἄλλοτε ὥς ροδάκων ἄλλοτε ὥς σταυρῶν καὶ ἄλλοτε ὥς πυροστροβίλων (εἰκ. 3), ἀφ' ἑτέρου δὲ δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου κοσμήματος καλύπτοντος τὸ βάθος τῶν κομβίων. Ἀποτελεῖται δὲ τὸ κόσμημα τοῦτο ἐν μὲν τῷ μέσῳ τμήματι τοῦ τέμπλου (εἰκ. 2 καὶ 3) ἐκ σχοινίου περιβάλλοντος τὰ κομβία καὶ συνενουμένου εἰς κόμβους κατὰ τὰ ἐνδιάμεσα τῶν κομβίων διαστήματα καὶ ἐκ τριφύλλων πληροῦντων τὰ δημιουργούμενα τριγωνικὰ μεταξὺ τῶν κομβίων κενά. Εἰς δὲ τὰ ἄκρα κλίτη τὰ μεταξὺ τῶν κομβίων κενὰ πληροῦνται δι' ἄλλων κοσμημάτων καὶ δὴ εἰς μὲν τὴν πρόθεσιν διὰ συριακῶν τροχῶν περιβαλλόντων ἀνθέμια ἢ ρόδακας ἢ πυροστροβίλους, εἰς δὲ τὸ διακονικὸν διὰ συνεχῶν τοξυλλίων

στηριζομένων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων, μεθ' ὧν σχηματίζουσι πλαίσιον περιβάλλον ἐσχηματοποιημένον φύλλον ἀκάνθης (:) (εἰκ. 4).

Ἐξαιρετικῶς ἐπιμελὴς εἶναι ἡ διακόσμησις τῶν θωρακείων, ἐξ ὧν σφύζονται εἰς ἀρίστην κατάστασιν μόνον τὰ τοῦ μεσαίου κλίτους. Ὡς ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ θωρακείου ὥς καὶ ἡ τοῦ στέφοντος αὐτὸ λοξοτμήτου γείσου¹ καλύπτεται διὰ κοσμημάτων (εἰκ. 5). Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ γείσου ἔχομεν τὸν συνήθη ἐλικοειδῆ βλαστὸν μετὰ τοῦ ἀνακαμπτομένου ἀνθεμίου, ἐπὶ δὲ τῆς πλακὸς τοῦ θωρακείου ἔχομεν ἐν ἐπίμηκες ὀρθογώνιον κοσμούμενον διὰ μικροτέρων ὀρθογωνίων

Εἰκ. 4. Τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου τοῦ διακονικοῦ.

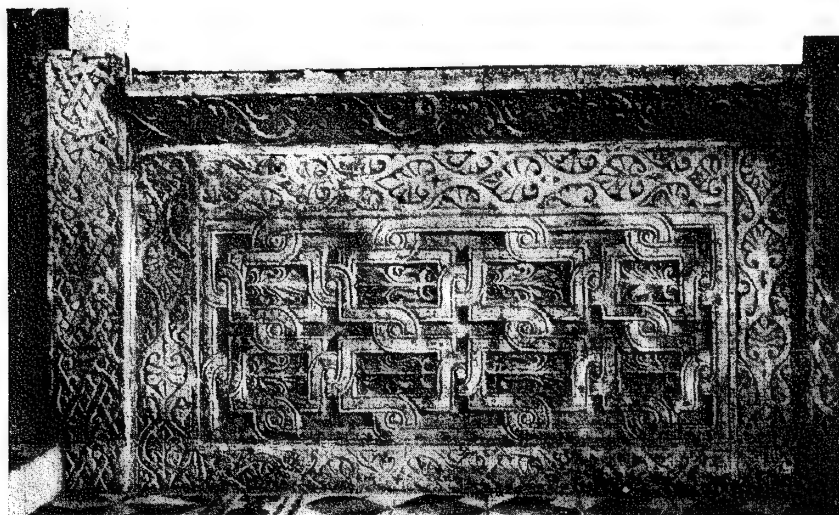
συμπλεκόμενων διὰ κόμβων (εἰκ. 2 καὶ 5). Ἐντὸς τῶν μικρῶν ὀρθογωνίων ἐτέθησαν ἐσχηματοποιημένα φύλλα διευθυνόμενα ἐναλλάξ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ τ' ἀριστερὰ (εἰκ. 2 καὶ 5). Τὸ ἐσωτερικὸν μέγα ὀρθογώνιον περιβάλλει εὐρὺ πλαίσιον κοσμητὸν καὶ αὐτὸ δι' ὀλοκλήρων ἀνθεμίων ἐντὸς ἑλίκος. Τὸ γεῖσον καὶ τὸ πλαίσιον τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀρθογωνίου ἔχουσι τὸ κόσμημα εἰργασμένον κατὰ τὸν ἐπιπεδόγλυφον τρόπον δηλ. δι' ἀπλῆς ἀφαιρέσεως τοῦ βάθους, ἐν ᾧ τὰ μικρὰ ὀρθογώνια καὶ τὸ ἐντὸς αὐτῶν φύλλον εἶναι εἰργασμένα πλαστικῶς μὲ μεγαλύτερον βάθος.

Χρονολογία κατασκευῆς. Τὸ περιγραφέν τέμπλον ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν 2αν τοῦ ναοῦ περίοδον². τοῦτο ὑποδηλοῦσι σαφῶς οὐ μόνον ἡ γενικὴ μορφή του ἀλλὰ καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα, ἅτινα συναντῶνται ἐπ' αὐτοῦ. Ἐκ τούτων τὰ πλεῖστα συναντῶνται ἀπὸ τοῦ 10^{ου} καὶ ἐξῆς αἰῶνος.

¹ Τὸ γεῖσον τοῦτο περιέργως ἐξέχει τῆς ἐπιφανείας τῶν πεσσίσκων (εἰκ. 5), τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ ἀρχιτεκτονικὸν σφάλμα.

² Περί τοῦ ἀρχικοῦ σχήματος τοῦ ναοῦ ὅρα τὴν μνημονευθεῖσαν μελέτην μου ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Δ' σελ. 347.

Οὕτω π. χ. τὰ ἐπὶ τῶν διδυμῶν κιονίσκων βαίνοντα τοξύλλια, ἀποτελοῦντα τὸ ὑπὸ τοῦ Strzygowski ἀποκληθὲν «Μικρασιατικὸν» θέμα¹, εὐρίσκονται ἤδη τὸν 10^{ον} αἰ. Τὰ ἐξέχοντα κομβία ἀπαντῶνται πανόμοια εἰς τὸ τέμπλον τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκά², ὁ δὲ μετ' ἀνακαμπτομένου ἀνθεμίου κυματοειδῶς ἐλισσόμενος βλαστὸς εἶναι ἐν χρήσει καὶ αὐτὸς ἀπὸ τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος³. Ἐντούτοις, ἐπειδὴ τὰ θέματα ταῦτα δὲν ἐξέλιπον καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους⁴, συνηθέστατα δ' ἀπαντᾶται εἰς Μυστρᾶν καὶ

Εἰκ. 5. Θωράκιον τοῦ μέσου κλίτους.

τὸ ἀνακαμπτόμενον ἐλικοειδὲς ἀνθέμιον ἐν ἐπιπεδογλύφῳ τεχνικῇ καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ἐκτύπως εἰργασμένα θέματα⁵, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν μετὰ πολλῆς πιθανότητος ὡς χρόνους κατασκευῆς τοῦ τέμπλου τῆς Ἀπιδιᾶς τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος. Πρὸς τοὺς χρόνους τούτους συμβιβάζεται καὶ ἡ χαλαρὰ ἐκτέλεσις τοῦ γλυπτοῦ βάρους τοῦ ἐπιστύλιου (εἰκ. 3).

¹ Wiener Studien τ. XXIV σ. 1 ἐ. καὶ πίν. V. (Πέργαμον καὶ Μαγνησία).

² Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Siris in Phocis, London 1901 πίν. 22, ἔνθα καὶ τοξύλλια ἐπὶ κιονίσκων.

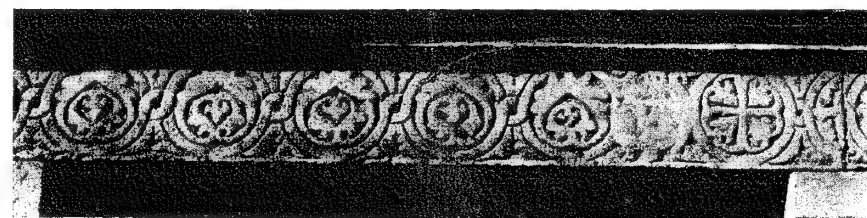
³ Συγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1933, 111.

⁴ Π. χ. τὰ τοξύλλια συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ τέμπλον τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monuments byz. de Mistra Paris 1910 πίν. 48 εἰκ. 5 καὶ 6) καὶ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τοῦ Λεοντάκη (Orlando, Revue des Études grecques τ. XXXIV σ. 174 εἰκ. 6). Τὸ γεωμετρικὸν κόσμημα τῶν περσίσκων ἀπαντᾷ ὡσαύτως ἐν Μυστρᾷ.

⁵ Millet, Monum. byz. de Mistra, Paris 1910 πίν. 51, 52.

2. ΕΤΕΡΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΕΜΑΧΙΑ

Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπον ὑπάρχουσιν ἐν τῷ ναῷ τῆς Κοιμήσεως δύο ἄλλα ἐνδιαφέροντα γλυπτὰ ἐντειχισθέντα κατὰ νεωτέρας ἐπισκευᾶς τὸ μὲν ὑπερθεῖν τῆς νοτίας θύρας τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ κωδωνοστασίου. Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 6) εἶναι μαρμάρινον ἐπιστύλιον, ὅπερ φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτοῦ ὄψεως σειρὰν κύκλων συνενουμένων διὰ κόμβων. Ἐντὸς ἑνὸς τῶν κύκλων εἰκονίζεται ἰσοσκελὲς σταυρὸς τοῦ ὁποῦν τὰ τέσσαρα διαμερίσματα πληροῦνται διὰ τριφυλλίων, πάντων δὲ τῶν λοιπῶν κύκλων τὸ ἐσωτερικὸν πληροῦται διὰ διπλοῦ ἀνακαμπτομένου ἡμιανθεμίου. Παραπλεύρως τοῦ φέροντος τὸν σταυρὸν κύκλου ὑπῆρχε μονογράφημά τι ἢ σῆμα, ὅπερ

Εἰκ. 6. Ἀνάγλυπτον ἐπιστύλιον.

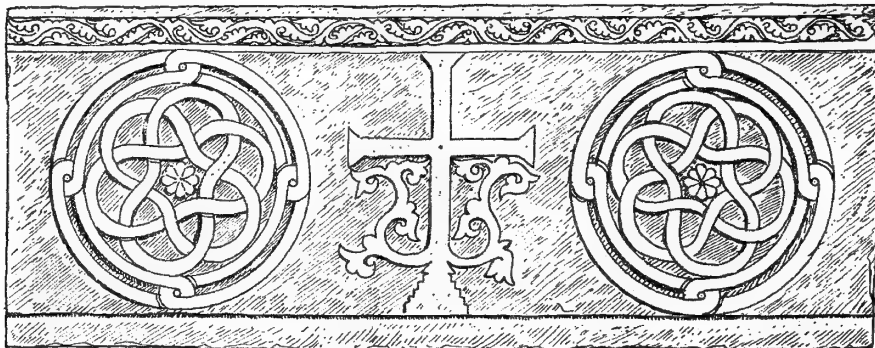
ἀργότερον ἀπεξέσθη (εἰκ. 6). Τὸ ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου ἐπιστυλίου κόσμημα εἶναι κατ' ἐπιπεδόγλυφον τεχνικὴν ἐκτελεσμένον, ὡς πρὸς δὲ τὸ θέμα εἶναι πανομοιότυπον πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ τέμπλου τῆς Πόρτα-Παναγίας ἐπιπεδόγλυφον ὁμοίως κόσμημα¹. Δύναται ἐπομένως μετὰ πιθανότητος νὰ χρονολογηθῇ καὶ αὐτὸ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13^{ου} αἰῶνος².

Σπουδαιότερα εἶναι τρία ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου γλυπτὰ τεμάχια ἐντειχισμένα εἰς τὸ κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως ὑψούμενον νεώτερον κωδωνοστάσιον. Τὰ δύο ἐξ αὐτῶν συναπαρτίζουν τὴν μίαν τῶν μακρῶν πλευρῶν πλουσίως διακεκοσμημένης σαρκοφάγου, τὸ δὲ τρίτον τὴν ἐτέραν τῶν στενῶν πλευρῶν αὐτῆς. Προστιθεμένων δὲ τῶν μικρῶν τῶν δύο πρώτων τεμαχίων προκύπτει ὅτι τὸ ὅλικόν μῆκος τῆς σαρκοφάγου ἦτο 2,12 τὸ ὕψος (ἄνευ τοῦ καλύμματος) 0,86, τὸ δὲ πλάτος 0,42. Ἡ μία τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔφερεν ἀνάγλυπτον διακόσμησιν (εἰκ. 7) ἀποτελουμένην 1) ἐξ ἑνὸς κεντρικοῦ σταυροῦ-βαίνοντος ἐπὶ βαθμιδωτοῦ ὑποβάθρου — ἀπὸ τῆς ρίζης

¹ Ὅρα εἰκόνα τούτου ἐν σελ. 28 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

² Κατὰ πληροφορίας κατοίκων τῆς Ἀπιδιᾶς τὸ ἀνωτέρω περιγραφέν ἐπιστύλιον προέρχεται ἐκ τοῦ ὀλίγον ἔξωθεν τοῦ χωρίου κειμένου ἐν ἐρειπίοις ναοῦ τῆς Ἀγ. Τριάδος, ἐντειχισθὲν δὲ κατὰ τινα οὐχὶ πολὺ παλαιὰν ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως.

τοῦ ὁποῖου ἐκφύονται ἐλικοειδῶς ἀνελισσόμενοι πλόκαμοι καταλήγοντες εἰς ἀνθέμια, 2) ἐκ δύο ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ πλεγμάτων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς κύκλων καὶ 3) ἐκ μιᾶς ταινίας στεφούσης τὴν πλάκα καὶ κοσμουμένης δι' ἐλικοειδοῦς βλαστοῦ μετ' ἀναδιπλουμένου ἀνθεμίου. Τόσον τὰ κυκλοτερῆ πλέγματα ὅσον καὶ τὸ κόσμημα τῆς στέψης ἐπανευρίσκονται πανόμοια ἐπὶ τοῦ ἐξετασθέντος τέμπλου, εἰκάζω δ' ὥς ἐκ τούτου ὅτι ἡ σαρκοφάγος θὰ κατεσκευάσθη συγχρόνως μὲ τὸ τέμπλον, ἀφ' οὗ ἄλλως τε καὶ ἡ τεχνικὴ των εἶναι ἡ αὐτή. Ἀλλ' εἰς ποῖον ἄρα γε ἀνήκει ἡ μεγαλοπρεπὴς αὕτη σαρκοφάγος;

Εἰκ. 7. Ἡ μία τῶν πλευρῶν τῆς μαρμαρίνης σαρκοφάγου.

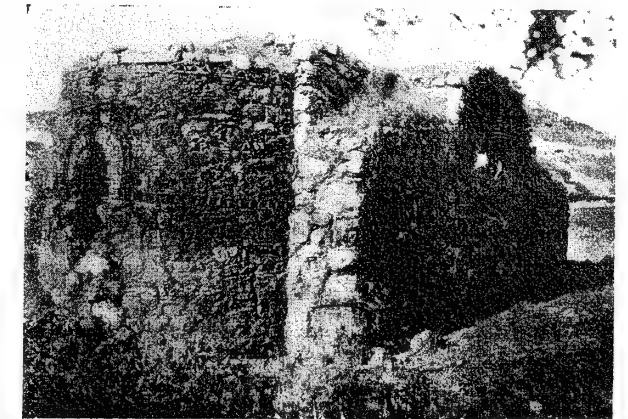
ἦτις, κατὰ μαρτυρίας τῶν ἐντοπίων, ἔκειτο ἄλλοτε ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Κοισεως ἐν τῷ βορείῳ κλίτει; Καὶ ποῖος εἶναι ὁ δωρητὴς τοῦ συγχρόνου αὐτῇ πολυτελεστάτου τέμπλου; Προφανῶς ἀμφότερα τὰ γλυπτὰ ταῦτα ἔργα εἶναι βασιλικῇ τις δωρεά, πιθανώτατα δὲ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου, ὅστις πολλαχῶς εὐηργέτησε τὴν τε Μονεμβασίαν καὶ τὴν περιοχὴν αὐτῆς¹. Ἀφ' οὗ δὲ καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν γλυπτῶν συμφωνεῖ πρὸς τοὺς χρόνους τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β' (1282-1328) δὲν εἶναι τολμηρὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ τέμπλον θὰ κατεσκευάσθη δαπάναις τοῦ φιλοθρήσκου τούτου αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου. Διὰ τὴν σαρκοφάγον μάλιστα σώζεται ἀκόμη ἐπὶ τόπου ἡ παράδοσις ὅτι ἀνήκεν εἰς τὸν πενθερὸν τοῦ Ἀνδρονίκου, ὅστις φέρεται ἀποθανὼν ἐν

¹ Τὴν ἐξαιρετικὴν εὐνοίαν τοῦ Ἀνδρονίκου Β' πρὸς τὴν Μονεμβασίαν καὶ τὴν περιοχὴν αὐτῆς μαρτυροῦσιν οὐ μόνον ὁ Φραντζῆς, ὅστις μάλιστα καὶ παραθέτει ἐν τῇ Ἱστορίᾳ του (IV, XVI σ. 399 Βόνν). ὁλόκληρον τὸ κείμενον σχετικοῦ χρυσοβούλλου, ἀλλὰ καὶ τρία ἄλλα διατηρηθέντα ἔγγραφα τοῦ αὐτοῦ Αὐτοκράτορος, δι' ὧν λαμβάνονται προστατευτικὰ μέτρα ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας τῆς Μονεμβασίας, τῶν ἐμπορῶν αὐτῆς κλπ. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα εὕρισκε τις συνηγμένα παρὰ Miklosich-Müller, Acta et Diplomata τόμ. V σελ. 154-155 (ἔτ. 1284) σελ. 155-161 (ἔτ. 1293), σ. 161-165 (ἔτ. 1301), σελ. 165-168 (ἔτ. 1317) = Φραντζῆς σ. 399. Βόνν.

Ἀπιδιᾶ «κατὰ τινὰ κυνηγετικὴν ἐκδρομὴν, ἣν ἐπεχείρησε εἰς τὰ πέριξ μετὰ τοῦ ἐξορίστου τότε εἰς Μονεμβασίαν γαμβροῦ τοῦ Ἀνδρονίκου». Πόθεν προῆλθεν ἡ παράδοσις αὕτη δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω.

3. Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Πλὴν τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως, εὕρισκομένου εἰς τὸ νοτιοδυτικὸν κράσπεδον τοῦ σημερινοῦ χωρίου τῆς Ἀπιδιᾶς, πλῆθος μικροτέρων ναίσκων¹, σωζομένων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐν ἐρείπιοις, εἶναι διεσπαρμένοι πρὸς τὰ βόρεια καὶ τὰ ΒΔ τοῦ χωρίου. Μεταξὺ αὐτῶν ἄξιος ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ὁ ἡμιφρειπώμενος ναὸς τοῦ Ἀγίου Βασιλείου (εἰκ. 8).

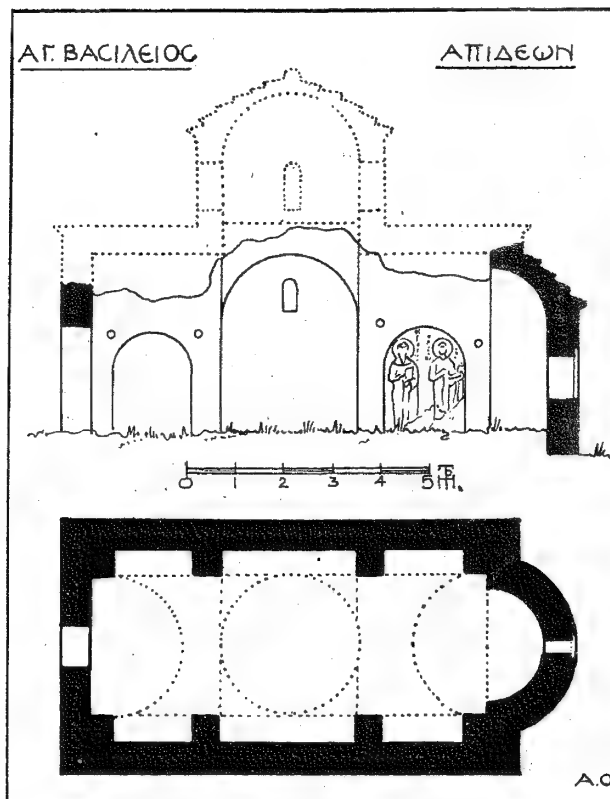
Εἰκ. 8. Ὁψις τοῦ Ἀγ. Βασιλείου ἀπὸ ΒΑ.

Ἀρχιτεκτονικὸς τύπος. Ὁ ναὸς ἐκτισμένος δι' ἀκανονίστου τοιχοδομίας παραμειγμένης μετὰ θραυσμάτων πλίνθων εἶναι ἐπιμήκης μονόκλιτος τρουλλωτὴ βασιλική, καταλήγουσα πρὸς Ἀνατολὰς εἰς μεγάλην ἡμικυκλικὴν ἀψίδα (εἰκ. 8 καὶ 9).

Ἐφ' ἐκάστου τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἀνοίγονται ἐσωτερικῶς τρεῖς ὀρθογώνιοι κόγχαι, βάθους 0.56, ἐξ ὧν αἱ μὲν κατὰ τὰ ἄκρα εἶναι χαμηλαὶ (εἰκ. 9), αἱ δὲ μεσαῖαι ὑψηλαὶ καὶ δὴ ἰσοῦσαι πρὸς τὴν καλύπτουσαν τὸν ναὸν κατὰ μῆκος καμάραν, μεθ' ἧς καὶ ἐσχημάτιζον σταυρόν, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὑψοῦτο ὁ πρὸ πολλοῦ δυστιχῶς καταπεσὼν τροῦλλος (εἰκ. 8). Ὁ σταυρὸς ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἔβαινε ὁ τροῦλλος δὲν εἶναι ἐμφανὴς ἐν τῇ κατόψει, γίνεται ὁμως ἀνάγλυφος εἰς τὰς στέγας τοῦ ναοῦ, διὰ τοῦ ἐξῆς τεχνάσματος: αἱ δύο

¹ Ἐκ τῶν ναίσκων τούτων ἐσημείωσα τοὺς ἐξῆς: α) τὸν ἁγ. Βασίλειον, μονόκλιτον θολωτὴν βασιλικὴν μετὰ τροῦλλου β) τὴν ἁγ. Κυριακὴν μονόκλιτον καμαροσκεπῇ γ) ἁγ. Τριάδα, ἀποτελουμένην ἐκ τριῶν μονοκλίτων ναῶν προσκεκολλημένων δ) ἁγ. Ἰωάννην εἰς θέσιν Ζαμανίτσα ε) ἁγ. Κωνσταντῖνον εἰς θέσιν Παλιάχουρο, διασώζοντα καὶ τοιχογραφίας ς) ἁγ. Ἐλεοῦσαν εἰς θέσιν Πριπίτση ζ) Ναίσκον εἰς θέσιν Χαμόσπηλο η) ναίσκον εἰς θέσιν Μαγγούλιζα καὶ θ) ναίσκον εἰς θέσιν Ἐκκλησίτσα.

κατὰ μήκος καμάραι τοῦ σταυροῦ (ἀνατολ. καὶ δυτικῇ) ἀντὶ νὰ βαίνουν ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ πάχους τῶν ἐκατέρωθεν μακρῶν τοίχων στηρίζονται μόνον ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἡμίσεος αὐτοῦ ἤτοι ἐπὶ τῶν ἄκρων τυφλῶν ἀψίδων, τοῦ ἐξωτερικοῦ ἡμίσεος τοῦ τοίχου ὑψουμένου μόνον μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν

Εἰκ. 9. Κάτοψις καὶ τομή τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

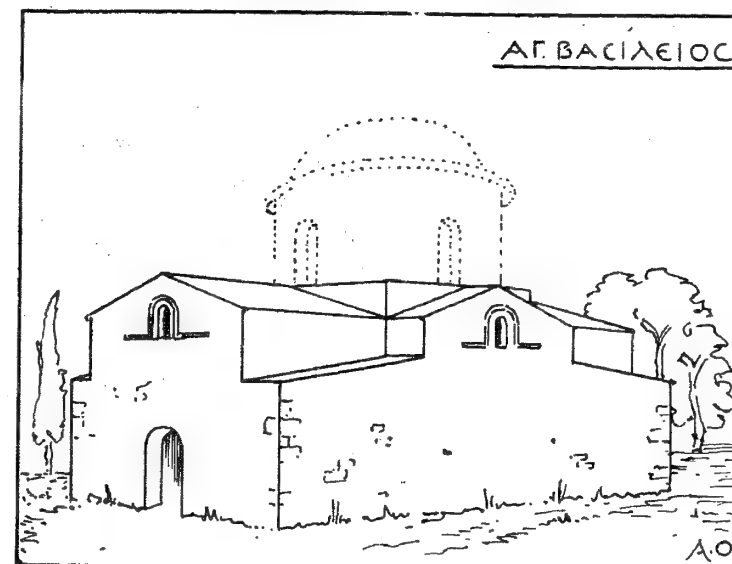
ροειδοῦς διὰ μηδενίσεως τοῦ ἀνοίγματος τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὅποτε οἱ ἐξωτερικοὶ πλαγιοὶ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὰ τέσσαρα στηρίγματα τοῦ τρούλλου δηλ. ἐνταῦθα πρὸς τὰ τέσσαρα μεταξὺ τῶν τυφλῶν ἀψίδων ποδαρικά. Ἡ περιγραφεῖσα λύσις ἐφαρμοσθεῖσα καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Προδρόμου τῆς γειτονικῆς Ζαραφώνας, ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν ἐν Χίῳ ναὸν τῆς Σικελιάς², ὅστις ὅμως ἔχει ἐσωτερικῶς πλείονας τυφλὰς ἀψίδας.

¹ Πρὸς ἀποφυγὴν εἰσόδου τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἢ ἄνω ἀπόληξις τοῦ τοίχου κατεσκευάσθη κεκλιμένη (εἰκ. 10).

² Orlandos, Monuments byzantins de Chios. Athènes 1930 πίν. 44-48.

καμαρῶν, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς ἀντηρὶς κατὰ τῶν ὠθήσεων αὐτῶν¹. Ἀλλ' ἢ εἰς χαμηλότερον ὕψος τήρησις τῶν τοίχων τούτων, παρουσιάζουσα αὐτοὺς ἐξωτερικῶς ὡς ἀντιπροσωπεύοντας φανταστικά πλάγια κλίτη, ἀναδεικνύει ταυτοχρόνως καὶ ἀνάγλυφον τὸν σταυρὸν τῶν καμαρῶν, ἐφ' ὧν ὑψοῦται ὁ τρούλλος. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου παρουσιάζεται ὁ ναὸς ἐσωτερικῶς μὲν ὡς μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ τρούλλου, ἐξωτερικῶς δὲ ὡς σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος, οἷος καὶ πράγματι εἶναι· διότι ἡ προκειμένη περίπτωσις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς προκύπτουσα ἐκ τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυ-

Διακόσμησις. Ἡ ἐξωτερικὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ εἶναι λιτοτάτη· ὀλίγα ὁδοντωταὶ ταινίαι περιβάλλουσαι τὰ πλίνθινα πλαίσια τῶν ἐπὶ τῆς

Εἰκ. 10 Ἀναπαράστασις τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

κόγχης τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν τυμπάνων τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἀνοιγομένων μονολόβων παραθύρων, μία ζώνη ἐκ πλίνθων τεθειμένων κατὰ γραμμὴν τεθλασμένην κάτωθεν τοῦ γείσου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 8) καὶ μερικὰ «ρόδια» πινάκια¹ ἐντειχισμένα εἰς τὴν κορυφὴν καὶ τὴν ποδιὰν ἐκάστου τῶν μνημονευθέντων παραθύρων, ἀποτελοῦσιν ὅλον τὸν κεράμιον καὶ ἄλλον διάκοσμον τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ. Τοῦναντίον ὅλοι οἱ ἐσωτερικοὶ αὐτοῦ τοῖχοι ἐκαλύπτοντο ἄλλοτε διὰ λαμπρῶν τοιχογραφιῶν, τῶν ὁποίων ὀλίγα μόνον λείψανα διτηρηθήσαν εἰς τὰς δύο ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τυφλὰς ἀψίδας. Καὶ εἰς μὲν τὴν βόρειον ἐξ αὐτῶν εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ὁ ἱερομάρτυς Ἁγ. Θεράπων, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς εὐαγγέλιον καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν (εἰκ. 12) καὶ ὁ Ἁγ. Στέφανος ὁ πρωτομάρτυς ἀγένειος, ὡς πάντοτε, καὶ κρατῶν διὰ τῆς κεκαλυμμένης ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καταπίπτοντος ὀραρίου ἀριστερᾶς ἀρτοφόριον (εἰκ. 12). Εἰς δὲ τὴν νοτιὰν κόγχην εἰκονίζεται

Εἰκ. 11. Κουφικὰ κοσμήματα.

¹ Τῶν πινακίων τούτων σώζονται καὶ ἐνταῦθα δυστυχῶς μόνον αἱ κοιλότητες, ἃς ἀφήκαν ἐπὶ τοῦ κάτωθεν κανιάματος.

Άγιος ἐν στολῇ διακόνου κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς θυμιατήριον, οὗ διακρίνονται μόνον αἱ ἀλύσεις, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς, καλυπτομένης ὑπὸ τοῦ ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καταπίπτοντος ὀραρίου, ἄρτοφόριον. Τοῦ προσγεγραμμένου

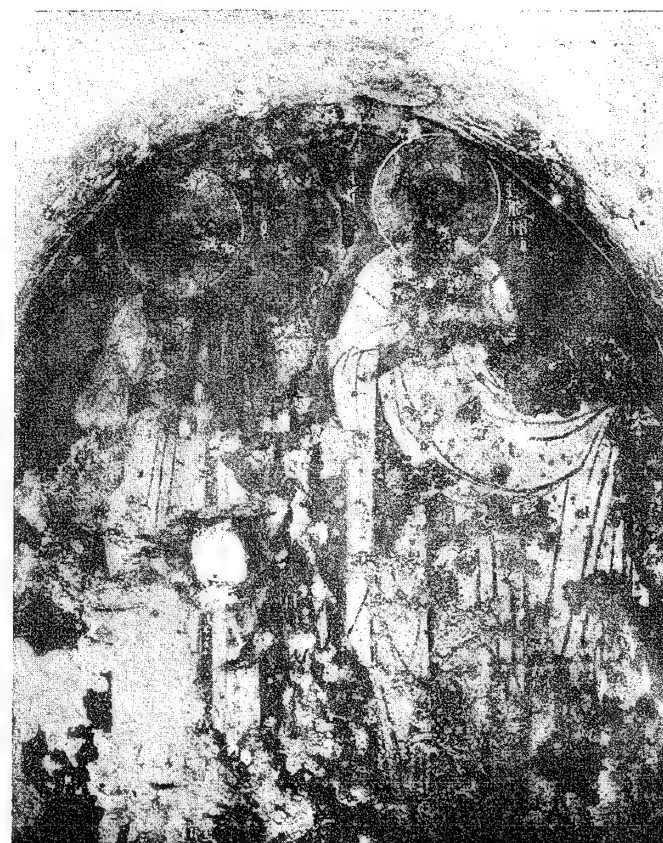

Εἰκ. 12. Ὁ Ἅγ. Θεράπων καὶ ὁ Ἅγ. Στέφανος.

εἰς τὸν Ἅγιον τοῦτον διὰ λευκοῦ χρώματος ὀνόματος διεσώθη μόνον ἡ κατάληξις ... ΝΟC. Ἐκ τῶν διακόνων ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας, ἃν ἔξαιρέση τις τὸν ἐν τῇ βορείῳ κόγχῃ εἰκονιζόμενον Ἅγ. Στέφανον, ὑπολείπονται μόνον δύο ὧν τὰ ὀνόματα λήγουσιν εἰς -νός, εἶναι δὲ οὗτοι ὁ Ἅγ. Ρωμανὸς καὶ ὁ Ἅγ. Ρουφῖνος. Ἐκ τούτων ὁ μὲν Ἅγ. Ρουφῖνος εἰκονίζεται γενειοφόρος, ὁ δὲ Ἅγ. Ρωμανὸς ἄλλοτε μετὰ μικροῦ γενείου καὶ ἄλλοτε ἀγένειος¹, ὡς ἐνταῦθα.

¹ O. Tafrali, *Monuments byzantins de Curtéa de Argès*, Paris 1931, πίν. XLIII, 2.

Εἶναι ἐπομένως πιθανόν, ὅτι ἡ τοιχογραφία τοῦ Ἅγ. Βασιλείου εἰκονίζει τὸν διάκονον Ρωμανὸν τὸν Μελωδὸν τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἄνωθεν τοῦ γράμματος νῦ διακρίνεται ἄρκετὰ σαφῶς τὸ γράμμα μῦ.

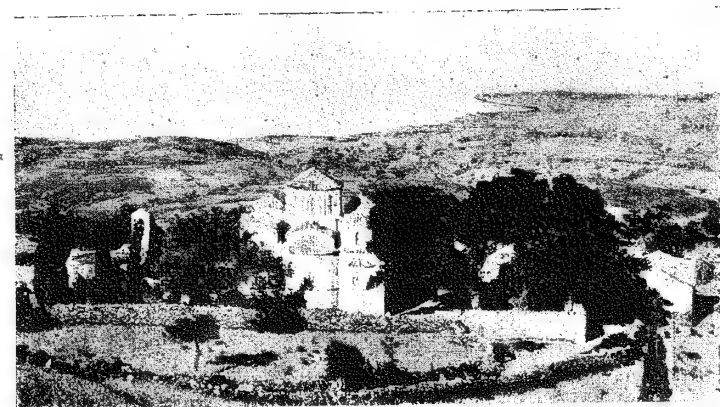
Εἰκ. 13. Ὁ Ἅγ. Ρωμανὸς καὶ ὁ Ἅγ. Οὐαλεριανός.

Παρὰ τὸν Ἅγ. Ρωμανὸν εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Οὐαλεριανὸς κρατῶν εὐαγγέλιον διὰ τῆς κεκαλυμμένης ὑπὸ τοῦ φελονίου ἀριστερᾶς, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν. Ἡ στάσις τοῦ ἁγίου τούτου μὲ τὴν πλαγίως τεταμμένην ἀριστερὰν χεῖρα κάμνει νὰ πίπτῃ τὸ λευκὸν του φελόνιον κατὰ τρόπον πληροῦντα ἐπιτυχέστατα τὴν κενὴν ὑπόλοιπον ἐπιφάνειαν τῆς κόγχης. Ἐπὶ τῶν πρὸς ἀνατολὰς τῆς Β. καὶ Ν. ἀψίδος τμημάτων τοῖχου διακρίνεται καὶ ἡ παράστασις στυλίων ἁγίων, ὑπεράνω δὲ τῆς βορείου ἀψίδος ἐξωγραφημένα διὰ μέλανος χρώματος μετὰ κιτρίνου βάθους, κουφικὰ κοσμήματα ἐκ τινος διακοσμήσεως

(εἰκ. 11). Τέλος ἐπὶ τοῦ τριμήνου τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ διακρίνονται ἀμυδρὰ τὰ λείψανα ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Ὑπαπαντῆς.

Οἱ Ἅγιοι προβάλλουσι μὲ λευκὰ ἱμάτια ἀπὸ βαθέως κυανοῦ πεδίου ἐνθυμίζοντος ζωηρῶς τὸ μοιόχρωμον βάθος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ γυναικονίτου τοῦ Ἀφεντικοῦ (Μυστρᾶ). Τὸ περίγραμμα τῶν λευκῶν ἀμφίων καὶ αἱ πτιχὰ αὐτῶν ἐδηλώθησαν διὰ ζωηρῶν σκοτεινῶν γραμμῶν—βαθέως καστανῶν, μελανῶν ἢ πρασίνων. Ἐλαφρὰ διαβάθμισις τοῦ λευκοῦ τῶν ἱματίων πρὸς τὸ στακτὶ καὶ τὸ ρόδινον πλάττει ἐκάστοτε τοὺς ὄγκους¹. Εἰς τὰ πρόσωπα ἢ σκιάσις χρησιμοποιεῖ ζωηρῶς πράσινον τόνον· καὶ αὐτὴ ἡ γενεὶς τοῦ Ἁγίου Θεράποντος ἔχει ἐξ ὁλοκλήρου πράσινον προπλάσμον ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὰ λευκὰ γένεια ἐτέθησαν ὡς ψιμυδιές. Γενικῶς τὸ σχέδιον τῶν μορφῶν εἶνε πλατὺ καὶ ἄνετον, ἡ δὲ πλαστικὴ ἀπόδοσις τῶν λευκοφόρων ἁγίων τόσον εἰς τὰ ἐνδύματα ὅσον καὶ εἰς τὰ πρόσωπα ἐνθυμίζει ἀναλόγους τοιχογραφίας τοῦ 14^{ου} αἰῶνος τοῦ Μυστρᾶ, πρὸς τὰς ὁποίας εἶναι πιθανῶς σύγχρονοι αἱ εἰκόνες τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

Ἡχητικὰ ἀγγεῖα. Ἐπὶ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καὶ ὀλίγον ὑπεράνω τῶν χαμηλῶν κογχῶν (εἰκ. 9 τομὴ) εἶναι ἐντοιχισμένα μικρὰ πήλινα ἀγγεῖα σχήματος ἡμισείας στάμνου. Ἡ διάμετρος τῶν εἶναι 0.13 τὸ δὲ βάθος 0.20. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἐχρησίμευον πιθανώτατα πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἤχου².

Η ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ

Μετὰ τετράωρον περίπου πορείαν πρὸς νότον τῆς Μονεμβασίας φθάνει τις, διὰ μέσου χαράδρων καὶ τραχέων ὑψωμάτων, εἰς τὸ φιλόξενον χωρίον Γερουμᾶνα, κείμενον ἐπὶ ἀποτόμου κλιτύος, ἣτις νεύει πρὸς τὸν Λακωνικὸν κόλπον. Ὀλίγον ὑπερθεῖν τοῦ χωρίου τούτου σώζεται ἐν καλῇ καταστάσει ὁ παλαιὸς βυζαντινὸς καὶ ἐν λειτουργίᾳ εἰσέτι διατελὼν ναὸς τῆς Παντανάσσης¹. Ἐν ἐξαίρεση τις τὴν γενομένην ἐσωτερικῶς ἀσβεστόχρυσιν τῶν τοίχων καὶ τὴν μερικὴν διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου ἐπίχρυσιν τῶν κάτω μερῶν τοῦ Δυτικοῦ, Βορείου καὶ Νοτίου τοίχου ἐξωτερικῶς, κατὰ τὰ λοιπὰ ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης διασφρίζει ἀρτίως τὴν παλαιὰν αὐτοῦ ὄψιν (εἰκ. 1, 3 καὶ 4).

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ. Ὡς παρατηρεῖ τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 2) ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν: τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένου χαμηλοῦ νάρθηκος, ὅστις, ὡς ἀποδεικνύει ἡ εὐτελής αὐτοῦ τοιχοποιία καὶ τὸ τρίφυλλον ὑπέρθυρον τῆς εἰσόδου, εἶναι προσθήκη μεταγενεστέρων χρόνων.

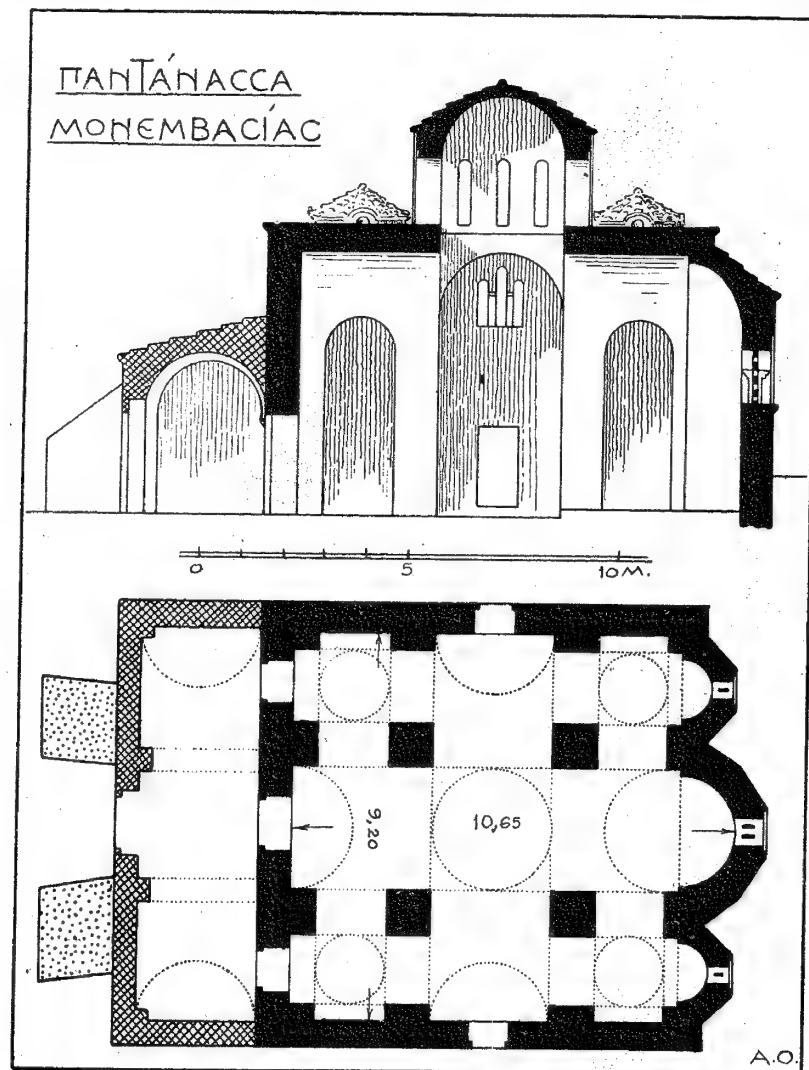
Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει τὸν τύπον σταυροειδοῦς, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου πλευρᾶς 10,60 μ. Ἀπὸ τοῦ τετραγώνου τούτου προβάλλουσι πρὸς ἀνατολὰς τρεῖς ἀψίδες, ἐξ ὧν ἡ μὲν μέση, μεγαλύτερα τῶν ἄλλων, εἶναι ἐξωτερικῶς πεντάπλευρος, αἱ δὲ δύο πλάγιοι τρίπλευροι. Τὰ φέροντα τὸν τροῦλλον τέσσαρα στηρίγματα κατεσκευάσθησαν ἐνταῦθα ὡς ἰσχυροὶ τετράγωνοι

¹ Δυστυχῶς λόγῳ τῆς εἰς τὰ ὕδατα τῶν βροχῶν ἐκθέσεώς των αἱ ἄνω τοιχογραφίαι ἔχουσιν ἀποβάλλει κατὰ τὸ πλεῖστον τοὺς λεπτοὺς ἐκείνους καὶ διαφανεῖς ὠχρολεύκους ἢ ροδίνους τόνους, οἱ ὅποιοι κατ' ἐξοχὴν προσδίδουσι τὴν πλαστικότητα.

² Αἱ ἐν τῷ παρόντι καὶ τῷ ἀμέσῳ ἐπομένῳ ἄρθρῳ φωτογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὴν δεξιότητα τοῦ ἐιδικοῦ φωτογράφου κ. Γ. Τσίμα.

¹ Τὴν γνώσιν τοῦ ναοῦ τούτου, ὃν ἐπεσκέφθη πρὸ εικοσιπενταετίας καὶ πλέον ὁ μακαρίτης Κ. Ζησιού, ἀντιγράψας τὴν ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ἐπιγραφὴν (Βυζαντινὸς Α' 125), ὀφείλω εἰς τὸν ἐνθουσιώδη ἐρευνητὴν τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Λακωνίας πανοσιολογίωτον ἀρχιμανδρίτην κ. Μελέτιον Γαλανόπουλον, ὃν καὶ ἐνταῦθα θερμῶς εὐχαριστῶ.

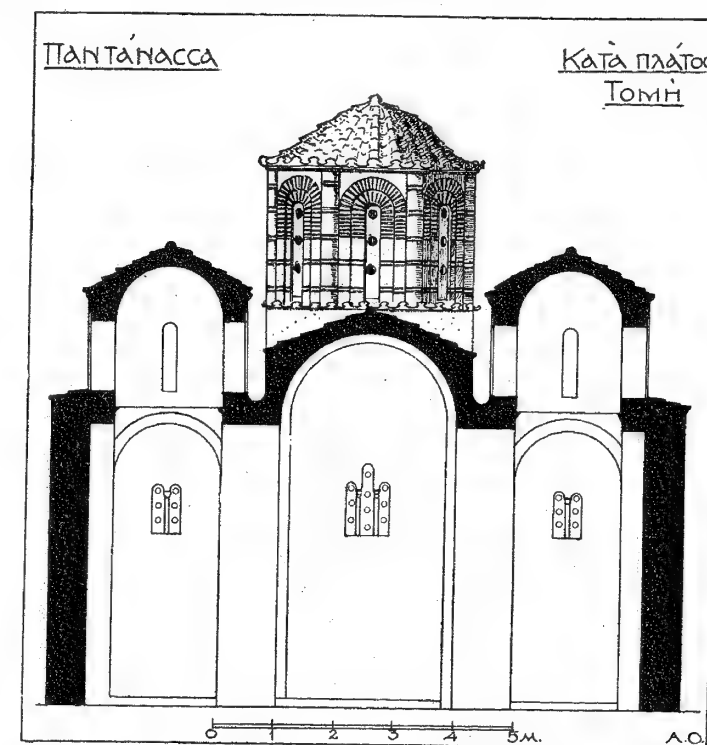
(1.00×1.00) πεσσοί, ὧν αἱ δύο πρὸς τοὺς τοίχους πλευραὶ ἀντικρύζουσιν ἰσοπλατεῖς παραστάδας ἐξεχούσας ἀπὸ τῶν τοίχων καὶ τοῦ ἱεροῦ, εἶναι δ' ἄξιον σημειώσεως ὅτι πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔρχεται ὁ σταυρός, καθ' ἑλλαδικὴν

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομή τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης.

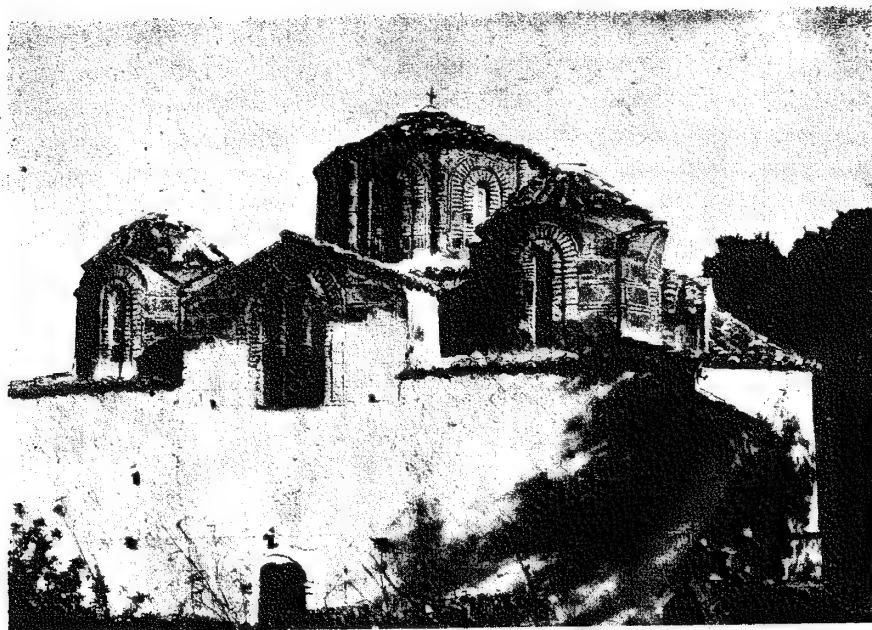
συνήθειαν, εἰς ἄμεσον ἐπαφήν, ἄνευ δηλαδὴ τῆς μεσολαβήσεως χαμηλοτέρου κυλινδρικοῦ θόλου, ὥς συμβαίνει εἰς τοὺς ναοὺς τῆς σχολῆς τῆς Κ/πόλεως. Ὑπεράνω ἑκάστου τῶν ἔξω τοῦ σταυροῦ κειμένων τεσσάρων γωνιαίων δια-

μερισμάτων ὀρθοῦται ἀνὰ εἷς τρουλλίσκος, χαμηλότερος καὶ μικρότερος τοῦ κεντρικοῦ. Ἐμφανίζονται λοιπὸν ἐξωτερικῶς πέντε ἐν ὄλῳ τρουῖλοι (εἰκ. 1), εἷς μέγας ἐν τῷ κέντρῳ τοποθετημένος ὑψηλά, ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ, καὶ τέσσαρες ἄλλοι κατὰ τὰς γωνίας, μικρότεροι καὶ χαμηλότεροι τοῦ κεντρικοῦ καὶ οἷονεὶ δορυφόροι αὐτοῦ. Ἐχομεν λοιπὸν εἰς

Εἰκ. 3. Κατὰ πλάτος τομή τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης.

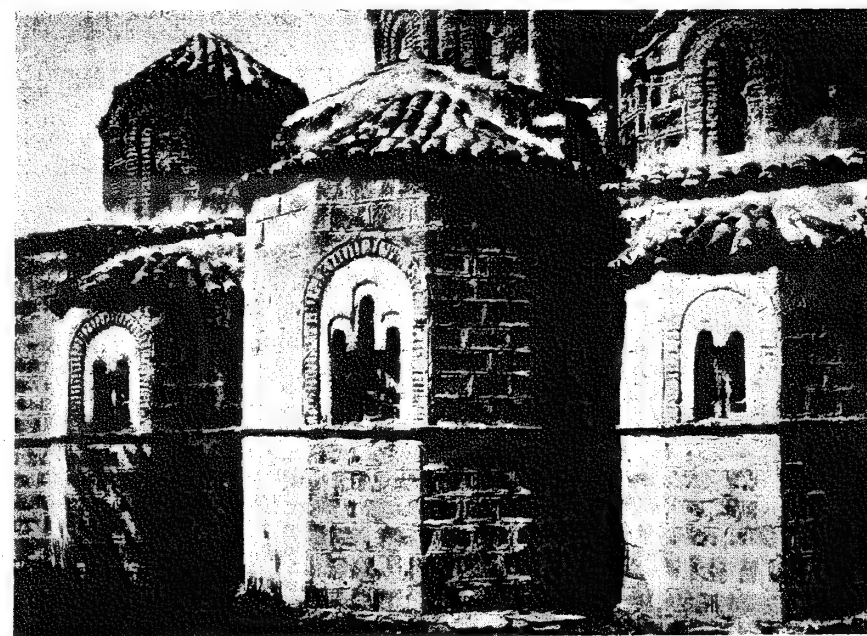
τὴν Παντάνασσαν ἐν εἰσέτι παράδειγμα ναοῦ πεντατρούλλου καὶ δὴ τοῦ γνησίου βυζαντινοῦ τύπου, ἐν τῷ ὁποίῳ δηλαδὴ οἱ μικροὶ τρουῖλοι δὲν εἶναι ἀπλῶς διακοσμητικοὶ ἀλλ' ἐπιτελοῦσιν ὀργανικὴν ἑκάστος λειτουργίαν, ἀντιδρῶντες διὰ τοῦ βάρους των κατὰ τῶν διὰ τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ μεταδιδομένων εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ πλευρικῶν ὤθήσεων. ὄντως δέ, ὥς βλέπει τις μάλιστα ἐν τῇ κατὰ πλάτος τομῇ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3), ἑκάστος τῶν γωνιαίων τρουλλῶν βαίνει ἐπὶ τεσσάρων ἰσοῦψῶν τόξων, ὧν τὰ μὲν δύο ἀποτελοῦνται ἐκ τῶν συνδεόντων τοὺς τετραγώνους πεσσούς πρὸς τὰς παραστάδας τοῦ τοίχου τόξων, τὰ δ' ἄλλα δύο ἐκ στενωτέρων τόξων γεφυρούντων τὸ μεταξὺ τῶν παραστάδων τῶν τοίχων καὶ τῶν κατὰ τὰς γωνίας κατεσκευασμένων ἡμιπαραστάδων κενόν.

Εἰκ. 4. Ἀποψις τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης ἀπὸ Ν. Α.

Τοιχοδομία, τρούλλοι καὶ παράθυρα. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ (Β. καὶ Ν.) εἶναι ἐκτισμένοι κατὰ μὲν τὰ κάτω αὐτῶν μέρη δι' ἀκανονίστου τοιχοποιίας παραμεμιγμένης μετὰ τεμαχίων πλίνθων, κατὰ δὲ τὰ ἄνω διὰ πώρων κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον σύστημα. Κατὰ τὸ αὐτὸ σύστημα εἶναι ἐκτισμένοι καὶ αἱ ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ ἕως κάτω ὡς καὶ τὰ τύμπανα τῶν τρούλλων, εἰς τὰ ὁποῖα ὅμως παρατηροῦμεν ὅτι ἐγένετο χοῆσις καὶ διπλῶν σειρῶν ὁριζοντίων πλίνθων, ἐν ᾧ εἰς τὰς ἀψίδας ἐτοποθετήθησαν πάντοτε ἀπλαῖ πλίνθοι εἰς τε τοὺς ὁριζοντίους καὶ τοὺς κατακορύφους ἀρμούς.

Ἐκ τῶν τρούλλων ὁ μὲν κεντρικὸς εἶναι ὀκτάπλευρος καὶ ἔχει τὰς ἀκμὰς τονισμένας διὰ πωρίων ἡμικιόνων διηκόντων ἄνω μέχρι τοῦ ὁριζοντίου γείσου. Ἡ ἀρκετὰ μεγάλη διάμετρος τῶν ἡμικιόνων τούτων δίδει εἰς αὐτοὺς μορφήν ἀνάλογον πρὸς τοὺς ἡμικίονας τοῦ τρούλλου τῆς ἁγ. Σοφίας τῆς Μονεμβασίας¹ καὶ τῶν ἄλλων ὀκταγωνικοῦ συστήματος ναῶν (Ἁγ. Θεόδωροι Μυστρᾶ, Δαφνί), οὓς προφανῶς μιμοῦνται οἱ τῆς Παντανάσσης. Οἱ δὲ γωνιαῖοι τρούλλοι εἶναι τετράπλευροι ἀλλὰ μὲ πλευρὰς καμπύλας εἰς τὴν συνένωσιν τῶν ὁποίων ὀρθοῦνται κιονίσκοι. Ἐπὶ τῶν κιονίσκων τούτων ἔβαινον

Εἰκ. 5. Τὸ ἱερὸν τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης.

ἄλλοτε 4 τοξοειδῇ γείσα (εἰκ. 4). Σήμερον κατόπιν διαφόρων προσθηκῶν καὶ ἀνυψώσεων τὸ γεῖσον τῶν μικρῶν τρούλλων ἀπέβη ὁρίζοντιον (εἰκ. 4).

Ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς τῶν τρούλλων ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν μονόλοβον τοξωτὸν παράθυρον, περιβαλλόμενον ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου τοξωτοῦ πλαισίου. Τὸ ἄνοιγμά των φράσσεται διὰ πωρίων πλακῶν φερουσῶν ἀνὰ τρεῖς κυκλωτερεῖς ὁπᾶς. Πλὴν δὲ τῶν ἐπὶ τῶν τρούλλων ἀνοιγομένων παραθύρων ὑπάρχουσι καὶ ἄλλα, ὧν τὰ μὲν ἀνοίγονται ἐπὶ τῶν τυμπάνων τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίου κεραίας τοῦ σταυροῦ¹, τὰ δὲ ἐπὶ τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ. Τὰ πρῶτα ὡς καὶ τὸ τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι τρίλοβα, τὰ δὲ τῶν πλαγίων κογχῶν δίλοβα. Τὰ τρίλοβα παράθυρα παρουσιάζουσι τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα α) τοξωτὸν περίβλημα ἐκ πλίνθων διῆκον μέχρι τῆς ποδιάς β) τὸν μέσον λοβὸν πολὺ ὑψηλότερον τῶν ἄκρων γ) κιονίσκους πωρίνους, ὧν τὸ κιονόκρανον ἔχει τὴν ἐν τῇ παραπλεύρῳ εἰκόνι 6 μορφήν καὶ δ) πώρινα φράγματα μετὰ στρογγύλων ὀπῶν φωτισμοῦ. Οἱ κιονίσκοι καὶ τὰ φράγματα τῶν παραθύρων προέρχονται πιθανώτατα ἐκ μεταγενεστέρης ἐπισκευῆς, ἴσως ἐκείνης καθ' ἣν προσετέθη ὁ μετὰ τοῦ τριφύλλου ὑπερθύρου νάρθηξ. Εἰκάζω δὲ τοῦτο ἐκ τῆς μορφῆς τῶν κιονοκρανῶν φερόντων ἐπάλληλα κυμάτια, ἅτινα συνηθίζονται κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑνετοκρατίας ἢ τῆς Τουρκοκρατίας.

¹ Ἐπὶ τῆς δυτικῆς δὲν ὑπάρχει παράθυρον.

¹ Ὅρα εἰκόνα παρὰ Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 191 εἰκ. 95.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς οὐδεμίαν φέρει κεραμοπλαστικήν ἢ ἄλλην διακόσμησιν, ἐλλείπουσι δὲ μάλιστα ἀπ' αὐτοῦ καὶ αὐταὶ αἱ τόσον συνήθεις εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ὀδοντωταὶ ταινίαι.

Πρὸς χρονολόγησιν καὶ τυπολογικὴν κατάταξιν τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν καὶ τὰ λοιπὰ σωζόμενα παραδείγματα πεντατρούλλων ναῶν, ὧν καὶ θὰ ἐπιχειρήσωμεν δι' ὀλίγων τὴν εἰς διαφόρους κατηγορίας διαίρεσιν.

Πεντάτρουλλοι ναοὶ κατεσκευάσθησαν ἤδη ἀπὸ τοῦ 6^{ου} καὶ 7^{ου} μ.Χ. αἰῶνος, ὥς ἀποδεικνύει ὁ ἐν Ρούσαφ - Σεργιοπόλει ναός¹. Κατὰ τὸν 9^{ον} αἰῶνα πεντάτρουλλος κατεσκευάσθη ἡ περίφημος Νέα τοῦ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα²,

¹ Spanner und Guyer, Rusapha - Sergiopolis (Forschungen zur Islāmischen Kunst IV) Berlin 1926 πίν. 31, Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 71.

² Θεοφ. Συν. V, 85. Βόνν. σ. 326. Strzygowski, Kleinasien σ. 138. Wulff,

Εἰκ. 6.
Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Koimesiskirche zu Nicäa, Strassburg 1903 σ. 134 σημ. 3. Ebersolt, Le grand Palais de C)ple, Paris 1910, πίν. 44. Εἰκόνα τῆς Νέας, μὴ ἀνταποκρινομένην βεβαίως καθ' ὅλα πρὸς τὴν πραγματικότητα, εὗρισκόμεν πιθανῶς εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 1162 Ἑλλ. χειρόγραφον τοῦ Βατικανοῦ. (εἰκὼν προχείρως παρὰ Diehl, Manuel d'art Byzantin² Paris 1925 σ. 436 εἰκ. 199) ἦν ὅμως ὁ Heisenberg (Grabeskirche und Apostelkirche zu K/pel, Leipzig 1908 τόμ. II σ. 200), ἀποδίδει εἰς τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους, ἐν ᾧ ὁρθῶς ὁ Wulff, (Altchristliche und byzantinische Kunst II 455), θεωρεῖ αὐτὴν ὡς εἰκονίζουσαν τὴν Νέαν. Πρβλ. καὶ Wulzinger, Byz. Baudenkmäler zu K/pel, Hanover 1925 σ. 58 σημ. 1. Εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνωτέρω εἰκὼν τοῦ ὑπ' ἀρ. 1162 Ἑλλ. χ/φου τοῦ Βατικανοῦ δὲν παριστᾷ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους ἀλλ' ἄλλην μεταγενεστέραν ἐκκλησίαν, μὲ πληροφορεῖ ὅτι κατέληξε, ἐπὶ εἰκονογραφικῶν στηριζόμενος λόγων, καὶ ὁ κ. Ξυγγόπουλος.

ἐγκαινιασθεῖσα τὸ 881. Κατὰ τὸν 10^{ον} καὶ 11^{ον} αἰῶνα μικροὶ ὑπόγειοι ναοὶ τῆς Καππαδοκίας παρουσιάζουσι τὴν μορφήν πεντατρούλλων¹. Ἐντεῦθεν ἔπειτα ὁ τύπος οὗτος μετεδόθη εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, τὴν Σερβίαν καὶ τὴν Νότιον Ἰταλίαν (Καλαβρίαν). Γνωστὰ δὲ μέχρι σήμερον παραδείγματα πεντατρούλλων ναῶν, ἀνεξαρτήτως τύπου, ἔχομεν τὰ ἀκόλουθα² κατὰ γεωγραφικὴν τάξιν ἀρχομένην ἀπὸ Νότου.

- 1) Πελοπόννησος: περιοχὴ Μονεμβασίας, Παντάνασσα³.
- 2) Πελοπόννησος: Μυστράς, Παναγία Βροντοχίου (Ἀφεντικό)⁴.
- 3) » : Μυστράς, Μητρόπολις (Ἁγ. Δημήτριος)⁵.
- 4) » : » , Παντάνασσα⁶.
- 5) » : Νύκλι, (Τεγέα) Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ, Κοίμ. Θεοτόκου⁷.
- 6) Ἡπειρος: Ἄρτα, Παρηγορήτισσα⁸.
- 7) Μακεδονία: Θεσσαλονίκη, Ἁγ. Ἀπόστολοι⁹.
- 8) » : » Ἁγ. Αἰκατερίνη¹⁰.
- 9) Βόρειος Μακεδονία: Νερέζ, Ἁγ. Παντελεήμων¹¹.
- 10) Θράκη: Βήρα (Φερετζίκ) Παναγία Κοσμοσώτειρα (Ἁγ. Σοφία εἰκ. 12)¹².
- 11) Καλαβρία: Στυλός, Καθολικὴ¹³.
- 12) » : Rossano, Ἁγ. Μᾶρκος¹⁴.

¹ Ἰδία ὁ τοῦ Κελετζιάρ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Capadoce, πίν. 43.

² Περιέργως ὁ Diehl (Manuel d'art byzantin, Paris 1925 τ. I σ. 445) ἀναφέρει παραδείγματά τινα πεντατρούλλων ναῶν, περιλαμβάνει μεταξὺ αὐτῶν τὴν Καπνικαρέαν τῶν Ἀθηνῶν, τὸν Παντοκράτορα καὶ τὸ Κιλισσέ - τζαμί τῆς Κ)πόλεως, ἐν ᾧ οἱ ναοὶ οὗτοι δὲν φέρουσι 5 τρούλλους.

³ Ὁ ἐνταῦθα δημοσιευόμενος ναός.

⁴ Millet, Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 πίν. 23,4 Struck, Mistra, Wien und Leipzig 1910 εἰκ. 37.

⁵ Millet, ἔ. ἀ. πίν. 17,4 Struck, ἔ. ἀ. εἰκ. 30.

⁶ Millet, ἔ. ἀ. πίν. 35,6 Struck, ἔ. ἀ. εἰκ. 58.

⁷ Ἀποψὶς τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ 1880 παρὰ Σπ. Λάμπρφ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τ. 5 σ. 901, μετὰ δὲ τὴν ἀναστήλωσιν παρὰ Millet, L'école grecque σ. 270 εἰκ. 127, καὶ Struck, Mistra εἰκ. 9 σελ. 22. Τὴν ἀδημοσίευσιν κάτοψιν καὶ τομὴν τοῦ ναοῦ τούτου παρέχουσιν κατωτέρω (εἰκ. 11).

⁸ Ὁρλάνδος, Ἀρχαιολ. Δελτ. 1919 σελ. 31 εἰκ. 19.

⁹ Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique Paris 1918 πίν. LXII - LXVI.

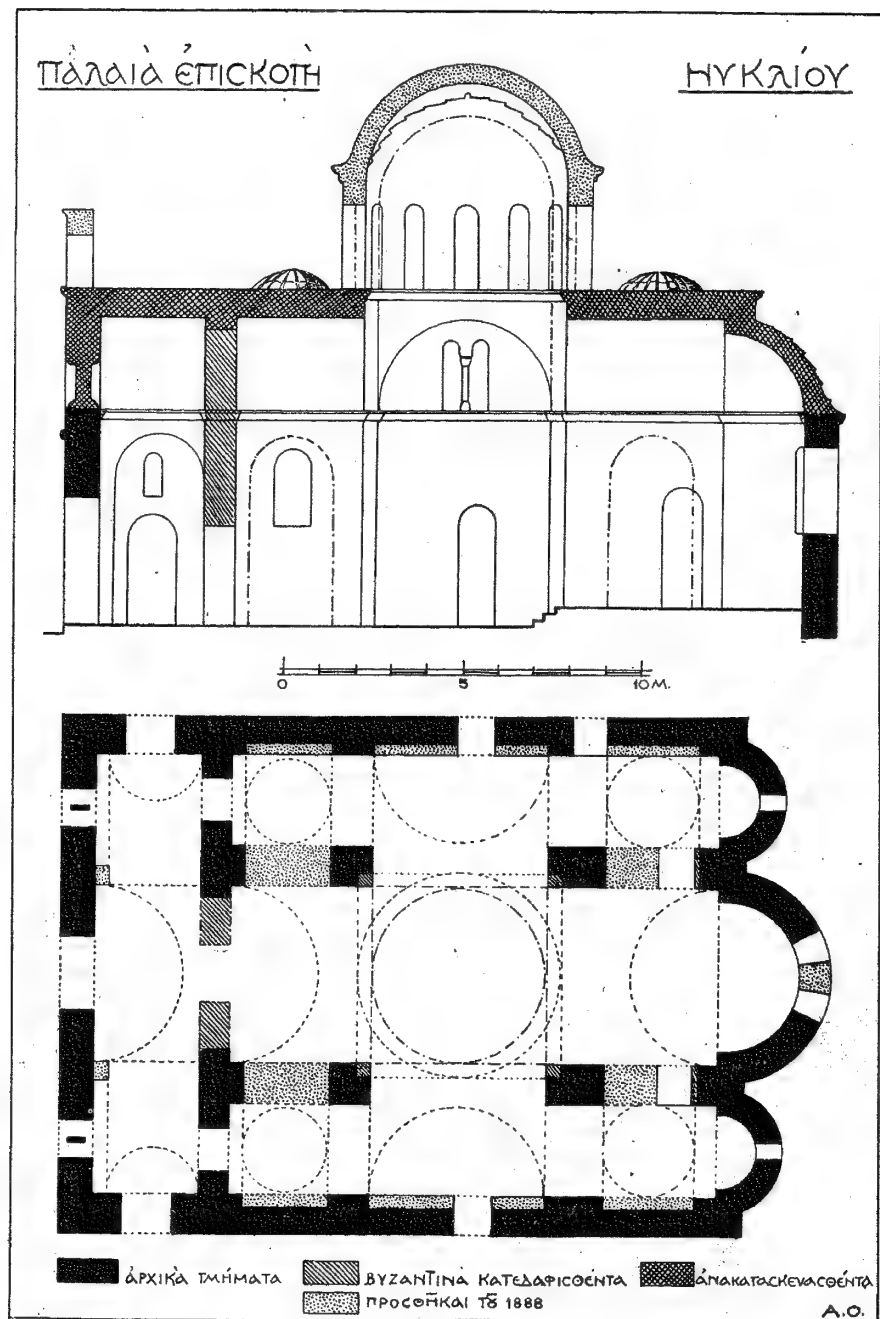
¹⁰ Diehl, Le Tourneau, Saladin ἔ. ἀ. πίν. LVIII - LXI.

¹¹ N. Kondakof, Makedonija, Πετροῦπολις 1909, εἰκ. 109. B. Ivanova, Annuaire du Musée National de Sofia 1926 σ. 512 (κάτοψιν κατὰ Pokryschkin).

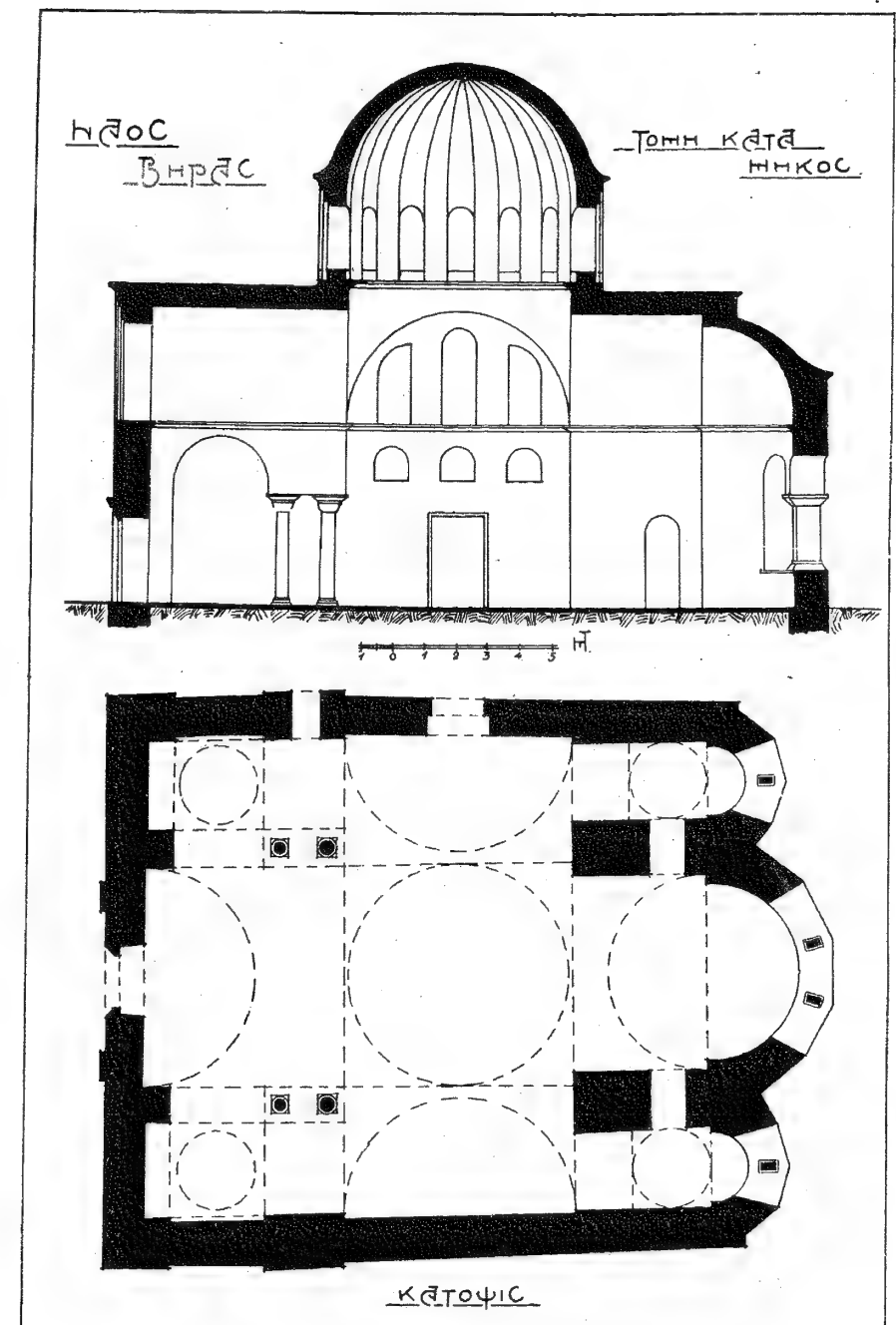
¹² Uspenski, Izvestija τοῦ Ρωσικοῦ Ἰνστιτ. Κων)πόλεως τ. 12 σ. 22-27 πίν. 5. Ὁρλάνδος, Θρακικά τ. Δ' σελ. 9 εἰκ. 2.

¹³ Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale Paris 1904 σ. 120. Horia Teodoru, Ephemeris Dacoromana IV σ. 149 ἔ.

¹⁴ Diehl, L'art byzantin dans l'Italie méridionale σ. 190. H. Teodoru, ἔ. ἀ.

Είχ. 7. Κάτοψις και τομή του ναού του Νυχλίου (Τεγέας).

Είχ. 8. Κάτοψις και τομή του ναού της Βήρας.

- 13) Παλαιά Σερβία: Nagoricino¹.
 14) » » : Gračanica².
 15) » » : Mateijic³.
 16) » » : Ravanica⁴.
 17) » » : Manastir⁵.

Εἰς τὸν ἄνω κατάλογον θὰ ἡδυνάμεθα νὰ συμπεριλάβωμεν καὶ τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυλοποτάμου Κρήτης (Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta τ. II Le chiese εἰκ. 41 σελ. 80). Ἐπειδὴ ὅμως οὗτος φέρει μόνον ἡμισφαιρικά φουρνικά ἀντὶ τρουλλίσκων, προετιμήσαμεν νὰ ἀφήσωμεν αὐτὸν ἐκτὸς ἐξετάσεως.

Πάντα τὰ ἄνωτέρω καταλεχθέντα παραδείγματα πεντατρούλλων ναῶν ἔχουσι κοινὸν χαρακτηριστικὸν μόνον τὴν ἐπὶ τῶν στεγῶν ἐμφάνισιν πέντε τρούλλων, ἐξ ὧν εἰς μέγας ὑψοῦται πάντοτε εἰς τὸ κέντρον καὶ τέσσαρες μικρότεροι εἰς τὰς γωνίας. Ἡ θέσις ὅμως τῶν τελευταίων τούτων ἐν σχέσει πρὸς τὸν κεντρικὸν τροῦλλον δὲν εἶναι εἰς πάντας ἡ αὐτή· διότι ἄλλοι μὲν ναοὶ 1) ἔχουσι τοὺς τρουλλίσκους προσκεκολλημένους εἰς τὰ πλευρὰ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, εὐθὺς παρὰ τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τροῦλλου (εἰκ. 9, 10), ἄλλοι δὲ πάλιν 2) ἔχουσιν αὐτοὺς εἰς τὸ ἔξω ἡμισυ τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ σταυροῦ ἥτοι μακρὰν τοῦ κεντρικοῦ τροῦλλου (εἰκ. 11) καὶ τέλος ἄλλοι 3) ἔχουσι τοὺς τρουλλίσκους ὑπεράνω τῶν γωνιῶν περιπάτου⁷ δηλ. κλειστῆς στοᾶς (ambulatory) περιβαλλούσης τὸν ναὸν κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς (βόρειον, δυτικὴν καὶ νοτίαν) (εἰκ. 12). Ἔχομεν κατὰ ταῦτα τρεῖς διαφόρους κατηγορίας πεντατρούλλων ναῶν, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον οἱ τῆς πρώτης ἔχουσι τοὺς τρουλλίσκους ὁργανικῶς καὶ πλήρως ἐργαζομένους ἀντιδρῶντας δηλ. διὰ τοῦ βάρους των κατὰ τῆς πλαγίας ὠθήσεως, ἣν αἱ καμάραι τοῦ σταυροῦ μεταδίδουσιν εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ. Τῶν δὲ λοιπῶν δύο κατηγοριῶν οἱ τρουλλίσκοι ἢ ὀλίγον (2^α κατηγορία) ἢ οὐδόλως (3^η κατηγορία) ἐργάζονται κατὰ τῶν ἐκ τοῦ βάρους τοῦ κεντρικοῦ θόλου προερχομένων ὠθήσεων, ἀποβαίνοντες αὐτόχρημα διακοσμητικοί.

Ἐκ τῶν καταλεχθέντων πεντατρούλλων ναῶν εἰς τὴν 1^{ην} κατηγορίαν ὑπάγονται οἱ ἐξῆς ἑννέα:

¹ Millet, L'ancien art Serbe, Paris 1919, εἰκ. 95-100.

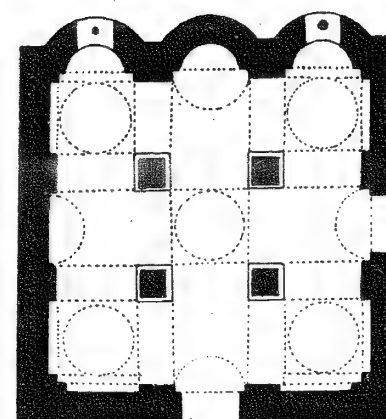
² Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 105-110.

³ Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 126-127. B. Ivanova, Annuaire 1922-25 σ. 517 εἰκ. 338. A. Derocco, Starinar τ. VIII-IX (1933-34) σ. 85.

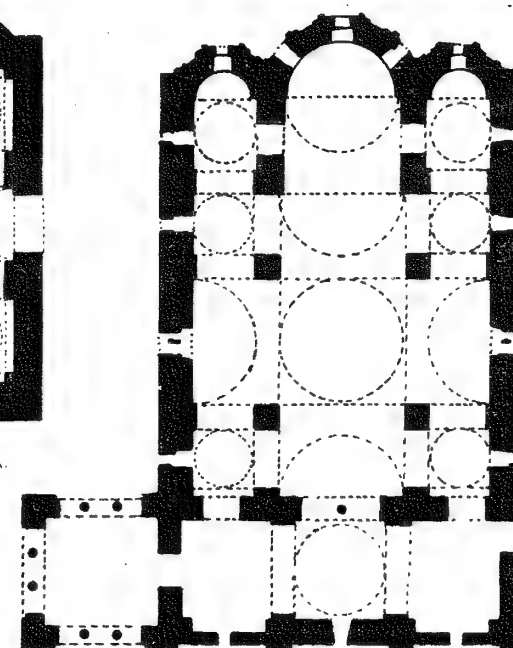
⁴ Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 179-184.

⁵ Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 237-241, Stanojevitch-Mirkovitch-Bochkovitch, Manastir Manastir, Beograd 1928, εἰκ. 5 καὶ 6.

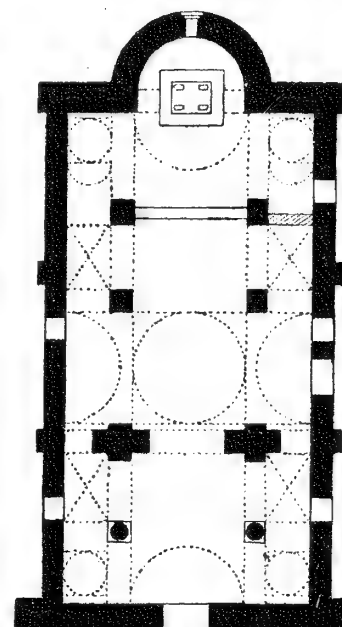
⁷ Ὁ ὅρος εἶναι τοῦ Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Περί βασιλείου τάξεως II 18,600 περβλ. Richter, Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte σ. 355.

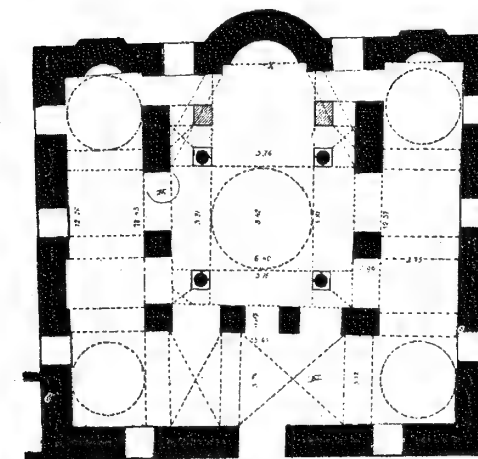
Εἰκ. 9. Τύπος 1^α
 Ναὸς Ἁγ. Μάρκου ἐν Rossano
 τῆς Καλαβρίας.

Εἰκ. 10. Τύπος 1^β
 Ὁρὸφος Παντανάσσης Μυστρά.

Εἰκ. 11. Τύπος 2.
 Ναὸς Nagoricino II, Σερβίας.

Εἰκ. 12. Τύπος 3. Ἁγ. Αἰκατερίνη Θεσσαλονίκης.

- 1) Ἡ Παναγία Κοσμοσώττειρα τῆς Βήρας (Θράκης) ἔτ. 1152 (εἰκ. 8).
- 2) Ὁ Ἁγ. Παντελεήμων τοῦ Νερέζι Β. Μακεδονίας (ἔτ. 1164).
- 3) Ἡ Καθολικὴ τοῦ Στύλου ἐν Καλαβρίᾳ (12^{ου} αἰ.).
- 4) Ὁ Ἁγ. Μάρκος τοῦ Rossano ἐν Καλαβρίᾳ (12^{ου} αἰ. εἰκ. 9).
- 5) Ἡ Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ τοῦ Νυκλίου (Τεγέας) (12^{ου} αἰ. εἰκ. 7).
- 6) Ἡ Παντάνασσα τῆς περιοχῆς Μονεμβασίας (εἰκ. 2).
- 7) Ἡ Παναγία τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρᾶ (ἀρχῶν 14^{ου} αἰ.).
- 8) Ἡ Μητρόπολις τοῦ Μυστρᾶ (ἡ μετασκευὴ ἀρχῶν 15^{ου} αἰ.).
- 9) Ἡ Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ (2^{ου} ἡμίσεος 14^{ου} αἰ. εἰκ. 10).

Ἡ κάτοψις τῶν 6 πρώτων ναῶν, (ὁμάς α') οὔτινες εἶναι καὶ οἱ ἀρχαιοτέροι, εἶναι ἀκριβῶς τετράγωνος. Πᾶσαι αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ εἶναι ἰσομήκεις, τὰ δὲ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας μικρὰ διαμερίσματα τετράγωνα (εἰκ. 9) καλυπτόμενα διὰ τρουλλίσκων ἀναλογίας ἔξωτ. διαμέτρου πρὸς ὕψος περίπου 1:1. Τῶν δὲ τριῶν τελευταίων ναῶν, (ὁμάς β') οὔτινες εἶναι καὶ νεώτεροι, ἡ κάτοψις ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον προερχόμενον οὐ μόνον ἐκ τῆς προσθήκης νάρθηκος ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς παρεμβολῆς μεταξὺ σταυροῦ καὶ ἱεροῦ ἰδίων χαμηλοτέρων χώρων (εἰκ. 10). Καὶ τούτων ὅμως τὰ μικρὰ γωνιαῖα διαμερίσματα εἶναι τετράγωνα καλυπτόμενα διὰ τρουλλίσκων τῆς αὐτῆς ἀναλογίας διαμέτρου πρὸς τὸ ὕψος (1:1).

Εἰς τὴν 2^{αν} κατηγορίαν ὑπάγονται 4 ναοὶ εὐρισκόμενοι πάντες ἐν Παλαιᾷ Σερβίᾳ. Εἶναι δὲ οὗτοι:

- 1) Ὁ ἐν Nagoricino (1312-1313).
- 2) Ὁ ἐν Mateijic (ὀλίγον μετὰ τὸ 1355).
- 3) Ὁ ἐν Ravanica (2^{ου} ἡμίσεος 14^{ου} αἰ.).
- 4) Ὁ τῆς μονῆς Manasija (ἀρχῶν 15^{ου} αἰ.).

Οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας ταύτης ἔχουσιν ἐν κατόψει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου (εἰκ. 11), ὅπερ προκύπτει ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκ τῆς ἐπιμηκύνσεως τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἅτινα κατασκευάζονται πολὺ μεγαλύτερα τῶν λοιπῶν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῆς προσθήκης ἐνίοτε λίαν εὐρυχώρου νάρθηκος (Manasija). Τὰ τέσσαρα κατὰ τὰς γωνίας τοῦ σταυροῦ διαμερίσματα ἀποβαίνουν εἰς τοὺς ναοὺς τούτους λίαν στενὰ καὶ ἐπιμήκη ὀρθογώνια (εἰκ. 11), καλυπτόμενα κατὰ μὲν τὸ μεγαλύτερον μέρος καὶ δὴ τὸ πρὸς τὸν τρουῖλλον εἴτε διὰ κυλινδρικών καμαρῶν εἴτε διὰ σταυροθολίων κατὰ δὲ τὸ πρὸς τὰς γωνίας διὰ μικρῶν καὶ ὑψηλῶν τρουλλίσκων ἀναλογίας ἔξωτερικῆς διαμέτρου πρὸς ὕψος περίπου 1:2.

Τέλος εἰς τὴν 3^{ην} κατηγορίαν ἵτοι τῶν μετὰ περιπάτου (ambulatory) ναῶν ὑπάγονται οἱ ἑξῆς 4 ναοί:

- 1) Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης (τέλους 13^{ου} αἰ.).
- 2) Οἱ Ἁγ. Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης (ἀρχῶν 14^{ου} αἰ.).
- 3) Ἡ Ἁγ. Αἰκατερίνη τῆς Θεσσαλονίκης (14^{ου} αἰ.).

- 4) Ὁ ἐν Gračanica τῆς Π. Σερβίας (πρὸ τοῦ 1321).

Οἱ ναοὶ οὗτοι παρουσιάζουσι μὲν λόγῳ τῆς προσθήκης τοῦ περιπάτου τετράγωνον μορφήν ἐν κατόψει (εἰκ. 12) ἀλλ' οἱ τρουλλίσκοι τῶν δὲν δρῶσιν ἀπ' εὐθείας ἀλλ' ἐμμέσως κατὰ τῶν ὠθήσεων τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ. Εἶναι ἐπομένως καὶ οὗτοι μᾶλλον διακοσμητικοί.

Ἐπανερχόμενοι νῦν εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν τῆς Παντανάσσης παρατηροῦμεν, ὅτι οὗτος ὑπάγεται εἰς τὴν 1^{ην} κατηγορίαν, τῶν ὀργανικῶν δηλονότι πεντατρούλλων, καὶ δὴ εἰς τὴν πρώτην αὐτῶν ὁμάδα (ἵτοι τῶν ἀρχαιοτέρων) διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν εἶναι τετράγωνος καὶ μονώροφος, ἀφ' ἑτέρου δὲ στερεῖται καὶ νάρθηκος.

Παρουσιάζουσι δὲ οἱ τῆς πρώτης ὁμάδος ναοὶ πλὴν τῶν ἀνωτέρω καταλεχθειῶν καὶ ἄλλας διαφορὰς ἀπὸ τῶν τῆς δευτέρας. Πράγματι ἐν ᾧ οἱ 6 πρώτοι ἔχουσι πάντες τὸν σταυρὸν ἀπ' εὐθείας προσκεκολλημένον εἰς τὰς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 6, 7 καὶ 9), εἰς τοὺς δευτέρους (εἰκ. 10) παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν δύο τούτων μερῶν χαμηλοτέρον τι διαμέρισμα, ὅπερ χαρακτηρίζει τὰ μνημεῖα τῆς σχολῆς τῆς πρωτευούσης¹. Ἐπίσης ἐν ᾧ οἱ τῆς πρώτης ὁμάδος ναοὶ παρουσιάζουσι ἐπιπέδους τὰς ἔξωτερικὰς τῶν ἐπιφανείας, οἱ τῆς δευτέρας ἔχουσι κλιμακώσεις καὶ πλαστικὴν διάρθρωσιν, ἥτις πάλιν εἶνε χαρακτηριστικὴ τῆς σχολῆς τῆς Κ) πόλεως². Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐπίδρασις τῆς Πρωτευούσης εἰς κτήρια τῆς Πελοποννήσου εἶναι αἰσθητὴ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 13^{ου} αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν (Μυστρᾶς, Λεοντάρη) ὁ δὲ ἐξεταζόμενος ναὸς τῆς Παντανάσσης οὐδὲν παρουσιάζει σημεῖον τοιαύτης ἐπιδράσεως, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν αὐτὸν ὡς προγενέστερον τοῦ 1250 καὶ δὴ πιθανῶς ὡς ἔργον τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Πρὸς τοιοῦτον δὲ χρονολογικὸν καθορισμὸν συμβιβάζεται ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ πλινθοπερίβλητον σύστημα τῆς τοιχοδομίας του, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ σχῆμα τῶν τριλόβων παραθύρων του, ἅτινα ἔχουσι τὸν μέσον λοβὸν πολὺ ὑψηλότερον τῶν ἄλλων. Δὲν ἀντιτίθεται δέ, ὡς ἡδύνατο νὰ ὑποτεθῇ, τὸ πεντάπλευρον σχῆμα τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἀφ' οὗ τὸ σχῆμα τοῦτο ἐπανευρίσκεται εἰς τὸν ἐν Μάνη, ναὸν τοῦ Σωτῆρος τῆς Γαρδενίτσας³, ὅστις χρονολογεῖται, κατὰ τὸν Megaw, ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος.

¹ Millet, École grecque σ. 55.

² Millet, ἔ. ἀ. σελ. 146.

³ Κατ' εὐγενῆ ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Megaw ὁ ναὸς οὗτος δὲν ἔχει τρίπλευρον τὴν μέσην ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, ὡς σχεδιάζεται κατὰ παραδρομὴν ὑπὸ τοῦ Traquair, (British School Annual 1908-9 XV πίν. XI) ἀλλὰ πεντάπλευρον.

Η ΟΡΘΟΜΑΡΜΑΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΝ ΜΥΣΤΡΑ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑΣ (ΑΦΕΝΤΙΚΟΥ)

Γνωστή είναι ἡ μεγάλη ἀγάπη, ἣν πρῶτοι οἱ Ρωμαῖοι ἐπέδειξαν¹ πρὸς τὴν διὰ πολυχρώμων μαρμαρίνων πλακῶν ἐπένδυσιν τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τῶν τε δημοσίων καὶ τῶν ιδιωτικῶν αὐτῶν κτηρίων. Ἡ ἐπένδυσις αὕτη δημιουργοῦσα διὰ τοῦ μαρμάρου πολυτελῆ ἐμφάνισιν τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἐπέτρεπε τὴν χρῆσιν εὐτελεστέρων ὑλικῶν διὰ τὸν πυρῆνα τοῦ τοίχου (πλίνθων ἢ κοινῆς λιθοδομῆς ἢ χυτῆς τοιχοποιίας) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κλασσικῇν λίαν δαπανηρὰν συνήθειαν τῆς ἐξ ὁλοκλήρου διὰ μαρμάρου κατασκευῆς τῶν τοίχων τῶν ναῶν. Τὴν διὰ μαρμάρων ἐπένδυσιν τῶν τοίχων, ἣτις ἐκαλεῖτο κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους σκούτλωσις ἢ σκούτλα², ἐκληρονόμησαν παρὰ τῶν Ρωμαίων οἱ Χριστιανοὶ ἐφαρμοσάντες αὐτὴν συχνὰ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῶν βασιλικῶν των. Τὰ διατηρηθέντα μνημεῖα τῆς παλαιο-χριστιανικῆς περιόδου, (Ἀγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης κλπ.), ἰδίᾳ δὲ τὰ Ἰουστινιανεία (Pagenzo, Ἀγ. Σοφία) μαρτυροῦσι τρανῶς περὶ τῆς πυκνῆς χρήσεως τῶν πολυχρώμων μαρμάρων, ἣν ἄλλως τε καὶ οἱ συγγραφεῖς συχνάκις ἀναφέρουσι³, διὰ τε τὰ δάπεδα καὶ τοὺς τοίχους. Ἡ σκούτλωσις τῶν κατακορύφων ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων, ὀνομαζομένη ὑπὸ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων ὀρθομαρμάρωσις⁴, ἢ καὶ ἀπλῶς μαρμάρωσις⁵ ἐξηκολούθησε νὰ ἐφαρμόζεται

¹ Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Du Cange (Gloss. inf. graecitatis) ἀναφερόμενον χωρίον τοῦ Ἡρώδου (Στερεομ. II 22, Γεωμ. 106, 3) ἔχω νὰ προσθέσω τὰ ἐξῆς χωρία ἐπιγραφῶν ἀναφέροντα τὴν σκούτλωσιν ἢ τὸ ρῆμα σκουτλῶ: Σκούτλωσις, Lanckoronski, Städte Pamphyliens und Pisidiens, Wien 1892 II σ. 207 ἐπιγρ. 75 καὶ σ. 226 ἐπιγρ. 200. Σκούτλα, J. Keil, Ephesos III 97 ἐπιγρ. 5 καὶ 148 ἐπιγρ. 65. Σκουτλῶ, Heberdey, Österr. Jahreshefte VII 1904 Beibl. 47. Sterrett, Athen. Mitt. VIII, 329. G. Cousin, B.C.H. 1904, 45 (ἐπαγγελλόμενοι σκουτλώσειν ἀπὸ ἐδάφους μέχρις ὀρόφου τὴν στοὰν τοῦ Ἀδριανείου Ἀντωνιείου γυμνασίου) πρβ. Wilhelm, Arch. Epigr. Mitt. XX, 85. P. Tannery, Rev. Archéol. XXX (1897) 78. Ἡ λέξις παράγεται ἐκ τοῦ λατινικοῦ scutula, ὅπερ, κατὰ Βιτρούβιον (De architectura VII, I, 4 ἐκδ. Krohn σ. 151) σημαίνει πλάκα δαπέδου ρομβοειδῆ.

² Π. Σιλεντιάριος, Ἐκφρ. Ἀγ. Σοφίας στ. 617-646. Προκόπιος, Περί κτισμ. 178, 23. 204, 18 (Bónv.).

³ Κεδρηνός II 31, 19 Κωδινός 140, 14. 141, 19 (Bónv.).

⁴ Ἐπιγραφή Ὁσ. Λουκά Φωκίδος Schultz and Barnsley, The monastery of St. Luke of Stiris, London 1901 σ. 28.

εἰς τοὺς μεγάλους ἰδίᾳ ναοὺς καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους μέχρι τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Πράγματι, πάντες σχεδὸν οἱ σωζόμενοι μεγάλοι ναοὶ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος (Ὁσῖος Λουκάς, Νέα Μονὴ Χίου, Ἀγ. Μάρκος Βενετίας, Δαφνὶ κλπ.) διασώζουσι ἢ εἶναι βεβαιωμένον ὅτι εἶχον τὰ κατακόρυφα αὐτῶν τοιχώματα μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν θόλων κεκαλυμμένα διὰ ποικίλων πλακῶν μαρμάρου, τοὺς δὲ θόλους κεκοσμημένους διὰ ψηφιδωτῶν παραστάσεων. Ἀπὸ τοῦ 12^{ου} ὁμως αἰῶνος καὶ ἐξῆς, εἴτε διότι τὸ σύστημα τοῦτο ἦτο δαπανηρόν, εἴτε διότι ἐθεωρήθη προτιμότερον νὰ χρησιμεύσωσιν αἱ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων τῶν ναῶν πρὸς τὴν δι' εἰκόνων θρησκευτικὴν διδασκαλίαν τοῦ κοινοῦ, ἀντικατεστάθη ἢ τε ὀρθομαρμάρωσις καὶ ἡ ψήφωσις διὰ τῆς τοιχογραφίας, κατελθούσης νῦν μέχρι τοῦ δαπέδου. Ἐξαίρεσιν τοῦ μέτρου τούτου ἀποτελεῖ ὁ ἐν Μυστρᾷ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας (Ἀφεντικό), οὗτινος τὸ ἰσόγειον φέρει ὀρθομαρμάρωσιν, καὶ ταύτην ὁμως οὐχὶ ἀπλὴν ἀλλὰ συνδεδυασμένην πρὸς τὴν τοιχογραφίαν. Τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ Ἀφεντικοῦ διατηροῦνται σήμερον ἐλάχιστα μόνον τμήματα, δυνάμεθα ὁμως μετ' ἀπολύτου ἀσφαλείας νὰ συναγάγωμεν τὴν ἀρχικὴν διάταξιν εἰς πάσας σχεδὸν τὰς λεπτομερείας αὐτῆς ἐκ τῶν ἀποτυπωμάτων, ἅτινα αἱ πλάκες ἀφῆκαν ἐπὶ τοῦ κονιάματος δι' οὗ προσεκολλήθησαν ἐπὶ τοῦ τοίχου¹. Τοῦτο δὲ εἶναι καὶ τὸ θέμα τοῦ παρόντος ἄρθρου, δεδομένου ὅτι ἡ ἐν λόγῳ διάταξις δὲν εἶχε μελετηθῇ καὶ σχεδιασθῇ μέχρι τοῦδε, ἀφ' οὗ ἢ οὐδόλως ἢ ἀτελῶς καὶ ἐσφαλμένως ἐμφανίζεται εἰς τὸ σχέδιον τῆς κατὰ μήκος τομῆς τοῦ ναοῦ ὑπὸ τοῦ Struck² καὶ τοῦ Millet³. Ὡς γνωστὸν ὁ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας ἔχει εἰς μὲν τὸ ἰσόγειον τὴν μορφήν βασιλικῆς, εἰς δὲ τὸν ἄνω ὄροφον τὸν τύπον ναοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ πέντε τρούλλων⁴. Ἡ βασιλικὴ τοῦ ἰσογείου, εἶναι τρικλίτος, τῶν κλιτῶν χωριζομένων ἀπ' ἀλλήλων διὰ τριῶν κίωνων συνενουμένων πρὸς ἀλλήλους διὰ τόξων. Εἰς ἕκαστον κίονα ἀντιστοιχοῦσιν ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ παραστάδες, ἐξοχῆς 0,12, συνενούμεναι πρὸς ἀλλήλας καὶ πρὸς τοὺς ἀντιστοίχους κίονας διὰ τόξων. Κατατέμνεται κατὰ τὸν τρόπον τούτον ἕκαστον πλάγιον κλίτος εἰς 4 διαμερίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθεται πρὸς ἀνατολὰς πέμπτον, κείμενον εὐθὺς πρὸ τῆς κόγχης τῆς προθέσεως ἢ τοῦ διακονικοῦ. Ἐκαστον τῶν εἰρημένων διαμερισμάτων στεγάζεται δι' ἀσπίδος (χαμηλωμένου φουρνικοῦ, calotte), ἣτις ἐκοσμεῖτο διὰ τοιχογραφίας. Ὁμοίως διὰ τοι-

¹ Διὰ τὸ κονίαμα τῶν ὀρθομαρμαρώσεων συνιστᾷ ὁ Κωδινός (140, 7) τὴν μετ' ἐλαίου ἀνάμειξιν αὐτοῦ χάριν μείζονος στερεότητος. Ἀγνοῶ ἂν ἐν Μυστρᾷ ἐφηρμοσθῇ ὁ παλαιὸς οὗτος κανὼν, καίτοι ἡ σκληρότης τοῦ σωζομένου κονιάματος καὶ ἡ μέχρι σήμερον διατήρησις αὐτοῦ καθιστῶσι πιθανὴν τὴν ἐν προκειμένῳ ἐφαρμογὴν του.

² Struck, Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910 σ. 94 εἰκ. 37. Ὁ Struck ἀναφέρει δι' ὀλίγων τὴν ὑπαρξιν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἐν σελ. 98.

³ Millet, Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 πίν. 23,1.

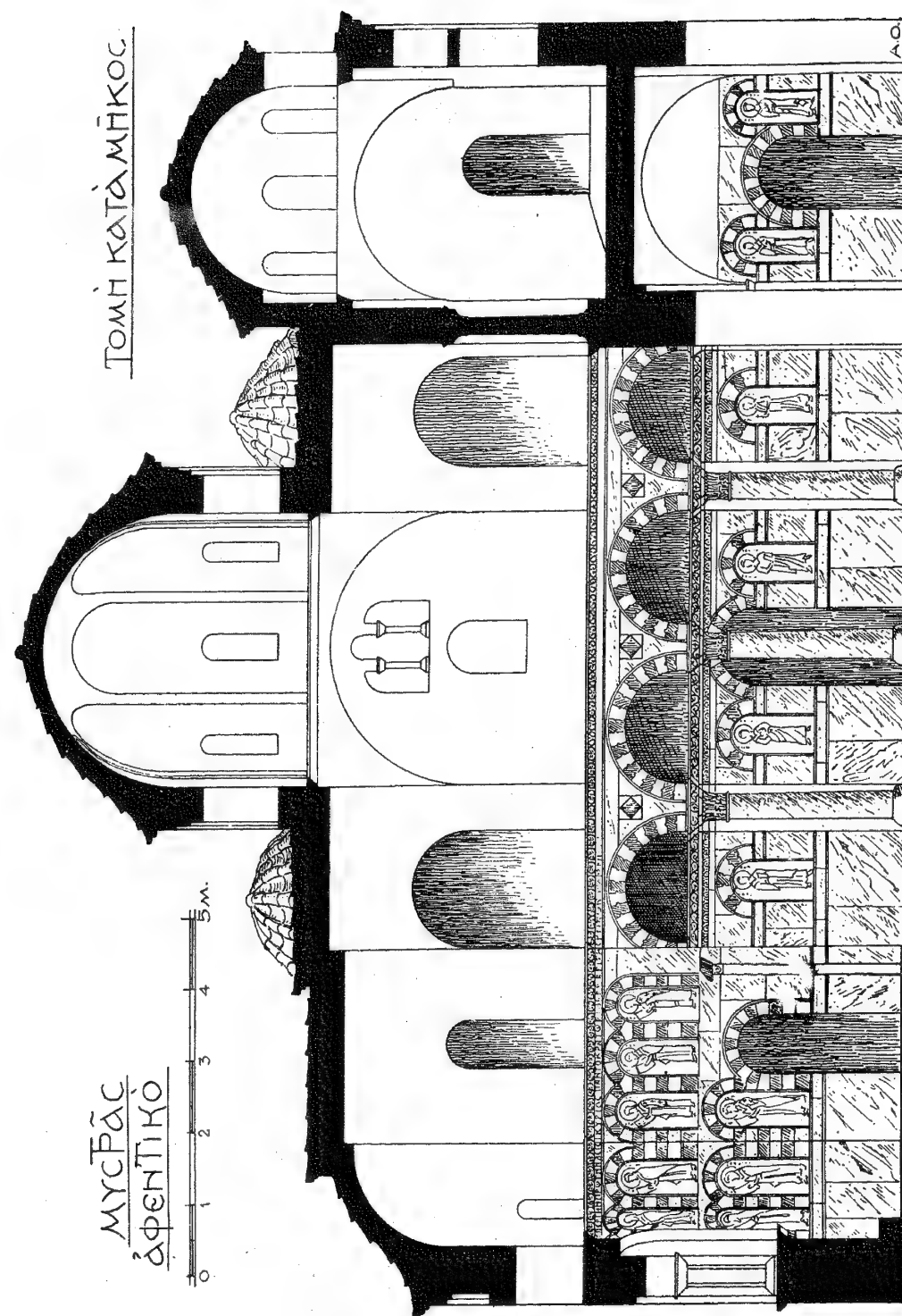
⁴ Ὅρα περὶ τοῦ τύπου τούτου τὰ ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ γραφέντα.

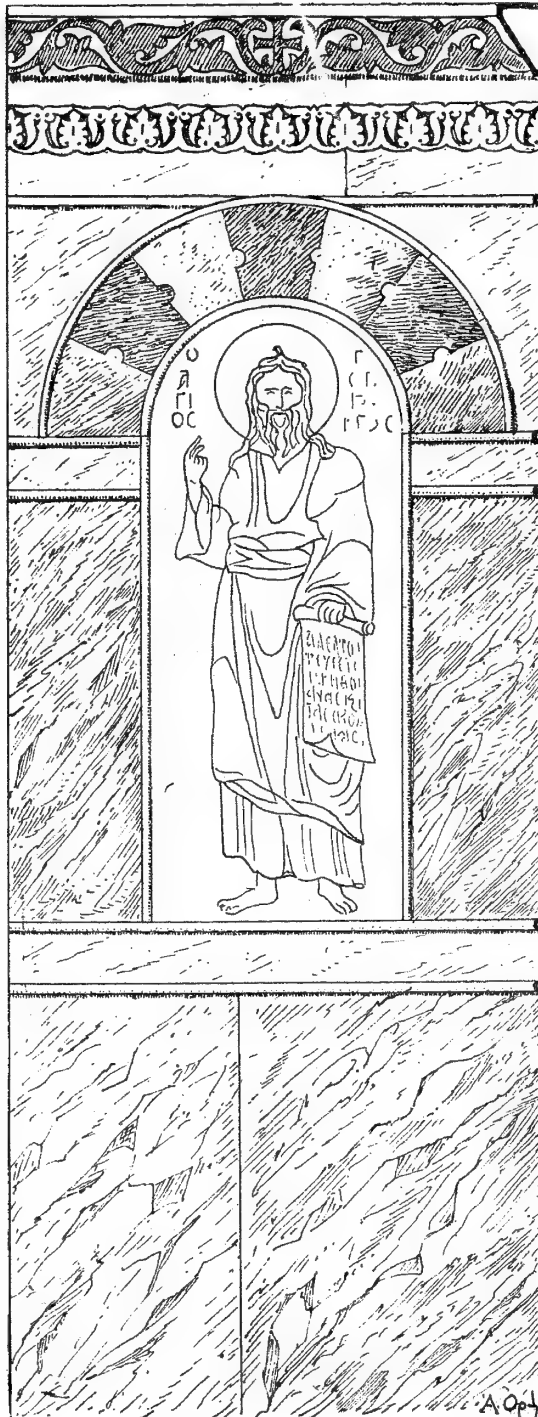
χογραφίων ἐκοσμοῦντο καὶ τὰ ὑποβαστάζοντα τὴν ἀσπίδα τόξα ὡς καὶ τὰ ὑπεράνω καὶ μεταξὺ τῶν παραστάδων ἡμικυκλικά τύμπανα τοῦ τοίχου. Κάτωθεν τῶν τόξων ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων ἐκαλύπτετο δι' ὀρθομαρμαρώσεως,

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ἀφεντικοῦ (φωτ. Γεωργιάδου).

κατὰ τὸ σύστημα, ὅπερ παρίσταται ἐπὶ τοῦ παρατιθεμένου σχεδίου γενικῆς ἀναπαραστάσεως καὶ λεπτομερείας αὐτῆς (εἰκ. 3). Ὡς παρατηρεῖ τις ἡ διὰ μαρμάρων καλυπτομένη ἐπιφάνεια τῶν τοίχων, ἀκολουθοῦσα τὸν κλασσικὸν κανόνα, διαιρεῖται καὶ ἐνταῦθα εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας. Ἐκ τούτων ἡ μὲν κατωτάτη ἀπετελεῖτο ἐξ ὀρθοστατῶν ἤτοι μεγάλων ὀρθῶν πλακῶν, ὕψους ὡς

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ἔγγιστα 1.30 μ. Ἡ ὑπεράνω μεσαία ζώνη, ὕψους 1.60 μ., ἔφερεν ἐν ἑκάστῳ τῶν εἰρημένων διαμερισμάτων ἐπένδυσιν διὰ μικροτέρων πλακῶν καὶ ἐν τῷ μέσῳ ἐπίμηκες τοξωτὸν πλαίσιον, περιβάλλον τὴν τοιχογραφίαν ἑνὸς ἁγίου (πλάτος εἰκόνος 0.50, ὕψος 1.20).

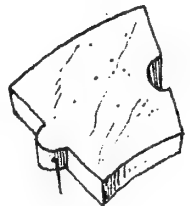
Ὁ συνδυασμὸς οὗτος μαρμάρου καὶ τοιχογραφίας εἶναι πρωτότυπος ἅμα καὶ περίεργος· διότι εἰς τὸ μνημειῶδες ὕλικόν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως θ' ἀνέμενε τις μᾶλλον τὴν χρῆσιν ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως, ὥς συμβαίνει ἐν τῷ ἐν Κ/πόλει ναῷ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας¹. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπειδὴ ἡ χρῆσις ψηφιδωτοῦ εἰς τὸ ἰσόγειον θὰ συνεπήγετο καὶ τὴν χρῆσιν ὁμοίας μεθόδου καὶ διὰ τὸν ἄνω ὄροφον καὶ τοὺς θόλους, τοῦθ' ὅπερ θ' ἀπέβαινε λίαν δαπανηρόν, ἐγένετο καὶ εἰς τὸ ἰσόγειον χρῆσις τοιχογραφίας.

Τὰ τοξωτὰ περιβλήματα τῶν εἰκόνων ἀπετελοῦντο ἐκ τραπεζοειδῶν θολιτῶν, οἵτινες ἐστερεοῦντο πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὸν τοῖχον μὲ ἐξαιρετικὰς προφυλάξεις. Οὕτω ἕκαστος τῶν

¹ Millingen, Byzantine churches in C/pel σ. 306 πίν. LXXXVI.

θολιτῶν ἔφερε κατὰ μὲν τὸν ἕνα αὐτοῦ ἄρμον ὥσεως ἡμικυκλικὴν ἀπόφυσιν κατὰ δὲ τὸν ἄλλον ὁμοίαν ἡμικυκλικὴν ἐγκοπὴν (εἰκ. 4), οὕτως ὥστε ἡ ἀπόφυσις τοῦ ἑνὸς θολίτου νὰ εἰσέρχεται εἰς τὴν ἐγκοπὴν τοῦ ἄλλου. Ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου δὲ μέρους ἑκάστης ἀποφύσεως ἐνεπηγνίετο, στρεφομένη κατ' ὀρθὴν γωνίαν, ἡ κεφαλὴ μακροῦ σιδηροῦ ἥλου, (εἰκ. 4) οὕτινος ἡ αἰχμὴ εἰσέδυνεν εἰς ὀπὴν τοῦ τοίχου, ἐνσφηνουμένη ἐν αὐτῇ τῇ βοηθείᾳ μικρῶν τετραγώνων λίθων, ὧν πλεῖστοι σώζονται κατὰ χώραν (εἰκ. 1).

Ἐκαστον τόξον ἀπετελεῖτο ἐξ ἑπτὰ θολιτῶν, μήκους 0.18, περικλειομένων ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὑπὸ λεπτῶν ἐξεχόντων βεργίων ἐκ λεπτοῦ λευκοῦ μαρμαροῦ τομῆς ἡμικυκλικῆς καὶ πάχους 0.02, ἐκτεινομένων μέχρι τῆς βάσεως τοῦ πλαισίου. Τοιούτων βεργίων εὐρέθησαν κατὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ ἱκανὰ τεμάχια προερχόμενα ἐκ τῶν εὐθέων τμημάτων. Ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἐκαλοῦντο ταῦτα *ζεύξεις*². Οἱ θολῖται δὲν ἦσαν πάντες ὁμοιόχρωμοι. Ἐκ τῶν τριῶν εὐρεθέντων τεμαχίων ἐν ἔχει χρῶμα ἰώδες, ἕτερον εἶναι κυανοῦν καὶ τὸ τρίτον εἶναι λευκόν.

Εἰκ. 4.

Μορφή τῶν θολιτῶν

Εἰκ. 5. Τὸ ἐπιτεδόγλυφον κόσμημα τῆς ζωφόρου.

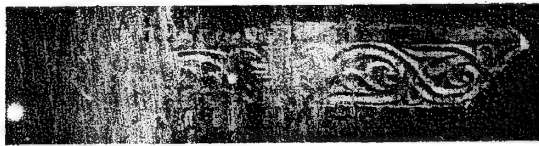
Ἡ ἐναλλαγὴ διαφόρων χρωμάτων θολιτῶν ἦτο ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ὥς διδάσκει ὁ Ἀγ. Δημήτριος τῆς Θεσσαλονίκης¹. Ἦτο δ' ἐπίσης ἐν μεγάλῃ χρήσει καὶ ἐν τῇ μουσουλμανικῇ ἀρχιτεκτονικῇ,

¹ Diehl-Le Tourneau-Saladin, Mon. chrét. de Salonique πίν. XVIII.

² Κωδινὸς σ. 144 Βόνν. «τὰς ζεύξεις τῶν ὀρθομαρμάρων».

ἥτις μάλιστα ἐφήρμοξε τὸ αὐτὸ σύστημα κλειδώσεως, ὅπερ συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ Ἀφεντικό¹.

Ἡ τρίτη καὶ ἀνωτάτη ζώνη τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἀπετελεῖτο ἐκ μιᾶς μαρμαρίνης ζωφόρου καὶ τοῦ ὑπερθεῖν αὐτῆς λοξοτήτου γείσου. Ἡ ζωφόρος ἀπετελεῖτο ἐκ πλακῶν, ὧν τὸ ὕψος κατὰ μὲν τὸ νότιον κλίτος ἦτο 0,23 κατὰ δὲ τὸ βόρειον 0,13. Εἰς τὸ κάτω αὐτῆς μέρος ἔφερε ζεύξιν (βεργίον) ἐξέχουσας, πάχους 0,025. Ἐκοσμεῖτο δ' ἡ ζωφόρος διὰ τοῦ παρατιθεμένου ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος, ὕψους 0,10, (εἰκ. 5) ὅπερ ζωηρῶς ἐνθυμίζει καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν τὰ ἀραβουργήματα. Τεμάχια τῆς ζωφόρου

Εἰκ. 6. Ὑφαψίδιον.

διετηρήθησαν τινὰ μὲν κατὰ χώραν ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ διακονικοῦ, (εἰκ. 5) ἄλλα δέ, καταπεσόντα, συνεκεντρώθησαν ἐν τῷ μουσεῖῳ τοῦ Μυστρά.

Τέλος τὸ γεῖσον ἀπετελεῖτο ἐκ λοξοτήτου ται-

νίας ὕψους 0,13 ἥτις ἐπὶ μὲν τῶν παραστάδων—ἐνθα σχηματίζει τὰ ὕφαψίδια—ἦτο ἐκ μαρμάρου, φέροντος ὠραίαν ἀνάγλυπτον ἐξ ἐλικοφύλλου ἐκατέρωθεν σταυροῦ διακόσμησιν (εἰκ. 6), κατὰ δὲ τὸν τοῖχον ἐκ κονιάματος προσκολλωμένου ἐπὶ δύο σειρῶν πλίνθων ἐν ἐπεξοχῇ, σωζομένων εἰσέτι κατὰ χώραν. Ἐπὶ τοῦ ἐκ κονιάματος γείσου τούτου εἶχε ζωγραφηθῇ, δι' ἐρυθροῦ πιθανώτατα χρώματος, τὸ αὐτὸ ἐλικοφύλλον κόσμημα, ὅπερ φέρουσι καὶ τὰ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων.

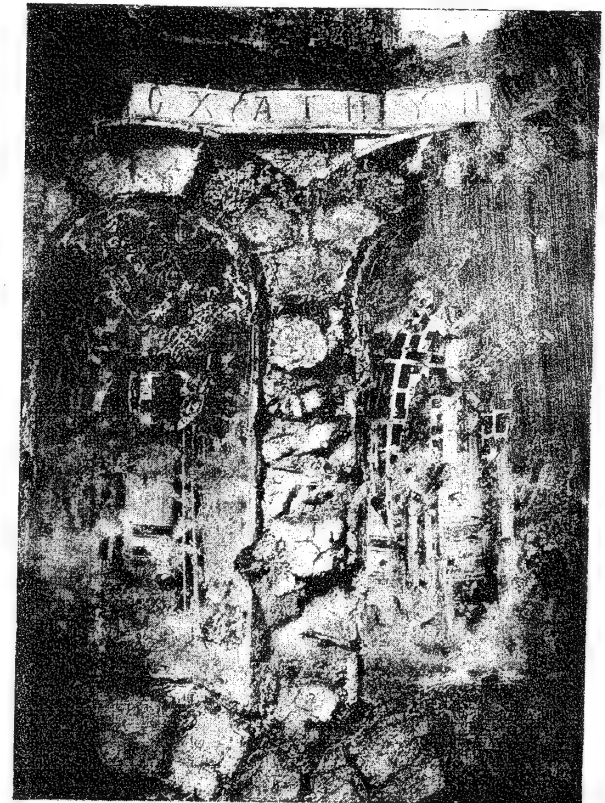
Ταῦτα ὅσον ἀφορᾷ τὰ πλάγια κλίτη. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὸ μέσον, ὅπερ περιλαμβάνει α) τὴν μεγάλην κόγχην τοῦ ἱεροῦ καὶ β) τὴν κιονοστοιχίαν.

Τῆς μεγάλης κόγχης ἡ ὀρθομαρμαρώσις εἶχε τὴν αὐτὴν τριμερῆ διαίρεσιν, ἣν καὶ τὰ πλάγια κλίτη μὲ τὰς ἐξῆς μόνον διαφορὰς: 1) Ὅτι ἔφερον ἀντὶ μιᾶς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς τοξωτῶν πλαισίων, περιβαλλόντων τὰς εἰκόνας ἱεραρχῶν στρεφόμενων πρὸς ἀνατολὰς εἰς στάσιν $\frac{3}{4}$ καὶ κρατούντων ἀνοιγμένα εἰλητάρια (εἰκ. 7). Τὰ πλαίσια ταῦτα ἀπετελοῦντο καὶ ἐνταῦθα ἐκ κλειδωτῶν θολιτῶν καὶ ζευξέων. 2) Ὅτι ἀντὶ κοσμήματος ἡ μαρμαρίνη ζωφόρος ἔφερον ἐνταῦθα ἐπιγραφὴν διὰ μεγάλων χαρακτῶν γραμμάτων (ὕψ. 0,11) καὶ κάτωθεν αὐτῆς ἐξέχουσας ζεύξιν (εἰκ. 7). Τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης διετηρήθη μόνον τὸ ἐξῆς μικρὸν τμήμα... Υ... ΣΧΑΤΗ ΥΠ... ἀποκαθίσταται ὁμως ἐξ

¹ Ὁμοίον σχῆμα κλειδώσεως ἀλλὰ μετὰ διπλῆς εἰς ἑκαστον ἀρμόν ἀποφύσεως, μιᾶς εἰσεχούσης καὶ μιᾶς ἐξεχούσης, εὐρίσκεται εἰς τὸ τόξον τοῦ μικροῦ τοῦ συγχρόνου περιπόου πρὸς τὸ Ἀφεντικό τζαμιὺ τοῦ Καλαοῦν ἐν Καίρῳ Rivoira, Architettura musulmana, Milano 1914 σ. 103 εἰκ. 91.

αὐτοῦ εὐκόλως τὸ ὅλον· διότι ὁμοία ἀκριβῶς ἐπιγραφὴ, ψηφιδωτὴ ὅμως αὐτῇ, περιέβαλλε τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα τῆς Πλατυτέρας ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ναοῦ τοῦ Δαφνίου¹. Ἡ ἐπιγραφὴ δ' αὕτη εἶναι εἰλημμένη ἐκ τῶν προφητειῶν τοῦ Ἀγγαίου (β' 9) καὶ λέγει: Μεγάλη ἡ δόξα τοῦ οἴκου τούτου [ἡ ἐ]σχάτη ὑπ' ἐρ τὴν πρώτην λέγει Κύριος Παντοκράτωρ².

Τέλος ἡ ὀρθομαρμαρώσις τῶν ὑπεράνω τῶν κιόνων μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ γυναικωνίτου τμημάτων ἀπετελεῖτο ἐκ θολιτῶν μὲν διὰ τὰ τόξα, ἐκ πλακῶν δὲ μαρμάρου διὰ τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τρίγωνα (εἰκ. 2). Οἱ θολῖται τῶν τόξων, ὧν τρεῖς διετηρήθησαν κατὰ χώραν εἰς τὴν γέννησιν τοῦ ἄκρου πρὸς ἀνατολὰς τόξου τῆς νοτίας κιονοστοιχίας, ἦσαν μεγαλύτεροι (0,19), ἔφερον δὲ ὁμοίαν πρὸς τὰς ἄλλας κλειδώσιν καὶ ἐξωτερικὴν ζεύξιν. Ἐκ τῶν τριῶν σωζομένων θολιτῶν ὁ εἰς ἔχει βαθέως κυανοῦν, σχεδὸν μέλαν, χρῶμα, ὁ δεύτερος λευκόν, ὁ δὲ τρίτος ἰώδες³.

Εἰκ. 7.

Εἰκόνας ἐπισκόπων ἐκ τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

¹ Ὁρα εἰκόνα τῆς Πλατυτέρας ταύτης παρὰ Diez-Demus, Byzantine mosaics in Greece, Cambridge Massachusetts 1931 εἰκ. 74.

² Ἡ ἐπιγραφὴ παρὰ Γ. Λαμπάκη, Ἀρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου, Ἀθῆναι 1889 σ. 136.

³ Ἐναλλαγὴν χρωμάτων παρουσιάζουσι καὶ οἱ θολῖται τῶν τόξων τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, οὗτινος τὴν ὀρθομαρμαρώσιν ὁ Millingen ἀνάγει εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα (Byz. churches in C/pel πίν. LXXXVII). Ὁμοίως ἐναλλαγὴν χρωματιστῶν θολιτῶν συναντῶμεν καὶ εἰς τὰ τόξα τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Ὁσίου Λουκά τῆς Φωκίδος (Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris London 1901 πίν. 39, 41 κλπ., Diez-Demus, Byzantine mosaics in Greece, Cambridge Massachusetts 1931 εἰκ. 3, 4, 5).

Ὑπεράνω τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἐκτείνεται λοξότμητον γείσον, ὁ κοσμήτης¹, κοσμούμενον δ' ἀναγλύπτου κοσμήματος ἐξ ἐναλλασσομένων ἀνθεμίων².

Πλὴν τοῦ κυρίως ναοῦ ὀρθομαρμάρωσιν ἔφερε καὶ τὸ ἰσόγειον τοῦ νάρθηκος. Ἡ διάταξις ἐνταῦθα ἦτο ἡ αὐτὴ πρὸς τὰ πλάγια κλίτη μὲ ταύτην τὴν διαφορὰν ὅτι πλαίσια τοξωτὰ δι' ἁγίους ἐτέθησαν ἐνταῦθα καὶ ἐπὶ τῶν παραστάδων, ἐν ᾧ εἰς τὰ κλίτη οὐδὲν ἔχνος τοιούτου παρατηρεῖται ἐπὶ τῶν παραστάδων. Οἱ θολῖται τῶν τοξωτῶν πλαισίων τοῦ νάρθηκος ἦσαν ὁμοίως

Εἰκ. 8. Ὁ ὑπεράνω τῆς τοξοστοιχίας κοσμήτης.

κλειδωτοὶ ἀλλὰ μικρότεροι (μήκους 0.13) καὶ ἔφερον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ζεύξεις. Ἐν ὅλῳ ἐν τῷ νάρθηκι ὑπῆρχον 16 τοξωτὰ πλαίσια. Πλὴν δὲ τῶν τοίχων καὶ τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα, δι' ὧν ὁ ναὸς ἐπεκoinώνει πρὸς τε τὰς ἐξωτερικὰς (βόρειον καὶ νότιον) στοὰς καὶ πρὸς τὸν νάρθηκα ἔφερον ὀρθομαρμάρωσιν διὰ πολυχρῶμων κλειδωτῶν θολιτῶν.

Τὰ κυλινδρικά ἐσωρράγια τῶν τοξωτῶν τούτων ἀνοιγμάτων παρουσιάζον ἀπομίμησιν ἐπενδύσεως διὰ ἐξωγραφημένου κονιάματος ἀκολουθοῦσαν τὴν διαίρεσιν τῶν 17 θολιτῶν τοῦ μετώπου. Ἡ ἀπομίμησις δ' αὕτη διειρηθήη ζωηρὰ εἰς τὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα, δι' ὧν τὰ πλάγια κλίτη συγκοινωνοῦσι πρὸς τὸν νάρθηκα.

Η ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΙΘΑΙΡΩΝΟΣ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ – ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ

Ὁ ἀνερχόμενος τὸν μαλακὸν πρόβουνον τοῦ Κιθαιρῶνος ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι ἐκτισμένη ἡ γνωστὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ὁδεύων πρὸς βορρᾶν πέραν τῆς μονῆς, ἐπὶ ἀτραποῦ ἐλισσομένης διὰ μέσου χλοεροῦ πενκῶνος, φθάνει μετὰ πορείαν τριῶν τετάρτων τῆς ὥρας εἰς μίαν κορυφογραμμὴν, ἐνθα οἱ κατακορύφως ἐκατέρωθεν τῆς ἀτραποῦ κεκομμένοι βράχοι σχηματίζουν κολοσσιαίαν φυσικὴν πύλην, καλουμένην ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων Πόρτες. Ἀπὸ τοῦ μέρους τούτου ἡ πρὸς βορρᾶν ἀποψις παρουσιάζει τοπίον τελείως διαφόρον χαρακτῆρος τοῦ πρὸς νότον. Τὸ χαρωπὸν πράσινον πεῦκον ἐπάνω εἰς τὸ ξυθρὸν χῶμα ἀντικαθίσταται ἀποτόμως ἀπὸ χαμηλοῦς ἀγρίους θάμνους προβάλλοντες ἀπὸ ἔδαφος τεφρὸν, τραχύ, βραχῶδες. Αἱ γραμμαὶ τῶν βουνῶν δὲν ἔχουν τὴν ἀπαλότητα τῶν βουνῶν τῆς Μεγαρίδος. Τὸ τοπίον εἶναι ἐν συνόλῳ βαρύτερον καὶ μελαγχολικώτερον, ἄγνῳς Βοιωτικόν. Ἡ κορυφογραμμὴ ἀποτελεῖ πράγματι τὸ ὄριον Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας. Πέραν πρὸς βορρᾶν μία βαθεῖα, πολύπτυχος κοιλὰς ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ προβούνου, διασχιζομένη ἀπὸ μικρὰς ράχεις καὶ περιβαλλομένη ἀπὸ τὰς ὑψηλὰς βουνοσειρὰς τοῦ Κιθαιρῶνος. Εἰς μίαν ἀπὸ τὰς πτυχὰς τῆς κοιλάδος αὐτῆς, ἡμίσειαν περίπου ὥραν ἀπὸ τὸν αὐχένα πρὸς τὰ βορειοανατολικά, εἶναι κεκρυμμένη μικρὰ βυζαντινὴ μονὴ ἐγκαταλειμμένη, τῆς ὁποίας ποὺ καὶ ποὺ λειτουργεῖ ὁ πρὸ πεντήκοντα περίπου ἐτῶν, φροντίδι τῶν εὐσεβῶν κατοίκων τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Δερβενοσάλεσι ἀνακτισθεὶς ναὸς, τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Παναγίας καὶ ἐπονομασθεὶς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, προφανῶς λόγῳ τοῦ ἐντὸς τῆς μονῆς ἀναβλύζοντος πηγαιῶν νάματος.

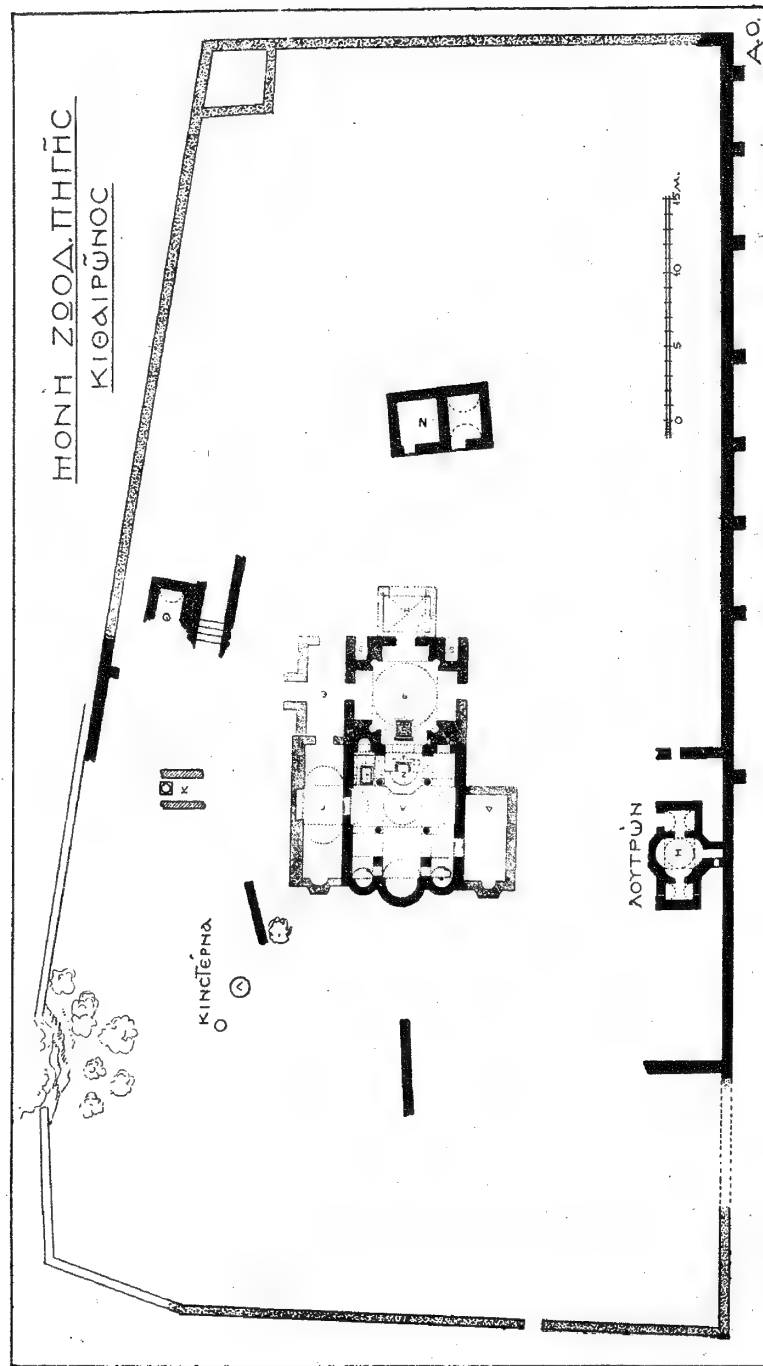
Τὴν μονήν, ἄγνωστον εἰς τοὺς περὶ τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἀσχολούμενους¹, ἐπεσκέφθην τὸ πρῶτον τὸ 1926 καθ' ὑπόδειξιν τοῦ ἐκ Δερβενοσάλεσι καθηγητοῦ κ. Μιλτ. Παπαμελετίου, ἐδημοσίευσά δὲ τὸν ἐν αὐτῇ βυζαντινὸν λουτρῶνα ἐν τῇ Μοναστηριακῇ ἀρχιτεκτονικῇ μου². Ἦδη προβαίνω εἰς τὴν δημοσίευσιν καὶ τῶν ὑπολοίπων αὐτῆς κτισμάτων, ἅτινα παρουσιάζουσιν οὐχὶ μικρὸν ἐνδιαφέρον.

¹ Κ. Πορφυρογέννητος, Περὶ βασιλ. τάξεως II, 15 σ. 582 (Βόνν.).

² Ὅμοιον ἀκριβῶς κόσμημα φέρει καὶ ἡ στέφουσα τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τοῦ ναοῦ τῆς χώρας ζώνη (Millingen, Byzantine churches in C/ple. σ. 305 εἰκ. 99).

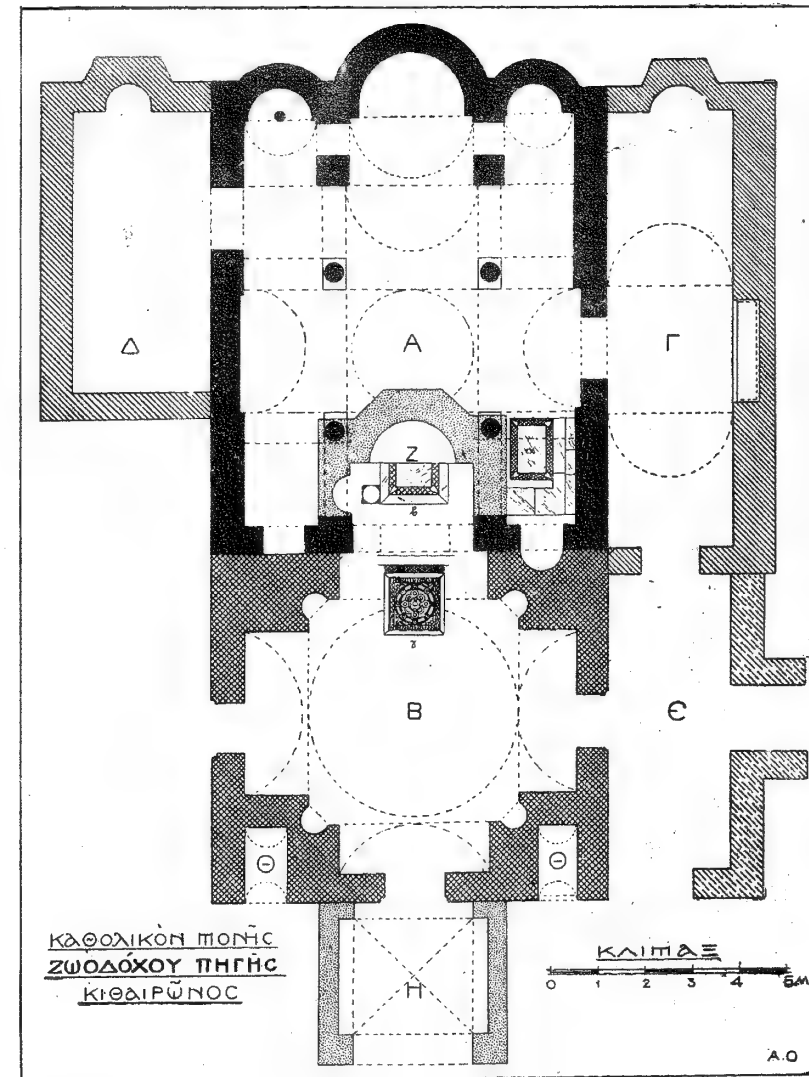
¹ Εἰς τὸν χάρτην τῆς Ἀττικῆς Ἐλευθερουδάκη οὐδόλως σημειοῦται ἡ μονή, εἰς δὲ τὸν χάρτην τοῦ κ. Ι. Σαρρῆ (ἐκδ. Ζηκάκη) ὑπάρχει ἐν τῇ θέσει τῆς σημεῖον ἐκκλησίας ἀλλ' ἄνευ ὀνόματος.

² Ἀθῆναι 1927 σ. 59 καὶ εἰκ. 92 καὶ 93.

Εἰκ. 1. Γενικὸν διάγραμμα τῆς μονῆς τῆς Παναγίας, Ζωοδόχου Πηγῆς.

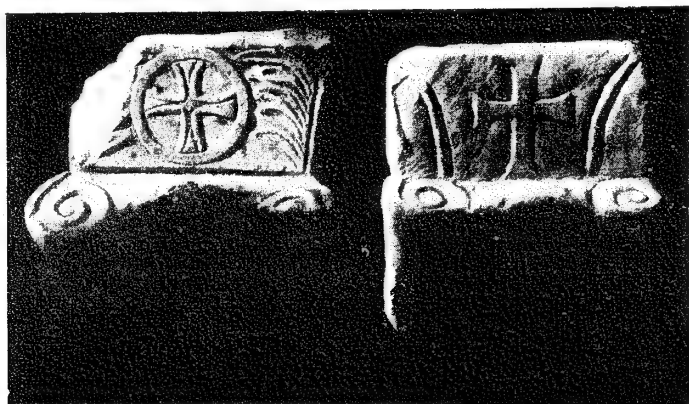
Ὡς παρατηρεῖ τις ἐκ τοῦ παρατιθεμένου γενικοῦ διαγράμματος (εἰκ. 1) ἡ μονὴ περικλείεται, ὡς συνήθως, ἐντὸς περιβόλου, οὗτινος ἄλλα μὲν τμήματα, σημειούμενα ἐν τῷ σχεδίῳ διὰ μέλανος χρώματος, εἶναι ἀρχικά, ἄλλα δὲ πάλιν,

Εἰκ. 2. Κάτοπις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. τῆς Παναγίας μετὰ τῶν παραρτημάτων αὐτοῦ.

σημειούμενα διὰ στιγμῶν, μεταγενέστεραι ἀνακατασκευαὶ καταπεσόντων τμημάτων τοῦ περιβόλου. Τὸ σχέδιον τοῦ περιβόλου εἶναι κατὰ προσέγγισιν ὀρθογώνιον, διευθυνόμενον ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς καὶ ἐμβαδοῦ ὡς

ἔγγιστα 3600 τετρ. μέτρων. Ἐπειδὴ τὸ ἔδαφος ἐφ' οὗ εἶναι ἰδρυμένη ἡ μονὴ ἦτο κεκλιμένον πρὸς βορρᾶν, κατεσκευάσθη ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ περιβόλου ἰσχυροτέρα τῶν λοιπῶν διὰ τῆς προσθήκης ἰσχυρῶν ἑξωτερικῶν ἀντηρίδων (εἰκ. 1) ἐκτισμένων ἀνὰ 5 περίπου μέτρα. διὰ μεγάλων λίθων καὶ πλίνθων. Ἡ εἴσοδος φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ πάλαι ὡς καὶ σήμερον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου, ἣτις εἶναι καὶ ἡ μᾶλλον προσιτή. Ἐν τῷ κέντρῳ τῆς περιοχῆς ὑψοῦτο τὸ καθολικόν, πέριξ τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχον τὰ κελλία τῶν μοναχῶν, ἐξ ὧν σήμερον διακρίνονται μόνον δύο πρὸς δυσμᾶς (εἰκ. 1) τὸ ἐν

Εἰκ. 3. Κιονόκρανα τοῦ καθολικοῦ.

μάλιστα τούτων διατηρεῖ καὶ τὴν θολωτὴν ὀροφήν του. Πρὸς Β. τοῦ καθολικοῦ καὶ πλησίον τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου ἦτο ἰδρυμένος ὁ λουτρῶν, (εἰκ. 1, Η) πρὸς νότον δὲ τοῦ ναοῦ διεσώθησαν τὰ στόμια δύο κινστερνῶν, ὡς καὶ τὰ λείψανα κρήνης¹ (εἰκ. 1).

Θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὸ καθολικόν, οὗτινος διασώζονται τὰ λείψανα ποῦ μὲν εἰς ὕψος ὀλίγων ἑκατοστῶν ὑπὲρ τὸ ἔδαφος (βόρειος πλευρά), ποῦ δὲ εἰς ὕψος 3,50 περίπου μέτρων (νότιον παρεκκλήσιον).

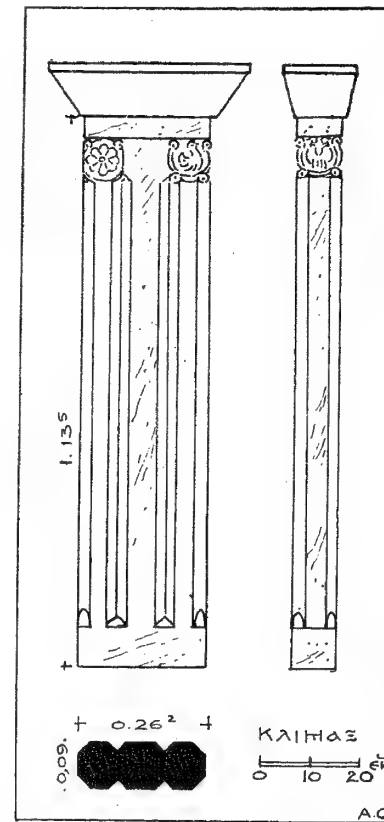
Τὸ καθολικόν ἀποτελεῖτο ἐκ τῶν ἑξῆς τριῶν μερῶν α) τοῦ κυρίως ναοῦ β) τοῦ πρὸς δυσμᾶς τοῦ ναοῦ προσκεκολλημένου εὐρυχώρου νάρθηκος καὶ γ) ἐκ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ ναοῦ, πρὸς Β. καὶ Ν., προστεθειμένων παρεκκλησίων.

Ὁ κυρίως ναὸς (εἰκ. 2) ἐκτισμένος δι' οὐχὶ κανονικῶν λίθων καὶ ὀριζοντίως παρεμβαλλομένων πλίνθων, εἶναι σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρουλλῶν φερομένου ὑπὸ τεσσάρων κίωνων (εἰκ. 2). Ὅτι ὁ ναὸς δὲν ἦτο βασιλικὴ συνάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἀντιστοίχως πρὸς τὸ τετράγωνον τῶν

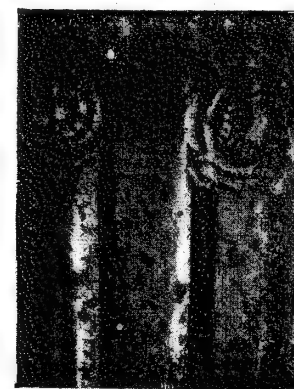
¹ Τὰ ἀνωτέρω σημειούμενα μέρη εἶναι τὰ μόνα σήμερον ὁρατά. Ἀνασκαφὴ ἐνεργουμένη ἐνταῦθα θὰ παρουσιάσῃ ἀσφαλῶς καὶ ἄλλα κεκρυμμένα κτίσματα.

κίωνων ὑπάρχουσι ἐπὶ τε τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου βαθύνσεις (εἰκ. 2), οἷαι παρουσιάζονται συχνὰ εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς οὐδέποτε ὅμως εἰς τὰς βασιλικὰς. Λόγος τῶν βαθύνσεων τούτων εἶναι, προφανῶς, ἡ ἔνεκα τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν ἐλάττωσις τοῦ πάχους τοῦ κάτωθεν τοίχου, χάριν οἰκονομίας ὕλικου. Ἐκαστον τῶν κλιτῶν καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς κόγχας

μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ τρουλλοῦ παρεμβάλλεται ἰδιαίτερος χώρος. Ἀνήκει κατὰ ταῦτα ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν Κωνσταντινουπολιτικῶν τετρακιονίων. Ἐκ τῶν τεσσάρων ἔξω τοῦ σταυροῦ διαμερισμάτων τὰ μὲν ἀνατολικά θὰ

Εἰκ. 4. Ἀμφικιονίσκος παραθύρου.

Εἰκ. 5. Ἀνάγλυπτος ρόδαξ καὶ πτηνὸν ἐπὶ κιονίσκου.

ἐκαλύπτοντο ἐν μέρει μὲν διὰ κυλινδρικών θόλων ἐν μέρει δὲ διὰ σταυροθολίων ἢ ἀσπίδων, ὅπως εἰς τοὺς ναοὺς τῆς πρωτευούσης. Δι' ὁμοίων δὲ θόλων θὰ ἐκαλύπτοντο καὶ τὰ δύο πρὸς δυσμᾶς διαμερίσματα, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ τετραγώνου αὐτῶν σχήματος. Κατὰ ταῦτα τὸ καθολικόν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς παρουσιάζει κάτοψιν καθ' ὅλα ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς γειτονικῆς, συγχρόνου περίπου, μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου¹.

Οἱ φέροντες τὸν τρουλλὸν κίονες ἦσαν μονόλιθοι ἐκ φαιοῦ γρανίτου. Τούτων θραυσθέντων εἰς δύο διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν τὰ κάτω μέρη (ὑψ. 1,30) καὶ δὴ τῶν μὲν δύο ἀνατολικῶν ἐλεύθερα, τῶν δὲ δύο δυτικῶν

¹ Ὁ ρ. Ἄνδρος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ Ἀθῆναι 1927 εἰκ. 7.

έντειχισμένα ἐν τῷ πρὸ πεντηκονταετίας περίπου κτισθέντι ἱερῷ τοῦ ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος ἀνεγερθέντος ναύσκου (εἰκ. 2). Πλὴν ὅμως τῶν κατὰ χώραν τεμαχίων διασώζονται ἐντὸς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ περιβόλου τέσσαρα ἄλλα τεμάχια κίωνων, ἅτινα μετὰ τῶν κατὰ χώραν συναπαρτίζουνσι μῆκος κορμῶν ἐν

Εἰκ. 6. Παλαιοχριστιανικὸν ἐπιστύλιον καὶ ἐπιθήματα κιονίσκων παραθύρων ἐντειχισμένα εἰς τὴν πύλην τοῦ νεωτέρου περιβόλου.

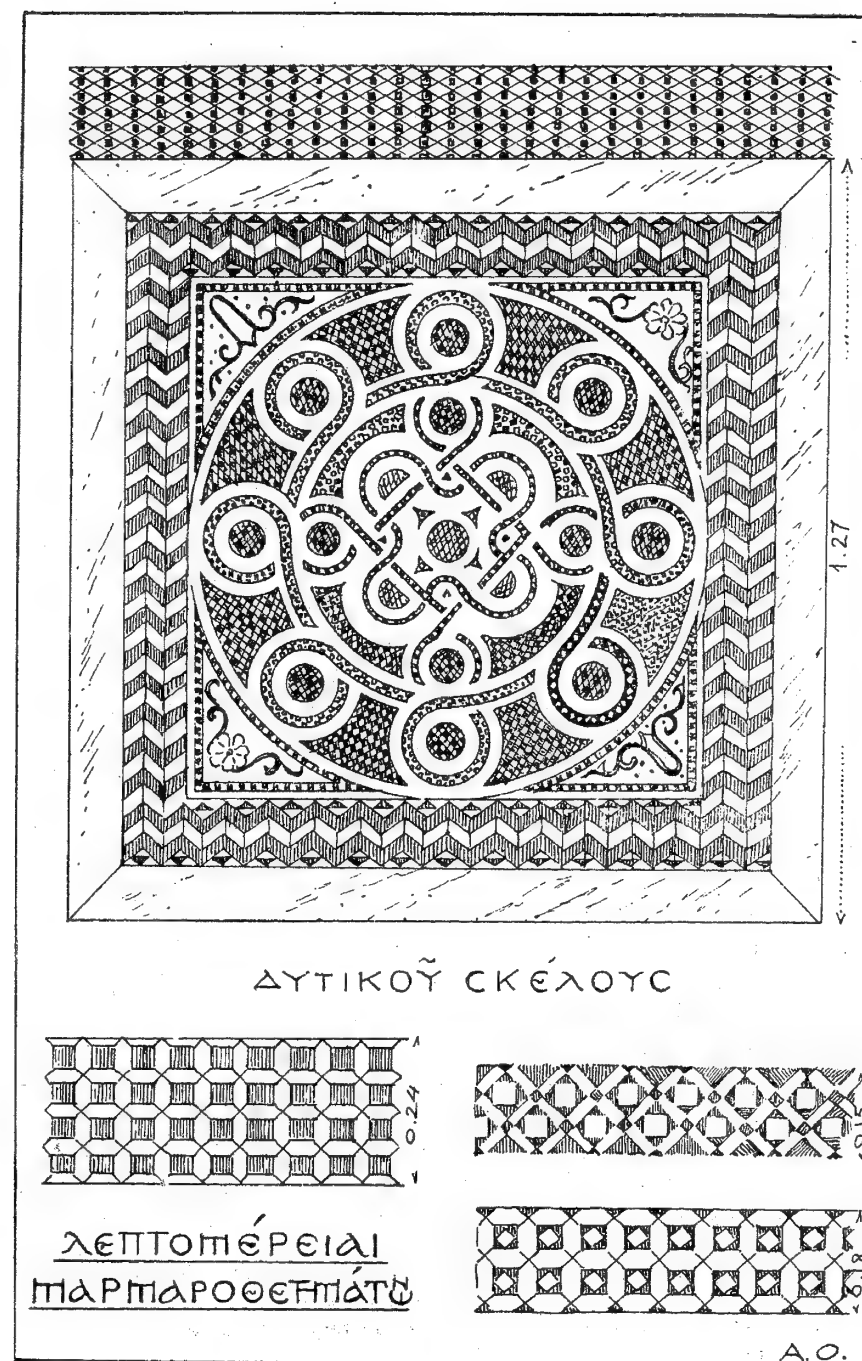
ὄλφ 13,60 μ. τοῦθ' ὅπερ διαιρούμενον διὰ τοῦ 4 παρέχει ὕψος κορμοῦ ἑκά-
στον κίονος 3,40 μ.

Ἐπὶ τῶν κορμῶν, φερόντων ἄνω πλατεῖαν ταινίαν, ἔβαινον κιονόκρανα μαρμάρινα ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος, ἕξ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ λίθου ἐργασμένου (εἰκ. 3). Ὁ ἑχῖνος τοῦ κιονοκράνου φέρει ἐν μόνον ῥὸν μεταξὺ φύλλων, εἰς δὲ τὰ πλάγια παρουσιάζονται τὰ κλασσικὰ προσκεφάλαια. Τοῦ ἐπιθήματος κεκοσμημένη εἶναι μόνον ἡ μία τῶν στενῶν κεκλιμένων πλευρῶν, πιθανῶς ἢ κάθετος πρὸς τὸ μέσον κλίτος. Συνίσταται δὲ τὸ κόσμημα αὐτῆς εἰς δύο μὲν κιονόκρανα ἐκ σταυροῦ τεθειμένου ἐντὸς κύκλου, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται ἀνὰ ἓν ἡμιανθέμιον (εἰκ. 3), εἰς δύο δ' ἄλλα ἐκ σταυροῦ μεταξὺ δύο φύλλων καλάμου (εἰκ. 3). Τὸ ὅλικόν ὕψος, κιονοκράνου καὶ ἐπιθήματος, εἶναι 0,32.

Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο διὰ παραθύρων, διλόβων ἢ τριλόβων, ὧν διεσώθησαν οἱ μαρμάρινοι διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι. Ἐνα τούτων, ἔχοντα τὴν συνήθη ὀριζοντίαν τομὴν παρέχει ἡ εἰκὼν 4. Τὸ ἄνω μέρος του φέρει συμφυῆς τὸ κιονόκρανον ἐφ' οὗ εἰκονίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ῥόδαξ ἀφ' ἑτέρου δὲ πτηνόν

Εἰκ. 7. Κυβικὸν κιονόκρανον.

Εἰκ. 8. Μαρμαροθετήματα τοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ.

(εικ. 5). Ἐπὶ τῶν κιονίσκων ἔβαινον κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, ὧν δύο—μὴ ἀνήκοντα εἰς τὸν σχεδιασθέντα κορμόν, ἀλλ' εἰς ἄλλους μικροτέ-

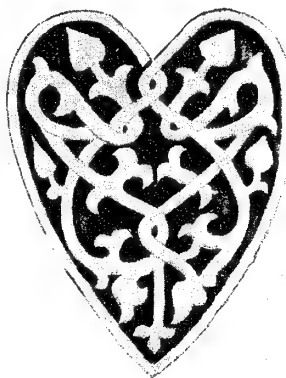

Εἰκ. 9. Τὸ μαρμαροθέτημα γ.

Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μαρμαροθετήματος. Ἐκ τούτου διετηρήθησαν κατὰ χώραν τεμάχια τινα, ἔξ ὧν ἓν ἐν τῷ νοτιοδυτικῷ διαμερίσματι (εικ. 2, α) καὶ δύο ἄλλα ἐν τῷ δυτικῷ σκέλει τοῦ σταυροῦ καὶ ἔξω αὐτοῦ (εικ. 2 β, γ). Τὰ λοιπὰ τμήματα, ἀφαιρεθέντα πρὸ πεντηκονταετίας ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς στρώσεις τοῦ νάρθηκος, ὅστις, ὡς εἴπομεν, ἐχρησιμοποιήθη ὡς ναὸς εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ παλαιοῦ, ἔρειπ-θέντος. Ἐκ τῶν τριῶν κατὰ χώραν σωζομένων μαρμαροθετημάτων τὸ μὲν τοῦ νοτιοδυτικοῦ διαμερίσματος ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον καὶ τὸ ἐν εἰκόνι 2 σχέδιον διὰ συγκοπῶν¹ μαρμάρου κυανοῦ καὶ κιτρίνου μὲ 4 καρδίας κατὰ τὰς γωνίας (εικ. 2, α) ἐκ δὲ τῶν δύο ἐν τῷ δυτικῷ σκέλει τοῦ σταυροῦ τὸ μὲν ἀνατολικώτερον (εικ. 2, β) εἶναι τετράγωνον φέρον ταινίαν μετὰ τοῦ παρατιθεμένου δικτυωτοῦ σχεδίου καὶ καρδίας κατὰ τὰς γωνίας, τὸ δὲ δυτικὸν εἶναι στρογγύλον μετὰ συνθέτων πλοκῶν ποικιλλομένων διὰ συγκοπῶν λεπτοτάτης τέχνης (εικ. 8, 9). Τὸ τελευταῖον τοῦτο θέμα ἀποτελεῖ συνδυασμὸν δύο ἐν τῷ καθολικῷ τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ εὐρισκομένων μαρμαροθετημάτων².

¹ Ὁ ὅρος εἶναι βυζαντινός. Εὐρίσκεται παρὰ τῷ Συνεχιστῇ τοῦ Θεοφάνους 3, 7: ἐκ συγκοπῶν δὲ καὶ διαφορῶν χροῶν τὸ ἔδαφος πᾶν.

² Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris, London 1901 εἰκ. 19 καὶ πίν. 31.

Εἰκ. 10.

Καρδιόσχημον κόσμημα.

ρους—εἶναι ἐντετειχισμένα ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἀνατολικῇ πύλῃ τοῦ περιβόλου (εικ. 6). Τὰ ἐπὶ τῆς στενῆς αὐτῶν πλευρᾶς κοσμήματα εἶναι ρόδακες. Ἰδιαίτερου λόγου ἄξιον εἶναι καὶ ἄλλο ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κυβί: ὃν κιονόκρανον, πλευρᾶς 0.22, ἔφ' οὗ εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ὀψεως δύο πτηνὰ ἐκατέρωθεν περιρραντηρίου (εικ. 7), ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης ὀκτάφυλλος ρόδαξ. Εἰς ποῖον κιονίσκον ἀνῆκε τὸ κιονόκρανον τοῦτο δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσω.

Περὶ τῶν θεμάτων τῶν ἄλλων διαμερισμάτων τοῦ ναοῦ, ἅτινα ἀποσπασθέντα πρὸ πεντηκονταετίας μετεφέρθησαν μᾶλλον ἢ ἤττον ἀλώβητα εἰς τὸν νάρθηκα, σαφῆ ἰδέαν παρέχουσιν ἡμῖν αἱ εἰκόνες 8 καὶ 9. Ἰδιαίτερας μνείας ἀξία εἶναι ἡ συχνὴ χρῆσις καρδιοσχήμων τεμαχίων κατὰ τὰς γωνίας τῶν ὀρθογωνίων θεμάτων. Αἱ καρδίαι αὗται, εἶναι ἄλλοτε μὲν ἀκόσμητοι (εικ. 2, α) ἄλλοτε ὅμως καὶ κοσμοῦνται δι' ἐπιπεδογλύφων κοσμημάτων εἴτε ἐκ συμπλεκόμενων ἀνθεμίων (εικ. 10) ἢ καὶ ἐξ ἀντωπῶν λεόντων (εικ. 11).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ κυρίως ναοῦ παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μὲν τοιχοδομία αὐτοῦ, ἐκτελεσμένη δι' ἀκανόνιστων λίθων καὶ ὀριζοντίων στρώσεων πλίνθων δὲν εἶναι ἀσφαλὲς κριτήριον· διότι δυνατόν εἶναι νὰ ἀνήκη τόσον εἰς τὸν 10^{ον} ὥσον καὶ εἰς τὸν 13^{ον} ἢ 14^{ον} αἰῶνα. Ἄλλως τε δὲ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ σώζεται ἑλάχιστον μόνον τμήμα ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, εἶναι δὲ δυνατόν τὰ ἄνω μέρη νὰ ἦσαν διαφόρως ἐκτισμένα, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὴν Ὁμορφῇ Ἐκκλησίᾳ, ὅπου κάτω μὲν ἔχομεν ἀκανόνιστον ἄνω δὲ κανονικὴν τοιχοδομίαν¹.

Περισσότερον δύνανται νὰ βοηθήσωσιν ἡμᾶς τὰ ἰωνικά μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα τῶν τεσσάρων ἐσωτερικῶν κιόνων, τὰ ὅποια διασώζουσιν ἀκόμη τὸν παλαιοχριστιανικὸν τύπον, ὅστις, ὡς γνωστόν, διετηρήθη μέχρι τοῦ 10^{ου} μ. Χ.

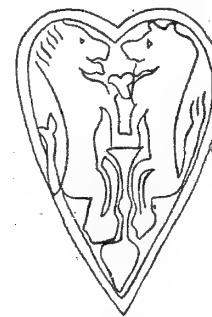

Εἰκ. 12. Πεσσίσκος ἐντετειχισμένος.

αἰῶνος ἂν καὶ ἡ παρουσία καὶ ἄλλων παλαιοχριστιανικῶν γλυπτῶν ἐν τῇ μονῇ ὡς π.χ. τοῦ ἐπιστυλίου τῆς εἰκόνος 6 καθιστᾷ πιθανὴν δευτέραν αὐτῶν χρῆσιν. Κυρίως χρήσιμα διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου εἶναι τὰ σωζόμενα γλυπτὰ τεμάχια—κιονόκρανα (εικ. 7), πεσσίσκοι (εικ. 12), κυκλικὸν πλαίσιον ἡλιακοῦ ὥρολογίου (εικ. 13) κλπ.,—ἅτινα ἐντετειχίσθησαν εἰς νεωτέρους τοίχους. Τόσον τὰ ἐπὶ τῶν γλυπτῶν τούτων τεμαχίων θέματα, ὥσον καὶ ἡ τεχνικὴ αὐτῶν ἐκτέλεσις ὑποδηλοῦσιν ὡς χρόνους κατασκευῆς αὐτῶν τὸν 11^{ον} αἰῶνα τελευτῶντα. Εἰς τὸν αὐτὸν τέλος αἰῶνα πρέπει νὰ ταχθῶσι καὶ τὰ λαμπρὰ μαρμαροθετήματα τοῦ δαπέδου, ἰδίᾳ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον γ, ὅπερ, ὡς εἴπομεν, παρουσιάζει συνδυασμὸν δύο ἐν τῷ καθολικῷ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εὐρισκομένων θεμάτων. Ἐχων λοιπὸν ὑπ' ὄψιν μου πάντα τ' ἀνωτέρω ἀποκλίνω νὰ παραδεχθῶ, ὅτι ὁ ἀρχικὸς ναὸς θὰ κατεσκευάσθῃ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος².

¹ Α. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Ὁμορφή Ἐκκλησία Ἀθῆναι 1921 εἰκ. 6 καὶ 7.

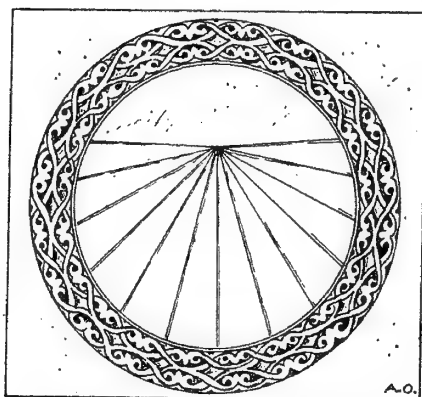
² Ὅτι ἡ μονὴ ὑφίστατο πάντως κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ πρὸ ἐτῶν εὐρέσεως ἐξ χρυσῶν νομισμάτων τοῦ Ἀλεξίου Γ' τοῦ Κομνηνοῦ

Εἰκ. 11.

Ἀντωποί λέοντες.

β) Ὁ νάρθηξ (εἰκ. 2 Β.). Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ὅστις κατεστράφη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου, ὁ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσκεκολλημένος νάρθηξ ἡρειπώθη μὲν καὶ αὐτός, καταπεσόντων τῶν ἄνω αὐτοῦ μερῶν, διετήρησεν ὅμως μέχρι τοῦ 1890 τὰ τειχώματα αὐτοῦ μέχρις ὕψους 3 περίπου μέτρων. Ἐποφελούμενοι δὲ τῆς μέχρι τοσούτου ὕψους διασώσεως τῶν τοιχωμάτων αὐτοῦ προέβησαν οἱ φιλόδοξοι κάτοικοι τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Δερβενοσάλεσι εἰς τὴν μετατροπὴν τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος εἰς ναόν, συμπληρώσαντες αὐτὸν ἀφ' ἑνὸς διὰ τῆς πρὸς ἀνατολὰς προσθήκης τριπλεύρου ἀψίδος

Εἰκ. 13. Ἡλιακὸν ὥρολόγιον.

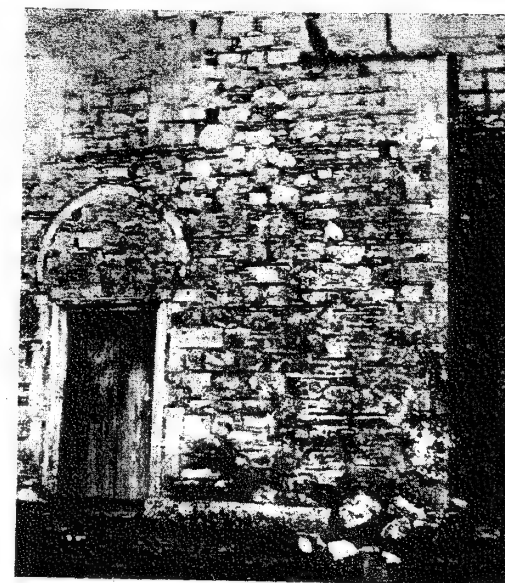
περὶ τὴν διάταξιν, μαρτυροῦσης τὴν μὴ ἀρχικὴν αὐτῶν ἐν τῷ νάρθηκι χορῆσιν¹.

Ἡ εἰς ἱκανὸν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὕψος διάσωσις τῶν τοιχωμάτων τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος ἀπεσόβησε τὴν κατὰ τὴν ἀνοικοδομήσιν αὐτοῦ ἀλλαγὴν τοῦ σχεδίου τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος, ὅστις, ὡς βλέπει τις ἐν τῇ κατόψει, (εἰκ. 2, Β) ἔχει διάταξιν ἀκριβῶς ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ περιγραφέντος ἐν σελ. 21 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου, ἐξωνάρθηκος τῆς Πόρτα-Παναγιάς

(1195-1203). Ἐν τῶν νομισμάτων τούτων μοὶ ἐπέδειξεν ὁ ἐφημέριος τοῦ ἐν Δερβενοσάλεσι ναοῦ Κωνσταντίνος Παπαμελετίου. Ἐχει δὲ τοῦτο βάρος μὲν 4,40 γρ., διάμετρον δὲ 0,029 καὶ φέρει ἐπὶ μὲν τῆς κυρτῆς αὐτοῦ ὀψευς τὴν ἐπιγραφὴν ΚΕ ΡΟΗΘΕΙ, ἐπὶ δὲ τῆς κοίλης ΑΛΕΞΙΩΔΕΣ Τ ΚΕΙΚΟΜΝ (= *K(ύρι)ε βοήθει Ἀλεξίω Δεσ(πότη) τῷ Κ(υ)ρί(ω) Κομν(η)ν*). Τὸ νόμισμα εἶναι παραλλαγή τῶν ὑπ' ἀριθ. 5 καὶ 6 τῆς σελ. 600 νομισμάτων ἐν W r o t h, Imperial byzantine coins, London 1908.

¹ Περὶ τῆς μεταφορᾶς τῶν μαρμαροθετημάτων τοῦ παλαιοῦ ναοῦ καὶ χρήσεως αὐτῶν πρὸς στρώσιν τοῦ νάρθηκος μ' ἐβεβαίωσεν ὁ παραστάς κατ' αὐτὴν αἰδεσιμώτατος ἐφημέριος τοῦ ἐν Δερβενοσάλεσι ναοῦ Κωνσταντίνος Παπαμελετίου, ὅστις καὶ μοὶ ἐτόνισε ὅτι μόνον τὰ δύο ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τοῦ νεωτέρου ναοῦ εὕρισκόμενα μαρμαροθετήματα (εἰκ. 2 β καὶ γ) εἶναι ἐν τῇ ἀρχικῇ τῶν θέσει, πάντα δὲ τὰ λοιπὰ προέρχονται ἐκ τῆς ρηθείσης μεταθέσεως.

τῆς Θεσσαλίας¹. Παρουσιάζει δηλαδὴ καὶ οὗτος μικρογραφίαν διπαγωνικοῦ ναοῦ, μὲ τέσσαρας καμάρας ἐν σταυρῷ καὶ τέσσαρας μικρὰς ἡμικύλινδρικὰς κόγχας παρεμβалλομένας μεταξὺ τῶν καμαρῶν ἐν τετραγώνῳ. Εἰς τὰς δύο πρὸς δυσμὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου κατεσκευάσθησαν καὶ ἐνταῦθα ὀρθογώνιοι θολῶται κόγχαι (εἰκ. 2, Θ) μὲ ἐξοδὸν πρὸς δυσμὰς. Αἱ κόγχαι δ' αὗται ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ἐνταῦθα ὡς τάφοι ἢ χωνευτήρια. Ἀποδεικνύεται δὲ τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς ὑπάρξεως θωρακείου, ὕψους 0,80, φράσσοντος τὴν εἴσοδον τῆς κόγχης, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐξέχοντος λοξομήτου στηρίγματος κατασκευασθέντος εἰς τὸ ὕψος τοῦ θωρακείου καὶ προοριζομένου, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων γνωρίζομεν, ἵνα βαστάσῃ τὴν καλυπτῆριον πλάκα τῆς διὰ τῶν τοιχωμάτων τῆς κόγχης καὶ τοῦ θωρακείου σχηματιζομένης σαρκοφάγου.

Εἰκ. 14. Βόρειος πλευρὰ τοῦ νάρθηκος.

Ἐφ' ἐκάστης τῶν τριῶν ἐλευθέρων πλευρῶν τοῦ νάρθηκος ἀνοίγεται θύρα, διαστάσεων 1,20 × 2,10 (εἰκ. 14), περιβαλλομένη ὑπὸ ἀναγλύπτου μαρμαρίνου πλαισίου, ἄριστα διατηρούμενου. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 15 παρέχει ὀριζοντίαν τομὴν τοῦ πλαισίου. Ὑπεράνω ἐκάστης θύρας διακρίνεται ἐν τῇ τοιχοποιίᾳ ὑπερημικυκλικὸν ἀνακουφιστικὸν τόξον (εἰκ. 14).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ νάρθηκος ἔχω νὰ παρατηρήσω, ὅτι καίτοι ἡ τοιχοδομία τῶν παλαιῶν αὐτοῦ μερῶν συνδέεται ὀργανικῶς καὶ ὁμοιάζει πρὸς τὴν τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀδυνατῶ νὰ θεωρήσω αὐτὸν σύγχρονον πρὸς τὸν ναόν διότι αἱ δύο πρὸς ἀνατολὰς ὀγκώδεις γωνίαι τοῦ νάρθηκος φράσσουσι τὰς πλευρικὰς θύρας τοῦ παλαιοῦ ναοῦ (εἰκ. 2). Αἱ θύραι αὗται ἔφερον ἀρχικῶς πρὸς ὀρθογώνιον νάρθηκα, ὅστις ἐρειπωθεὶς ἢ κατεδαφισθεὶς ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ σωζομένου. Εἰς τὸν παλαιότερον δὲ τοῦτον νάρθηκα ἀνήκει ἀναμφιβόλως τὸ διασωθὲν ἔξω τοῦ δυτικοῦ σκέλους

¹ Ὅρα κατόψιν καὶ τομὴν τοῦ ἐξωνάρθηκος τῆς Πόρτα Παναγιάς ἐν σελ. 12 καὶ 13 τοῦ παρόντος Α' τόμου τοῦ Ἀρχείου.

τοῦ σταυροῦ μαρμαροδέγμα (εἰκ. 2, γ) ὅπερ, ὡς εἴπομεν, διετηρήθη κατὰ χώραν. Ὅμοιως καὶ τὰ εἰς τὰς θύρας τοῦ νεωτέρου νάρθηκος τοποθετηθέντα μαρμάρινα πλαίσια θὰ προέρχονται ἐκ τῶν τριῶν θυρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ

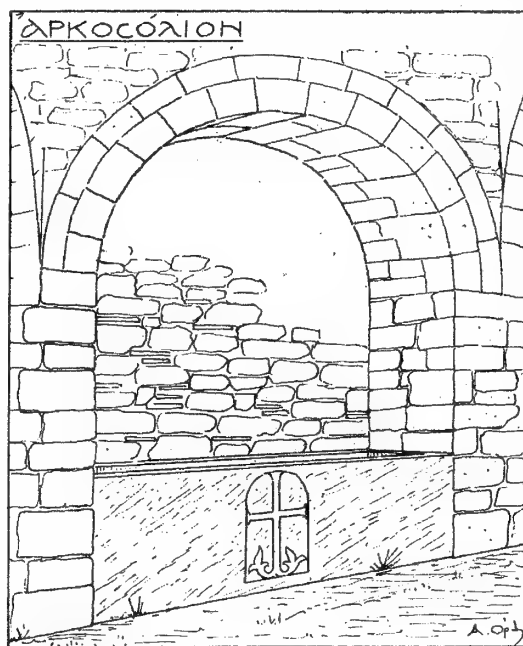

Εἰκ. 15. Ὅριζόντιος τομὴ πλαισίου θυρῶν νάρθηκος.

πρὸς τὸν παλαιὸν νάρθηκα, ἐξ ὧν ἡ μὲν μέση διηρύνθη, αἱ δὲ πλάγαι ἠχρηστεύθησαν. Κατὰ ταῦτα ὁ σήμερον σωζόμενος νάρθηξ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ ναοῦ, κατασκευασθεὶς πιθανῶς τὸν 13^{ον} ἢ 14^{ον} αἰῶνα. Ἡ δὲ ὁμοία τοιχοδομία καὶ σύνδεσις, ἣν παρουσιάζει πρὸς τὰ μικρὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι τὰ παρὰ τὸν νάρθηκα τμήματα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἀνακατεσκευάσθησαν, ἵνα συνδεθῶσι καλύτερον πρὸς τὸν νέον νάρθηκα.

γ) Τὰ παρεκκλήσια (εἰκ. 2, Γ, Δ). Πρὸς βορρᾶν καὶ νότον τοῦ κυρίως ναοῦ προσεκολλήθη ἀνὰ ἓν παρεκκλήσιον, συγκοινωνοῦν πρὸς τὸν ναὸν διὰ θύρας. Ἀμφότερα τὰ παρεκκλήσια εἶναι μονόκλιτα καταλήγοντα πρὸς ἀνατολὰς εἰς μικρὰν ἡμιεξάγωνον κόγχην.

Ἐκ τῶν δύο παρεκκλησίων τοῦ μὲν βορείου σώζονται μόνον τὰ θεμέλια, ἐν ᾧ τοῦ νοτίου διατηρεῖται ὁλόκληρος ἡ νοτία πλευρὰ μέχρις ὕψους 3.50 μ. Εἶναι δὲ τὸ νότιον παρεκκλήσιον πολὺ μακρότερον τοῦ βορείου καὶ διαιρεῖται εἰς τρία μέρη, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα ἐκαλύπτοντο διὰ κατὰ μῆκος καμαρῶν, ὧν σώζονται τὰ παρὰ τὰς γεννήσεις τμήματα, τὸ δὲ μέσον πιθανῶς δι' ἐγκαρσίας καμάρας τοποθετηθείσης κατὰ προέκτασιν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ. Κάτωθεν δὲ τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ παρεκκλησίου κατεσκευάσθη ἐν τῷ μεγάλῳ πάχει (0,90) τοῦ νοτίου τοίχου (εἰκ. 2) ἀρκοσόλιον καλύπτον τάφον, πιθανῶς τοῦ κτήτορος. Τοῦ τάφου δὲ τούτου, διαμορφωμένου ὡς σαρκοφάγου (εἰκ. 16), διατηρεῖται εἰσέτι κατὰ χώραν ἡ προσθία ἐξ ἰσχυροῦ

Εἰκ. 16. Τὸ ἐν τῷ νοτίῳ παρεκκλησίῳ ἀρκοσόλιον.

Εἰκ. 17. Ἀποψις τοῦ λουτρῶνος ἀπὸ ΝΑ.

λίθου¹ πλάξ (ὕψ. 0.875) φέρουσα ἐν τῷ μέσῳ, κάτωθεν ἡμικυκλίον, ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἀναφύονται ἀνθέμια (εἰκ. 16). Διασώζεται δ' ἐπίσης ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ ἀρκοσολίου καὶ τὸ ἐξέχον λοξό-
τμητον στήριγμα τῆς ἐλλειπούσης καλυπτηρίου πλακὸς τοῦ τάφου.

Εἰς τὸ νότιον παρεκκλήσιον προσετέθη ἀργότερον πρὸς δυσμὰς εὐρύχωρος νάρθηξ φέρων θύραν πρὸς νότον καὶ πρὸς δυσμὰς (εἰκ. 2, Κ). Πότε ἀκριβῶς προσετέθησαν τὰ παρεκκλήσια δὲν δύναται τις νὰ εἴπῃ. Ἴσως νὰ εἶναι σύγχρονα πρὸς τὸν νάρθηκα.

Ὁ λουτρῶν. Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν διαφορῶν μερῶν τοῦ καθολικοῦ ὑπολείπεται νὰ ὁμιλήσω καὶ περὶ τοῦ παρ' αὐτὸ λουτρῶνος, περὶ οὗ ἐπραγματεύθην καὶ ἐν τῇ Μοναστηριακῇ Ἀρχιτεκτονικῇ (σ. 59 κέ.).

Ὁ λουτρῶν εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 10 περίπου μέτρων πρὸς βορρᾶν τοῦ καθολικοῦ ἔχει δὲ τὸ δάπεδον αὐτοῦ περὶ τὰ δύο μέτρα χαμηλότερον τοῦ ναοῦ, λόγῳ τῆς πρὸς βορρᾶν κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Τὸ κτήριο εἶναι κατεσκευασμένον δι' ἐγχωρίων ἀργῶν λίθων μετὰ πλίνθων παρεμβαλλομένων ὀριζοντίως ἄλλ' οὐχὶ κατὰ συνεχεῖς σειράς. Ἡ πρὸς λουτρῶνα ταύτισίς του εἶναι βεβαία, ἅψ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῶν στυλίσκων τῶν ὑποκαίστων, οὓς φέρει κάτωθεν τῶν δαπέδων του, ἅψ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς ὑπάρξεως πηλίνων σωλῆνων ἀγωγῆς ὕδατος, οἵτινες διατρυνπῶσι ἐνίους τοίχους τῶν διαμερισμάτων του.

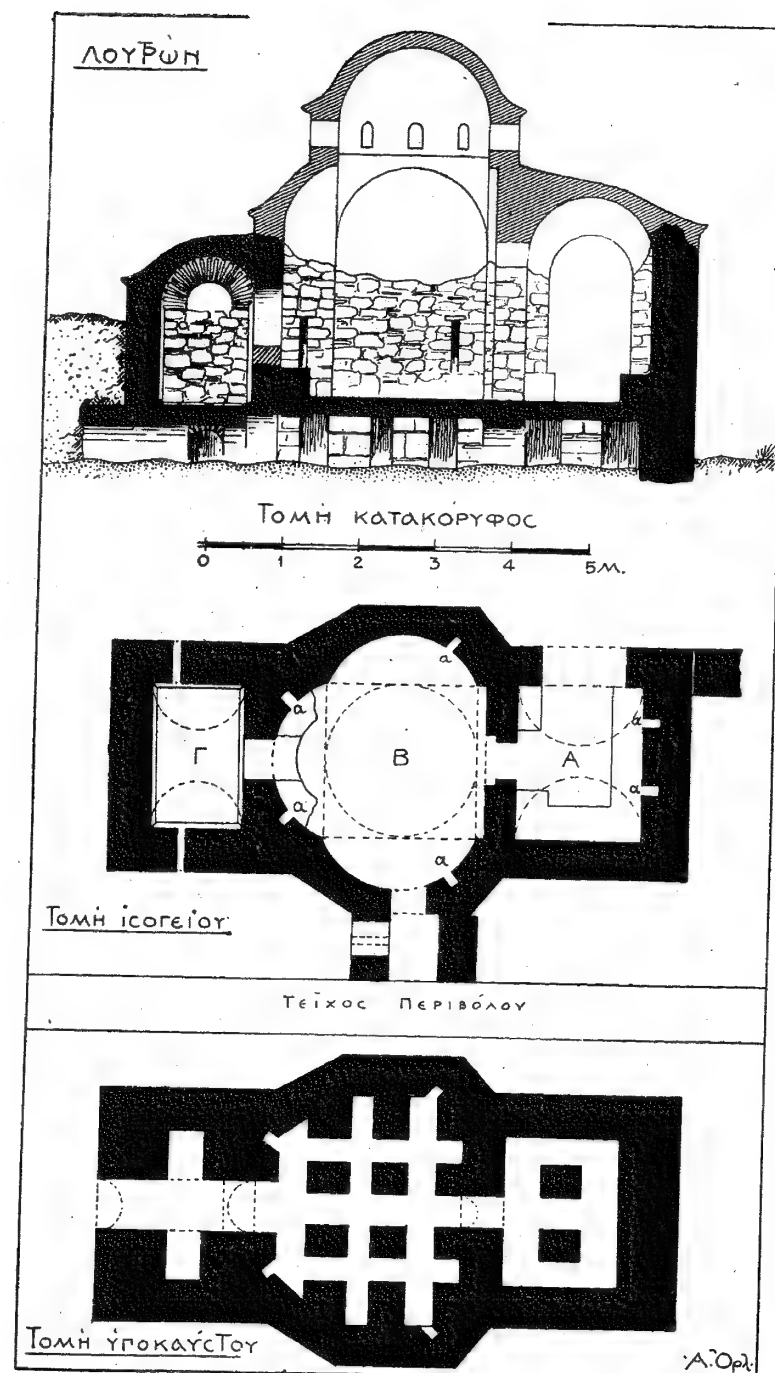
¹ Ὁ ἰόχρους λίθος προερχόμενος ἐκ τοῦ παρὰ τὸ γειτονικὸν χωρίον Κακονισκίρι λατομείου, ἐχρησιμοποιήθη εὐρέως καὶ εἰς τὴν μονὴν Ὁσίου Μελετίου ὡς καὶ ἐν τῇ στρώσει τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς.

Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατόψει (εἰκ. 18) ὁ λουτρῶν ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, διαστάσεων 7.45×3.05 , βαίνοντος ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς καὶ φέροντος ἐν τῷ μέσῳ δύο ἐξέχοντα ἡμιεξαγωνικὰ περύγια. Ἐσωτερικῶς τὸ κτήριο διαιρεῖται εἰς τρία διαμερίσματα, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο ἄκρα (Α καὶ Γ) εἶναι ὀρθογώνια, τὸ δὲ μέσον (Β) τετράγωνον φέρον κατὰ τὰς τρεῖς τῶν πλευρῶν αὐτοῦ—ἀνατολικήν, βόρειον καὶ νοτίαν—κόγχας χαμηλωμένας. Καὶ τὰ μὲν ἄκρα ἐκαλύπτοντο διὰ κυλινδρικών καμαρῶν, ἐν μέρει σωζομένων, τὸ δὲ μέσον θὰ ἐκαλύπτετο ἀναμφιβόλως διὰ σφαιρικοῦ θόλου, εἴτε τυφλοῦ εἴτε μετὰ τυμπάνου φέροντος φωτιστικὰς θυρίδας.

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν λουτρῶνα ἐγένετο διὰ τῆς εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ διαμερίσματος Α εὐρισκομένης μόνης θύρας. Θρανία κτιστά, πλάτους 0.40 καὶ ὕψους 0.38, ἔχοντα τὰς παρειὰς ἐπενδεδυμένας διὰ χονδρῶν πλίνθων, περιέθεον τοὺς τοίχους τοῦ τε διαμερίσματος Α καὶ τοῦ Β, ἅτινα συγκοινωνοῦσι πρὸς ἄλληλα διὰ στενοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος. Ἀμφότερα τὰ διαμερίσματα (Α καὶ Β) ἔχουσι τὸ ἐκ χονδρῶν πηλίνων πλακῶν δάπεδον αὐτῶν ἐστηρικμένον ἐπὶ τετραγώνων κτιστῶν στυλίσκων, διατομῆς 0.55×0.40 , ὧν τὸ ὀλικὸν ὕψος λόγῳ τῆς ἐπιχώσεως καὶ τῆς σωρευθείσης ἐν τῷ ὑπογείῳ τέφρας δὲν δύναται ἀκριβῶς νὰ ὁρισθῇ. Οἱ κιονίσκοι οὗτοι εἶναι διατεταγμένοι εἰς μικρὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατόψει καὶ κατακορύφῳ τομῇ τοῦ λουτρῶνος (εἰκ. 18).

Τὸ τρίτον διαμέρισμα (Γ) διαφέρει τῶν λοιπῶν· διότι οὔτε θρανία κτιστά ἔχει παρὰ τοὺς τοίχους οὔτε κάτωθεν τοῦ δαπέδου αὐτοῦ στυλίσκους ὑποκαύστων, οὔτε δὲ καὶ συγκοινωνεῖ διὰ θύρας πρὸς τὸ Β ἀλλὰ μόνον διὰ μικρᾶς, ὑψηλὰ τοποθετημένης θυρίδος. Οἱ τοῖχοι καὶ τὸ δάπεδον αὐτοῦ εἶνε ἐπικεκαλυμμένοι διὰ σκληροῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, αἱ δὲ εἰσέχουσai ἀκμαὶ αὐτῶν, τόσον αἱ κατακόρυφοι ὅσον καὶ ὀριζόντιαι, φράσσονται διὰ σκληροῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος τομῆς τετάρτου κύκλου. Πλὴν τῆς πρὸς τὸ Β βλέπουσης θυρίδος φέρει τὸ διαμέρισμα τοῦτο καὶ ἀνὰ μίαν ἄλλην ἡμικυκλικήν κατὰ τὰς δύο στενὰς αὐτοῦ πλευράς. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ διαμέρισμα Γ ἐχρησίμευεν ὡς δεξαμενὴ. Ἐπικυροῦται ἄλλως τε τοῦτο καὶ ἐκ τῆς παρουσίας δύο πηλίνων, κυκλικῆς τομῆς σωλήνων, διαμέτρου 0,08, ὧν ὁ μὲν διατρυνᾷ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ διαμερίσματος παρὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ γωνίαν εἰς ὕψος 1.00 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ὁ δὲ τὸν βόρειον ἐν τῷ μέσῳ καὶ εἰς ὕψος 0.70 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Λόγῳ τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τῶν δύο σωλήνων εἶναι πρόδηλον, ὅτι ὁ μὲν πρὸς νότον ἐχρησίμευεν ὡς σωλὴν εἰσορῆς τοῦ ὕδατος, ἐρχομένου ἀπὸ τῆς πρὸς νότον εὐρισκομένης πηγῆς (εἰκ. 1), ὁ δὲ πρὸς βορρᾶν ὡς σωλὴν ἐκροῆς αὐτοῦ καὶ διοχετεύσεως εἰς ἑτέραν μικρὰν δεξαμενὴν, εὐρισκομένην πρὸς βορρᾶν τοῦ διαμερίσματος Β, ἧς πῆλινος σωλὴν διατρυνᾷ τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα (εἰκ. 18).

Ἐκ τῆς γενομένης περιγραφῆς ἐννοεῖ τις ὅτι τὸ μὲν διαμέρισμα Α ἀπε-

Εἰκ. 18. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ λουτρῶνος τῆς Μ. Παναγίας.

τέλει τὸ ἀπόδυτρον¹, ἦτοι τὸν προθάλαμον τὸ δὲ Β τὸ θερμόν. Ἀντιστοιχοῦσι δηλ. τὸ μὲν Α πρὸς τὸ tepidarium, τὸ δὲ Β πρὸς τὸ caldarium τῶν Ρωμαίων. Τέλος τὸ Γ ἀπετέλει δεξαμενὴν ὕδατος, πιθανῶς τὴν ἐμβατήν² εἰς ἣν εἰσήρχοντο ἢ ἐξ ἣς ἦντλουν οἱ ἐν τῷ θερμῷ λουόμενοι μέσῳ τῆς θυρίδος, ὅπως ἐπίσης ἦντλουν, μέσῳ θυρίδος, καὶ ἐκ τῆς πρὸς βορρᾶν μικροτέρας δεξαμενῆς. Τὸ εἰς τὸ διαμέρισμα Γ εἰσρέον ὕδωρ ἐθερμαίνετο· διότι κάτωθεν τοῦ Γ διέρχεται ὁ ἀπὸ τῆς θερμάστρας (praeefurnium) ἀναχωρῶν κτιστὸς κυλινδρικός ὀχετός,

Εἰκ. 19. Ἀποψις τοῦ ἀποδύτρου ἀπὸ τοῦ θερμοῦ.

δι' οὗ ὁ θερμὸς ἀήρ εἰσήρχετο εἰς τὰ κάτωθεν τῶν διαμερισμάτων Α καὶ Β ὑπόκαυστα. Ποῦ ἔκειτο ὁ χώρος ἐνθα ἠνάπτετο τὸ πῦρ (θερμάστρα, praeefurnium) δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὁρισθῇ πρὶν ἢ δι' ἀνασκαφῆς ἀπομακρυνθῇ ἡ μεγάλη ἐπίχωση, ἣτις τὸν καλύπτει, πάντως ὅμως θὰ ἔκειτο πρὸς ἀνατολὰς τοῦ λουτρῶνος· διότι ὁ κατὰ μῆκος κυλινδρικός ὀχετὸς προχωρεῖ ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ κτηρίου. Ὁ διὰ τοῦ ὀχετοῦ εἰς τὰ ὑπόκαυστα ἐρχόμενος θερμὸς ἀήρ ἐθέρμαινε τὰ δάπεδα τῶν διαμερισμάτων Α καὶ Β δι' ἀγωγῶν δὲ κατακορύφων, οἵτινες καταλήγοντες ἄνω εἰς τὸ ὑπαιθρον ἐνήργουν τὸ ἔλκυσμα τοῦ πυρός, εἰσήρχετο καὶ εἰς τοὺς χώρους Α καὶ Β, διὰ τμήματος αὐτῶν

¹ Νικ. Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 194, 8 Πβλ. Κουκουλέν, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. ΙΑ' σ. 220.

² Πβλ. Φ. Κουκουλέν, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. ΙΑ' σ. 210 καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς.

ἀνοικτοῦ ὑπὲρ τὰ θρανία (εἰκ. 18 καὶ 19). Οἱ ἀγωγοὶ οὗτοι εἶναι ἐγκεκομμένοι ἐντὸς τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν διαμερισμάτων Α, καὶ Β, δύο μὲν ἐν τῷ Α, τέσσαρες δὲ ἐν τῷ Β (εἰκ. 18 α, α καὶ εἰκ. 19). Πρόκειται λοιπὸν κυρίως περὶ ἀτμολούτρου ἢ λουτροῦ ἐφιδρώσεως (Dampfbad, Schwitzbad).

Τὸ σχέδιον τοῦ λουτρῶνος τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ὁμοιάζει πρὸς τὰ τῶν τελευταίων ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπλῶν λουτρῶνων, ἅτινα συνέλεξεν ὁ Pfretzschner¹. Ἡ εὐρεσίς του εἶναι σπουδαιοτάτη· διότι ἀφ' ἐνὸς μᾶς παρέχει τὸν καλύτερον ἐν Ἑλλάδι σωζόμενον βυζαντινὸν μοναστηριακὸν λουτρῶνα, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ διότι ἐγένετο ἀφορμὴ πρὸς ταύτισιν ὡς λουτρῶνος καὶ τοῦ ὁμοιοσχήμου πρὸς νότον τοῦ καθολικοῦ τῆς ὁμοίως φυσικῆς πηγῆς ἐν ἑαυτῇ περικλειούσης βυζαντινῆς² μονῆς τῆς Καισαριανῆς.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ λουτρῶνος τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ συστήματος τῆς τοιχοποιίας του καὶ ἐκ τεμαχίων ἀγγείων εὐρεθέντων κατὰ πρόχειρον καθαρισμόν αὐτοῦ καὶ φερόντων κίτρινον γάνωμα μετὰ γεωμετρικῶν, καστανῶν ἐγχαρακτῶν σχεδίων, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι δὲν εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 13^{ου} αἰῶνος.

Καὶ ἤδη περαίνων τὸν περὶ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας λόγον ἀναφέρω ὅτι τὸ ἐπίθετον Ζωοδόχος Πηγὴ φαίνεται ὅτι ἐδόθη εἰς τὴν μονὴν ἐσχάτως. Πάντως βέβαιος εἶναι ὁ παλαιὸς πλοῦτος της, ὅστις παρ' ὅλην τὴν σύλλησιν, ἦν ἡ μονὴ ὑπέστη καὶ ὑφίσταται δυστυχῶς εἰσέτι, προσπίπτει εὐθὺς εἰς τὰ ὅμματα τοῦ ἐπισκέπτου.

Καθολικὸν πολυσύνθετον, λουτρῶν, γλυπτὰ καὶ μαρμαροθετήματα λεπτοτάτης τέχνης μαρτυροῦσι περὶ τῆς παλαιᾶς αἰγλῆς τῆς μονῆς. Τὸ μνημεῖον εἶναι πιθανώτατα βασιλικὸν κτίσμα, ἴσως δὲ τῶν Κομνηνῶν, ὧν τὸ ὄνομα διετήρησε παρεφθαρμένον γειτονικὸν βυζαντινὸν ἐρείπιον ναοῦ καλούμενον ὑπὸ τῶν ἐντοπίων Κομηνό. Ἀλλὰ διηρωτώμην, εἶναι δυνατόν μιᾶς τόσοσιν πλουσίας καὶ ἀνθηρᾶς μονῆς νὰ μὴ διετηρήθῃ που τὸ ὄνομα; Μία ὑπόνοια μοι ἐγεννήθη: μήπως ἄρα γε ἡ ἐξετασθεῖσα μονή, κειμένη ἐν τῇ γειτονείᾳ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῶν Θηβῶν εἶναι ἡ μονὴ τῆς Θεομήτορος, ἣν κατὰ τὸν βιογράφον τοῦ Ὁσίου Μελετίου Θεόδωρον Προδρόμον², ἐλθὼν ἐκ Θηβῶν ὠκοδόμησεν ὁ Ὁσιος Μελέτιος; Ἡ χρονολογία τῆς κατασκευῆς καὶ ἡ θέσις τῆς μονῆς οὐδόλως ἀντιβαίνουνσι πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην· καὶ τὸ σημερινὸν δ' αὐτῆς ὄνομα «τῆς Παναγίας», καίπερ προσλαβὼν ἀργότερον καὶ τὸ ἐπίθετον τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, συμφωνεῖ ἀπολύτως, ὥστε

¹ E. Pfretzschner, Die Grundrissentwicklung der römischen Thermen, Strassburg 1909, 40 πίν. IX εἰκ. 2, 3, 7.

² Νικολάου Ἐπισκόπου Μεθώνης καὶ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, Βίοι Μελετίου τοῦ νέου ἔκδοσις Β. Βασιλείου Βλαχάκη ἐν Pravoslavniij Palestinskij Sbornik τ. VI τεύχ. 2 σ. 48, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσόστομου Παπαδοπούλου ὁ Ὁσιος Μελέτιος «ὁ Νέος» ἐν Ἀθήναις 1935 σ. 74.

μετά πολλῆς πιθανότητος νὰ δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἐξετασθεῖσαν μονὴν ὡς ἐν τῶν ἱδρυμάτων τοῦ μεγάλου ἀναμορφωτοῦ τοῦ μοναχικοῦ βίου Ὁσίου Μελετίου, βοηθηθέντος πιθανώτατα πρὸς διακόσμησιν αὐτοῦ παρὰ τοῦ βασιλικοῦ αὐτοῦ φίλου καὶ προστάτου Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ.

Η ΚΑΤΟΨΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΛΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Πᾶσα νεωτέρα δημοσίευσίς μνημείου ὑποτίθεται κατ' ἀρχὴν ὅτι βελτιώνει ἢ προσθέτει νέα στοιχεῖα εἰς προηγουμένας αὐτοῦ ἐκδόσεις. Δυστυχῶς δὲν δύνανται τις νὰ εἴπῃ ὅτι τοῦτο συμβαίνει καὶ διὰ τὸν προφήτην Ἡλίαν τῆς Θεσσαλονίκης. Τοῦ μνημείου τούτου ἡ κάτοψις ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον —πλὴν ἐσφαλμένως— ἐν ἔτει 1864 ὑπὸ τῶν Ch. Texier καὶ R. P. Pullan ἐν τῷ περὶ βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς συγγράμματι αὐτῶν¹. Ἐκ τούτου παρέλαβον αὐτὴν ἀργότερον εἰς τὰ περὶ βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐγχειρίδια τῶν ὁ Simpson², ὁ Holtzinger³ καὶ ὁ Jackson⁴. Ἀργότερον (1908) ὁ N. Kondakov ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ περὶ Μακεδονίας ἔργῳ του, νέαν, ὁρθοτέραν τοῦ ναοῦ κάτοψιν⁵. Τέλος τὸ 1918 οἱ συγγραφεῖς τοῦ ἀξιολόγου περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης ἔργου—Diehl, Le Tourneau καὶ Saladin⁶—ἀντὶ νὰ προσαγάγωσιν, ὡς ἔπραξαν διὰ τόσα ἄλλα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, νέαν λεπτομερῆ κάτοψιν τοῦ προφήτου Ἡλία ἀναπαρήγαγον, παραδόξως, τὴν παλαιὰν κάτοψιν τοῦ Texier «διωρθωμένην—ὡς γράφουσι— ὑπὸ τοῦ H. Saladin κατὰ τὰς σημειώσεις καὶ φωτογραφίας τοῦ M. Le Tourneau». Μοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ καθορίσω ποῖαι «διορθώσεις» ἐπληρέχθησαν ὑπὸ

¹ Ch. Texier et R. P. Pullan, *Architecture byzantine*, Londres 1864 πίν. LII.

² F. M. Simpson, *A history of architectural development*, London 1905 I σ. 241 εἰκ. 163.

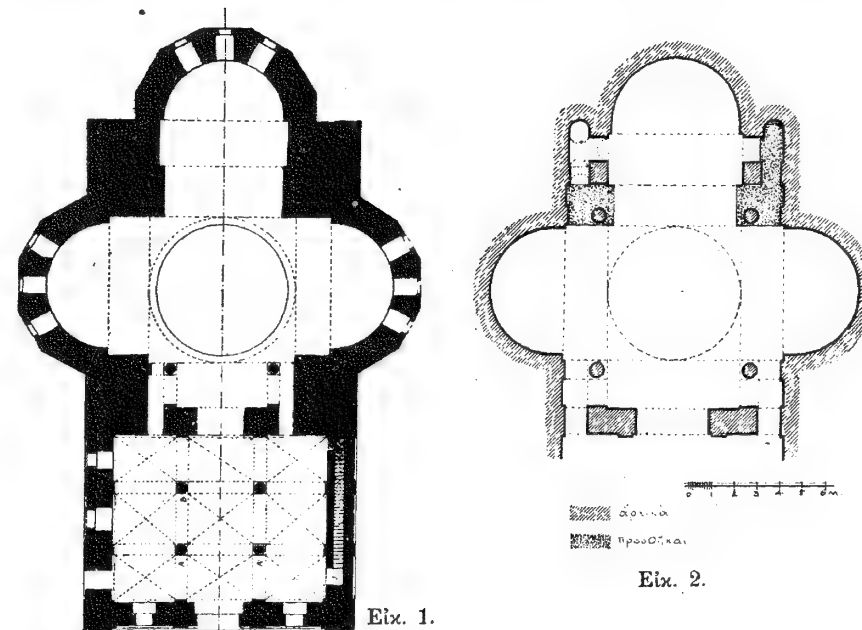
³ H. Holtzinger, *Altchristliche und byzantinische Baukunst*, Leipzig 1909 σ. 169 εἰκ. 273.

⁴ Th. Gr. Jackson, *Byzantine and romanesque architecture*, Cambridge 1913 I σ. 136 εἰκ. 33.

⁵ N. Kondakov, *Makedonija*, Πετρούπολις 1909 (Ρωσ.) σ. 116 εἰκ. 54.

⁶ Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique* Paris 1918 σ. 203 εἰκ. 81.

τῶν τελευταίων ἐκδοτῶν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Texier¹. τοῦτο μόνον δύναμαι νὰ βεβαιώσω, ὅτι ἡ προσφερομένη ὑπὸ τῆς τελευταίας δημοσιεύσεως κάτοψις τοῦ προφήτου Ἡλία περιέχει πολλὰς ἀνακριβεῖας. Οὕτω π.χ. ἵνα τὰς σπουδαιότερας ἀναφέρω: α) οἱ κατὰ τὴν ΝΔ. καὶ ΒΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ σχεδιαζόμενοι ὄγκοι τοιχοποιίας (εἰκ. 1) δὲν ὑπάρχουσι, τῆς χορδῆς τῶν πλευρικῶν χορῶν εὐρισκομένης ἀπλῶς εἰς τὴν προέκτασιν τῶν πλευρικῶν τοῦ ναοῦ τοίχων, ὡς

Εἰκ. 1.

Εἰκ. 2.

Κάτοψις τοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτου Ἡλία τῆς Θεσσαλονίκης.

δεικνύει ἡ εἰκὼν 2, β) ὁ κεντρικὸς τροῦλλος τοῦ ναοῦ δὲν ἐγγράφεται εἰς τὸ τετράγωνον τὸ ἔχον πλευρὰν τὴν μεταξὺ τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἀπόστασιν (εἰκ. 1) ἀλλ' εἰς τὸ ἔχον πλευρὰν τὴν ἀπὸ κίονος εἰς κίονα ἀπόστασιν (εἰκ. 2), γ) οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι τοῦ νάρθηκος δὲν πίπτουσιν ἔξω τῆς γραμμῆς τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 1) ἀλλ' εἶναι προέκτασις ἐκείνων (εἰκ. 2), ὁπότε ὁ νάρθηξ ἀποβαίνει ἰσοπλατῆς καὶ οὐχὶ εὐρύτερος τοῦ ναοῦ κλπ.

Δὲν εἶναι ἐντούτοις σκοπὸς τοῦ παρόντος σημειώματος ἡ ὑπόδειξις τῶν λαθῶν τῆς δημοσιευθείσης κατόψεως ἀλλ' ἡ ἀναζήτησις τοῦ πραγματικοῦ τύπου, ὃν ἀντιπροσωπεύει ὁ ναὸς τοῦ προφήτου Ἡλία, τύπου ὅστις δὲν ἐγέ-

¹ Παραβάλλων τὰς δύο κατόψεις εὐρίσκω ὅτι ἡ μόνη διαφορὰ, ἣν παρουσιάζει ἡ νεωτέρα εἶναι ἡ διὰ διακεκομμένων γραμμῶν ἐνδείξις τῶν σταυροθολίων τοῦ νάρθηκος. Κατὰ τὰλλα ἡ κάτοψις τοῦ Texier ἐπανελήφθη ἀμετάβλητος.

νετο ἀντιληπτὸς οὔτε ὑπὸ τῶν τελευταίων ἐκδοτῶν οὔτε ὑπὸ τοῦ τὴν ὀρθοτέραν κάτοψιν δημοσιεύσαντος Κορδακόν. Τὸν πραγματικὸν τοῦ ναοῦ τύπον διδασκόμεθα ἀπὸ τὴν ὀρθὴν τοῦ μνημείου κάτοψιν (εἰκ. 2) ἐν ἣ παρατηροῦμεν, ὅτι ἀντιστοιχῶς πρὸς τοὺς δύο δυτικούς κίονας, οἵτινες στηρίζουσι τὸν τροῦλλον, ὑπάρχουσι πρὸς ἀνατολὰς δύο μεγάλοι, τετράγωνοι ὄγκοι τοιχοποιίας, οἵτινες, ἐξέχοντες πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ναοῦ, στενεύουσι τόσον τὸ πρὸς ἀνατολὰς σκέλος τοῦ σταυροῦ, ὥστε νὰ καθιστῶσιν αὐτὸ στενότερον καὶ αὐτῆς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐν ᾧ τὸ ἀμέσως πρὸ τῆς κόγχης ταύτης τμήμα εἶναι εὐρύτερον.

Ἡ ἐντελὴς ἀσυνήθης διάταξις αὕτη γεννᾷ εὐθὺς τὴν ὑπόνοιαν ὅτι οἱ εἰρημένοι δύο ὄγκοι τοιχοποιίας δὲν εἶναι ἀρχικοὶ ἀλλ' ὅτι κατεσκευάσθησαν, κατὰ τινα ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ, εἰς ἀντικατάστασιν ἐξασθενησάντων κίωνων, οἵτινες θὰ ὑπῆρχον εἰς τὰς γωνίας ταύτας ἀντιστοιχῶς πρὸς τοὺς ὑπάρχοντας δύο δυτικούς· ὅτι ἐπομένως οἱ δύο τετράγωνοι ὄγκοι τοιχοποιίας περικλείουσιν ἐν τῇ μάξῃ των δύο ραδινούς κίονας. Τὴν ὑπόνοιαν ταύτην καθιστάνει βεβαιότητα ἡ κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ ὑπαρξίς, εὐθὺς πρὸ τῆς προθέσεως, τμήματος τοῦ στενοῦ βορείου κλίτους, ὅπερ διασώζει οὐ μόνον τοὺς παλαιούς αὐτοῦ θόλους ἀλλὰ καὶ λείψανα τῶν παλαιῶν τοιχογραφιῶν των. Τοῦ κλίτους λοιπὸν τούτου φράσσεται ὑπὸ τῶν δύο εἰρημένων ὄγκων ἡ ἐξόδος πρὸς τὸ μικρὸν τετράγωνον διαμέρισμα, ὅπερ ἐσχηματίζετο μεταξὺ τοῦ κίονος, τοῦ βορείου τοίχου καὶ τοῦ μετώπου τοῦ χωρίζοντος τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως τοίχου, διαμέρισμα ἀκριβῶς ἀντίστοιχον πρὸς τὸ κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν ὑφιστάμενον. Κατὰ ταῦτα ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς δὲν ἦτο ἀρχικῶς τρίκογχος δικιόνιος, ὡς ἐθεωρεῖτο μέχρι τοῦδε, ἀλλὰ τρίκογχος τετρακιόνιος ἔχων τοὺς κίονας τοποθετημένους πλησιέστατα πρὸς τοὺς πλευρικοὺς τοίχους ὡς ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλους τετρακιονίους ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης (Ἁγ. Παντελεήμων¹, Ἁγ. Αἰκατερίνη²) ἰδίᾳ δὲ εἰς ναοὺς τοῦ Ἁγ. Ὁρους³ (Βατοπέδι, Χελανδάρι, Γρηγορίου, Ξενοφῶντος κλπ.), ὧν τὴν διάταξιν πιστῶς μιμεῖται ὁ Προφήτης Ἡλίας τῆς Θεσσαλονίκης.

¹ Diehl, Le Tourneau, Saladin, Monum. chrét. de Salonique πίν. LIV.

² Diehl, κλπ. ἔ. ἀ. πίν. LVIII. Ὅρα τὴν κάτοψιν καὶ ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδος τόμ. Α' σελ. 149 εἰκ. 12.

³ G. Bals, Notita despre arhitectura Sfantului Munte, Bucuresti 1913 σ. 42 καὶ 43. Millet, École Grecque σελ. 129 εἰκ. 63.

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος ἀπὸ ΒΔ.

Ο ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΜΦΙΣΣΑΝ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

Ὁ ἡμίσειαν ὥραν ὑπερθεῖν τῆς Ἀμφίσσης ἐπὶ βραχέδους καὶ ἀποτόμου κλιτύος εὐρισκόμενος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν ἐπιστήμην. Μετὰ τὸν Γ. Λαμπάκην, ἐπισκεφθέντα αὐτὸν ἐν ἔτει 1896¹ καὶ δημοσιεύσαντα φωτογραφικὴν αὐτοῦ ἀποψιν², ὁ Struck ἐδημοσίευσεν τὴν αὐτὴν εἰκόνα³, ὁ δὲ G. Millet⁴ καὶ ἐσχάτως ὁ H. Megaw⁵ ἐδημοσίευσαν λεπτομερείας τῆς σημαντικῆς αὐτοῦ κεραμίνης διακοσμήσεως. Ἐμμενον ἐντούτοις ἄγνωστοι μέχρι τοῦδε ἡ κάτοψις καὶ ἡ τομὴ τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ ὁ γλυπτὸς αὐτοῦ διάκοσμος καὶ ἄλλαι τινες ἐνδιαφέρουσαι λεπτομέρειαι, περὶ ὧν πάντων ἐκρίνα καλὸν νὰ πραγματευθῶ ἐν εἰδικῷ ἄρθρῳ τοῦ Ἀρχείου,

¹ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' σ. 39 εἰκ. 8.

² Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902 σ. 30.

³ Athenische Mitteilungen 1909 σ. 227 εἰκ. 9.

⁴ L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σποράδην.

⁵ British School Annual XXXII σ. 90 ἔ. πίν. 30.

τοσούτω μᾶλλον καθόσον ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος ἀποτελεῖ σπουδαῖον καὶ ἄριστα διατηρούμενον βυζαντινὸν μνημεῖον, ὅπερ θὰ ἦτο ἄρτιον ἂν μὴ αἱ ἐσωτερικαὶ αὐτοῦ τοιχογραφίαι ἐκαλύπτοντο δι' ἀσβεστοκονιάματος.

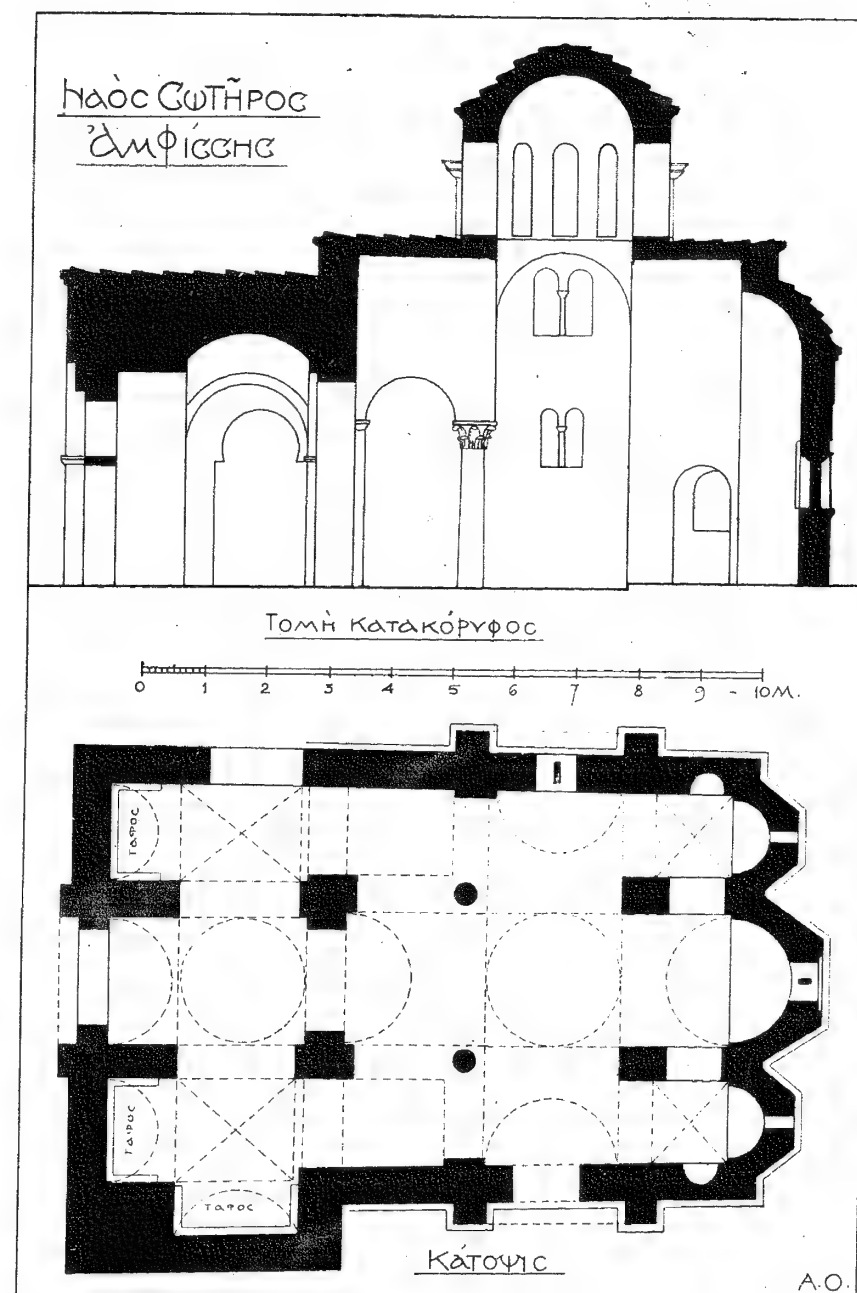
Ὡς πάντες σχεδὸν οἱ μεσοβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἑλλάδος οὕτω καὶ ὁ τοῦ Σωτῆρος ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα τετράγωνον (7.20 × 7.30), ὅπερ ἀποβαίνει ὀρθογώνιον ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ τῆς πρὸς ἀνατολὰς ἐξοχῆς τριῶν ἡμιεξαγωνικῶν κογχῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς πρὸς δυσμᾶς προσθήκης νάρθηκος (εἰκ. 2).

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει τὸ σχῆμα σταυροῦ ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ δύο κιόνων καὶ δύο τοίχων χωριζόντων τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Εἶναι δηλ. τοῦ τύπου τῶν δικιόνιων¹, οὓς τόσον ἡγάπα ἢ ἐπαρχία τῆς Ἑλλάδος². Καίτοι δ' ὅμως ἡ κάτοψις τοῦ Σωτῆρος παρουσιάζει εἰς τὴν γενικὴν αὐτῆς διάταξιν τὸν ἐπαρχιακὸν δικιόνιον τύπον, ὅμως εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ἐμφανίζει στοιχεῖα ἀνήκοντα εἰς τὴν σχολὴν τῆς πρωτευούσης. Οὕτω π. χ. τὰ τέσσαρα ἔξω τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ μικρὰ καὶ χαμηλὰ διαμερίσματα ἀντὶ νὰ καλύπτονται, ὡς συνήθως ἐν Ἑλλάδι, διὰ κυλινδρικών καμαρῶν, στεγάζονται τὰ μὲν δύο ἀνατολικά διὰ σταυροθολίων, τὰ δὲ δύο δυτικά δι' ἀσπίδων (χαμηλωμένων φουρνικῶν, calottes), αἵτινες παρουσιάζονται ὡς λίαν χαμηλωμένα σταυροθόλια. Ἀλλὰ καὶ ἄλλο στοιχεῖον, οὐχὶ σύνθητες εἰς σταυροειδεῖς ναοὺς, ἐμφανίζει ὁ ναὸς τῆς Ἀμφίσσης: τὰς δύο κατὰ τὴν προέκτασιν ἑκατέρας τῶν ἐγκαρσίων, καμαρῶν τοῦ σταυροῦ ἐξεχούσας ἀντηρίδας, αἵτινες συννεοῦνται ἄνω διὰ τόξου. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο, ἀπαρεγκλίτως σχεδὸν ἀπαντῶν εἰς ναοὺς τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου (Σωτεῖρα Λυκοδήμου, Ὁσίος Λουκάς, Δαφνί, Μονεμβασία) ἐπανευρίσκεται εἰς σταυροειδεῖς ναοὺς μόνον εἰς τὰ ἑξῆς 4 παραδείγματα: Τὴν Παναγίαν τοῦ Ὁσίου Λουκά, τὸ καθολικὸν τῆς Καισαριανῆς, εἰς τὸν ναὸν τοῦ νεκροταφείου τῆς αὐτῆς μονῆς³ καὶ τοὺς Ἀγ. Θεοδώρους Κιθαιρώνας.

¹ Ὁ ὅρος δικιόνιος, ὃν πρῶτοι καὶ ἀνέκαθεν ἐχρησιμοποίησαμεν, εἶναι ὁ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν προτιμώμενος καὶ οὐχὶ ὁ δίστυλος. Ὅτι δὲ τὴν μετὰ τῆς λέξεως κιόνιον (καὶ οὐχὶ στῦλος) σύνθεσιν προετίμων οἱ βυζαντινοί, ἀποδεικνύουσι τὰ ἑξῆς παραδείγματα, ἅτινα ἔχω πρόχειρα: δικιόνιον Κ. Πορφυρογέννητος περὶ Βασίλ. τάξεως Ι, 40 (Βόνν.), ἐξακιόνιον Κ. Πορφυρογέννητος ἔ. ἀ. Ι 501 (Βόνν.) κεφαλοκιόνιον Κωδινὸς 131, 18 (Βόνν.). Καὶ οἱ ἀρχαῖοι δ' ὁμοίως συχνάκις ἔκαμον χρῆσιν τοῦ οὐσιαστικοῦ κιόνιον (πρβλ. Ἡρώων Ἀλεξ. ἔκδ. Schöne Leipzig 1903 III, 194 Ath. Mitt. 1906 135, BCH 1905, 572 καὶ τῶν συνθέσεων τοῦ κιόνος ὡς π.χ. μετακιόνιον CIA IV 321, 75 καὶ II 1054, 36. Προστεθῆτω δ' ὅτι καὶ πολλοὶ τόποι ὑπάρχουσιν ἐν Ἑλλάδι πλησίον ἀρχαίων κτηρίων μετὰ κιόνων ὀνομαζόμενοι Κιόνια (Τήνος, Στυμφαλία, Λευκάς, Χίος κλπ.). Πρβλ. καὶ ὅσα περὶ τῆς λέξεως κιόνιον ἐσημείωσεν ὁ Φ. Κουκουλῆς ἐν Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τόμ. Η' σελ. 148 σημ. 1.

² Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 58.

³ Μαρ. Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 135 εἰκ. 13, Ὁρλάνδος, Εὐρετήριον τευχ. Γ', 1933 σελ. 164 εἰκ. 219.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ κατακόρυφος κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

Νάρθηξ. Ὁ ναὸς συγκοινωνεῖ διὰ τριῶν ἀνοιγμάτων πρὸς βαθὺν νάρθηκα ἐκτεινόμενον καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ ἐξέχοντα πρὸς νότον. Ὁ νάρθηξ εἶναι διατεταγμένος, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζῃ παρὰ τὸν δυτικὸν καὶ τὸν νότιον αὐτοῦ τοῖχον τρεῖς ὀρθογωνίους κόγχας καλυπτομένας διὰ κυλινδρικών θόλων (εἰκ. 2). Αἱ κόγχαι αὗται ἐρησόμενον ἀναμφιβόλως ὡς τάφοι· τοῦτο ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς μορφῆς αὐτῶν, ἥτις εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν ἀρχοσολίων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν λοξοτμητῶν ἐξεχόντων ρυμῶν, οὓς ἐκάστη κόγχη φέρει εἰς ὕψος 0.80 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, καὶ οὔτινες, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων διδασκόμεθα, ἐρησόμενον ὡς στηρίγματα τῆς καλυπτηρίου πλακὸς τῶν τάφων ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐλλείπουσι σήμερον αἱ ὀρθαὶ πρόσθιαι πλάκες¹. Οἱ τάφοι θ' ἀνῆκον βεβαίως εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ κτήτορος τοῦ ναοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου ὅμως δυστυχῶς οὐδεμίαν ἔχομεν εἰδήσιν.

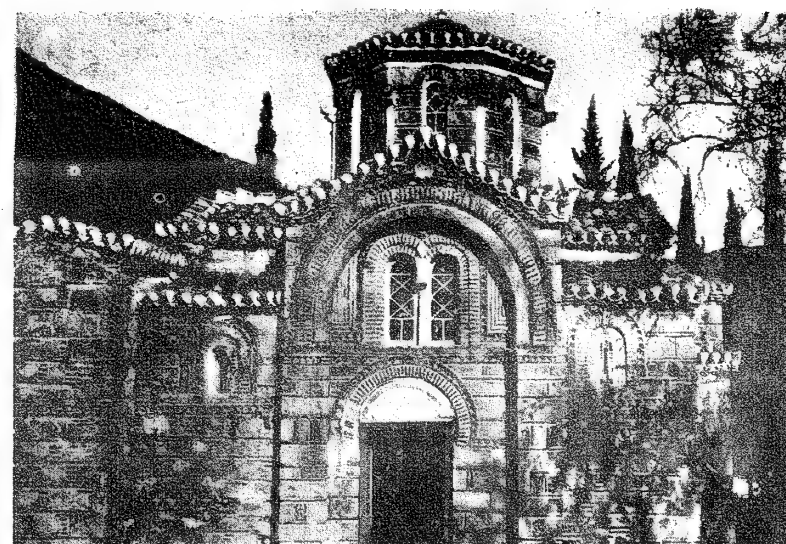
Εἰς ἐκάστην τῶν τριῶν διαιρέσεων τοῦ κυρίως ναοῦ ἀντιστοιχεῖ καὶ ἀνὰ ἓν διαμέρισμα τοῦ νάρθηκος. Ἐκ τούτων τὰ μὲν δύο ἄκρα καλύπτονται διὰ σταυροθολίων τὸ δὲ μέσον, ὑψηλότερον τῶν λοιπῶν, δι' ἀσπίδος (εἰκ. 2, τομή). Ἡ στέγη τοῦ νάρθηκος κατὰ μὲν τὰ πλάγια ἦτο μονοκλινῆς μὲ ρύσιν πρὸς δυσμὰς καὶ ἄνευ τῆς σήμερον παρουσιαζομένης θλάσεως, ἥτις ὀφείλεται εἰς πρόσφατον ἐπέμβασιν τῶν ἐπιτρόπων τοῦ ναοῦ· κατὰ δὲ τὸ μέσον ἡ στέγη ἦτο δικλινῆς καὶ κατὰ προέκτασιν τῆς στέγης τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ ἄλλ' εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον ἐκείνης.

Τοιχοδομία. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ, ὑψούμενοι ἐπὶ ἐξεχούσης (0.10) εὐθυνηθείας, εἶναι κατεσκευασμένοι κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ κανονικῶν κιτρινωπῶν πωρολίθων ἰσοδομικῶς ἐκτισμένων (εἰκ. 1, 3 καὶ 4) καὶ χωριζομένων ἀπ' ἀλλήλων ὀριζοντίως καὶ κατακορύφως διὰ μονῶν ξρυθρῶν πλίνθων, πάχους 0.023, παρεμβαλλομένου παχέος ἄρμου ἐκ κονιάματος. Μόνον τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ὡς καὶ ἡ νοτία καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ νάρθηκος εἶναι ἐκτισμένοι δι' ἀκανονίστων σκληρῶν λίθων, τοποθετημένων καθ' ὀριζοντίως στρώσεις. Τὰ μεταξὺ τῶν λίθων τούτων χάσματα πληροῦνται δι' ἐστιβαγμένων τεμαχίων πλίνθων (εἰκ. 3).

Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ἐμφανίζονται παρὰ τὴν βάσιν τοῦ τοίχου τρεῖς μεγάλοι ὀρθοὶ σταυροὶ (εἰκ. 4) κατεσκευασμένοι διὰ σκληρῶν ὀγκολίθων περιβαλλομένων ἐν μέρει δι' ὀδοντωτῶν ταινιῶν. Τοιοῦτοι διακοσμητικοὶ σταυροὶ εἶναι συνήθεις εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου}, 12^{ου} καὶ 13^{ου} αἰῶνος².

¹ Ὅρα ὁμοίαν διάταξιν εἰς τὸ ἀρχοσόλιον τοῦ νοτίου παρεκκλησίου τῆς Παναγίας τοῦ Κιθαιρώνος Ἀρχεῖον Α' σελ. 172 ὡς καὶ εἰς τὸν μεταγενέστερον νάρθηκα τοῦ αὐτοῦ ναοῦ (ἔ. ἀ. σ. 171).

² Πρβλ. Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. τόμ. Α' σελ. 17. Ὅρα σχετικῶς καὶ H. M e g a w, British School Annual XXXII σ. 102.

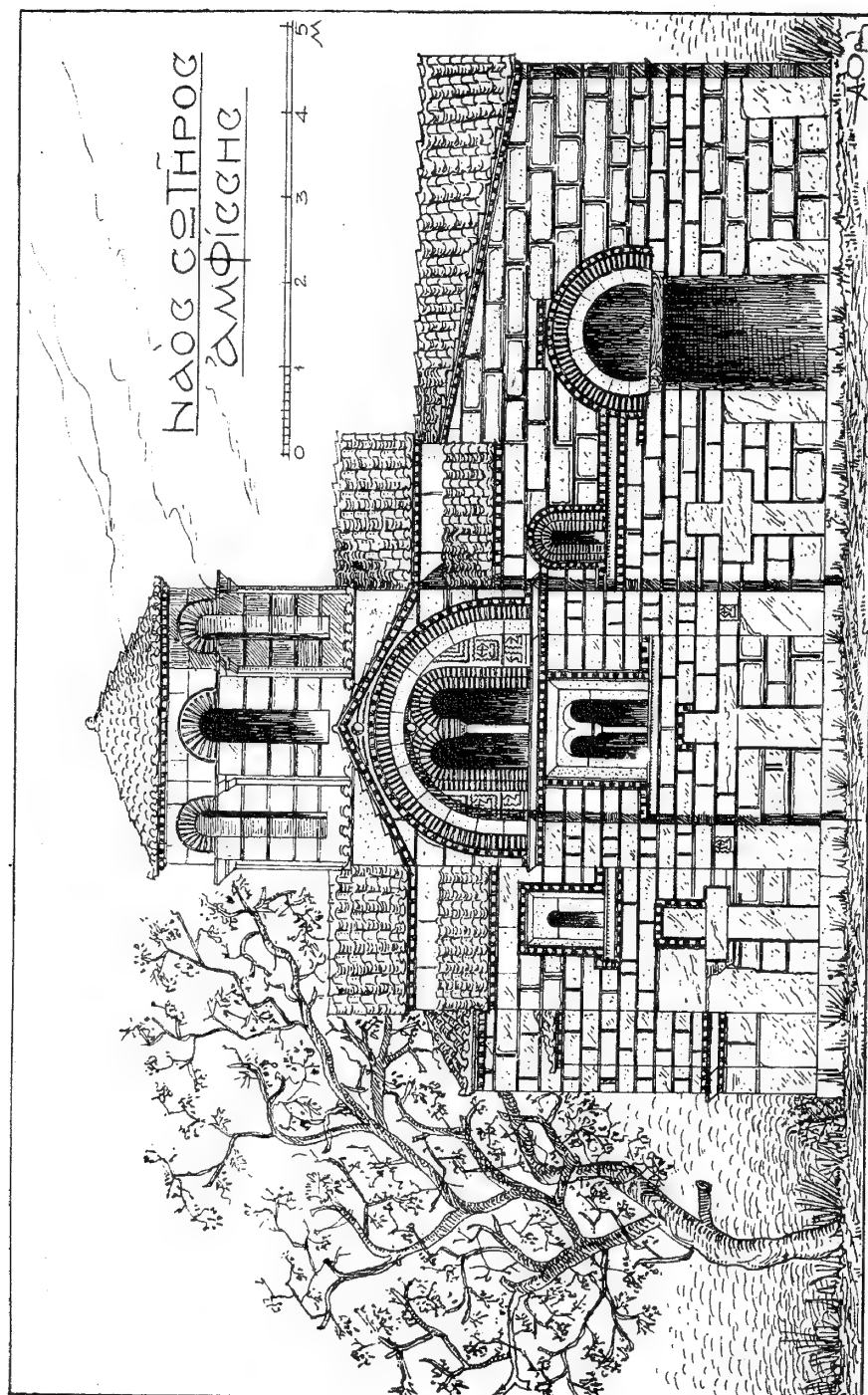
Εἰκ. 3. Νοτία πλευρὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος.

Ὀδοντωταὶ ταινίαι. Ἡ τοιχοποιία διακόπτεται συχνάκις ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες συνήθως χρησιμοποιοῦνται εἴτε ὡς ὀριζόντιοι ταινίαι εἴτε ὡς ἐξωτερικὰ περιβλήματα τῶν τόξων, θυρῶν καὶ παραθύρων (εἰκ. 3, 4, 5), ὡς ἐπίσης καὶ ἀντὶ γείσου. Ἡ τελευταία αὕτη χρῆσις τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἰδιαίτερος εἰς ναοὺς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, εἰς οὓς δὲν ἔχει εἰσεῖτι εἰσαχθῇ τὸ πώρινον λοξότμητον γέισον.

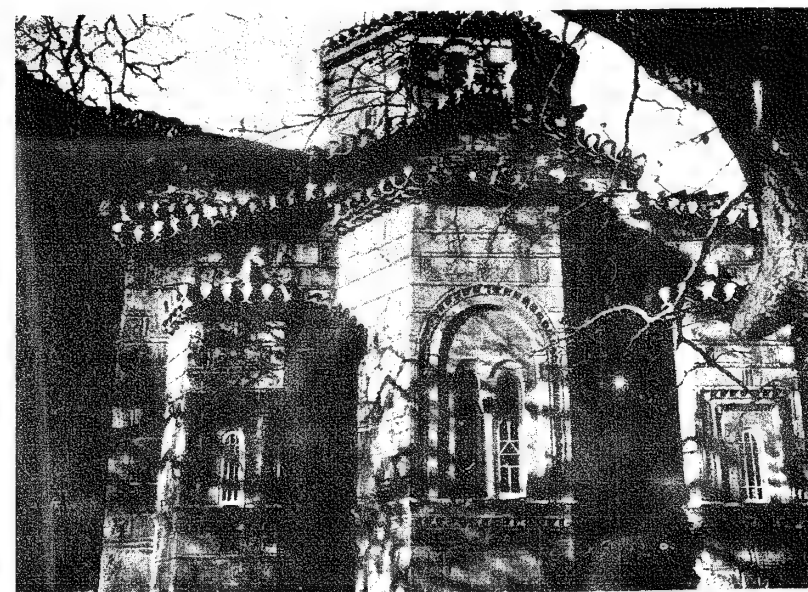
Θύραι καὶ παράθυρα. Ὁ κυρίως ναὸς φέρει μίαν μόνον θύραν εἰσόδου ἀνοιγομένην ἀσυμμέτρως (εἰκ. 2 καὶ 3) μεταξὺ τῶν ἐξεχουσῶν παραστάδων τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ. Τοῦναντίον ὁ νάρθηξ φέρει δύο θύρας, ἐξ ὧν μίαν μεγάλην ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ μίαν μικρότεραν κατὰ τὴν βόρειον αὐτοῦ πλευράν. Αἱ θύραι δὲν φέρουσι μαρμάρινα πλαίσια· δύο ἐξ αὐτῶν (ἡ νοτία καὶ βόρειος) ἔχουσιν ὡς ὑπέρθυρα τόξα πεταλομόρφα¹ σχηματιζόμενα ἐσωτερικῶς μὲν διὰ πωρολίθων, πλάτους 0.15, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ πλίνθων περιβαλλομένων ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἡ ὑπερύψωσις τοῦ τόξου εἰς τὴν καλύτερον σωζομένην βόρειον θύραν εἶναι 0.21. Αἱ γεννήσεις τῶν πεταλομόρφων πωρίνων πλαισίων ἐστηρίζοντο ἐπὶ τοῦ ξυλίνου σκελετοῦ τῆς κάτωθεν θύρας.

Τὰ φωτίζοντα τὸν ναὸν καὶ τὸν νάρθηκα παράθυρα εἶναι μονόλοβα δίλοβα ἢ τριλόβα κατὰ διαφόρους τρόπους ἐκτελεσμένα. Μονόλοβα παράθυρα

¹ Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ πεταλομόρφου τόξου ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι βλ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ν ἐν Ἑπετηρ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. τόμ. ΙΑ' σελ. 411 ἑ.

Εἰκ. 4. Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος.

Εἰκ. 5. Τὸ ἱερόν τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος.

ἀνοίγονται ἀνὰ ἓν εἰς τὰ τέσσαρα ἔξω τοῦ σταυροῦ μικρὰ διαμερίσματα καὶ ἓν εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος. Εἶναι δὲ ταῦτα στενὰ καὶ τοποθετημένα εἰς μέγα ὕψος ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἐκαστον αὐτῶν περιβάλλεται ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου πλαισίου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις ἐγγίζει τὸ γέισον. Αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι κατερχόμεναι μέχρι τῆς ποδιᾶς περιβάλλουσι τὸ κατώφλιον τοῦ ἀνοίγματος, ὅπερ ἐξέχει ἑκατέρωθεν. Ἐξαιρέσειν κάμνει τὸ παράθυρον τοῦ ΒΑ τμήματος, ὅπερ ἀντὶ πλινθίνων φέρει πώρινα ὀρθογώνια πλαίσια μετὰ λοξομητοῦ πωρίνης παρυφῆς. Τὸ κατώφλιόν του, ὡς καὶ τὸ τοῦ ΒΔ διαμερίσματος, σχηματίζει κοίλη ἐξέχουσα πωρίνη ζώνη (εἰκ. 4).

Μονόλοβα ὡσαύτως, στενὰ παράθυρα (0.20) ἀνοίγονται καὶ εἰς τὰς κόγχας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 5). Ταῦτα περιβάλλονται ὑπὸ πωρίνων ὀρθογωνίων πλαισίων, ἅτινα περιθέει ὀδοντωτὴ ταινία. Εἶναι δὲ ἡ χρῆσις ὀρθογωνίου σχήματος πωρίνων πλαισίων μοναδικὴ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀμφίσσης. Τέλος ὁ ὀκτάπλευρος τροῦλλος τοῦ ναοῦ διατρυνπᾶται ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς του ὑφ' ἑνὸς ὕψηλοῦ μονολόβου παραθύρου, ὅπερ φέρει ἓν ἁπλοῦν πλινθινὸν τοξωτὸν πλαίσιον, ἄνευ ὀδοντωτῆς ταινίας.

Δίλοβα παράθυρα ἀνοίγονται εἰς τὰ τύπανα τῆς νοτίας καὶ βορείου κεραίας τοῦ σταυροῦ, εὐθὺς ὑπὸ τὸ τόξον. Τὰ παράθυρα ταῦτα, φέροντα μαρμαρίνους διαχωριστικοὺς ἀμφικιονίσκους φέρουσι διπλᾶ κλιμακωτὰ πλινθινὰ πλαίσια, ἅτινα εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν περιβάλλονται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας

δηκούσης μέχρι τῆς ποδιάς. Κατὰ τὴν συνάντησιν τῶν ἐξωτερικῶν πλαισίων ἐτέθη καὶ ἐνταῦθα ὁ καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς (᾽Οσίος Μελέτιος, ᾽Αφεντικὸ Μυστρᾶ κλπ.) συναντῶμενος ρομβόσχημος πωρόλιθος (εἰκ. 3, 4 καὶ 7).

Κάτωθεν τοῦ παραθύρου τῆς βορείου πλευρᾶς ἀνοίγεται καὶ δευτέρα δίλοβος θυρὶς μετὰ μαρμαρίνου διαχωριστικοῦ κιονίσκου. Ταύτης ὅμως οἱ λοβοὶ καὶ τὰ περιβάλλοντα πλαίσια εἶναι κατεσκευασμένα ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πύρων περιβαλλομένων ὑπὸ λοξοτμήτου ὀρθογωνίου περιβλήματος καὶ πλινθίνης ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 4). Δίλοβον τέλος παράθυρον ἀνοίγεται καὶ εἰς τὴν μέσσην κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Τὸ παράθυρον τοῦτο χωρίζομενον διὰ μαρμαρίνου κιονίσκου φέροντος ἀνάγλυπτον ἐπίθημα, ἔχει τοὺς λοβοὺς πωρίνους ὑπεράνω δ' αὐτῶν ἡμικυκλικόν, πώρινον ὡσαύτως, τύμπανον περιβαλλόμενον ὑπὸ λοξοτμήτου περιθωρίου καὶ πλινθίνης ὀδοντωτῆς ταινίας κατερχομένης μέχρι τῆς ὀριζοντίας πωρίνης ποδιάς, ἣτις ἐκτείνεται κατὰ μῆκος καὶ τῶν τριῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 5).

Τρίλοβον παράθυρον φέρει ὁ ναὸς ἐν καὶ μόνον, κάτωθεν τῆς καμάρας, εἰς ἣν καταλήγει πρὸς δυσμὰς τὸ μέσον τμήμα τοῦ νάρθηκος. Τὸ παράθυρον τοῦτο (εἰκ. 6) δὲν φέρει κιονίσκους ὡς χωρίσματα ἀλλὰ πλινθίνους πεσσούς, ἔχει δὲ τὸν μὲν μέσον λοβὸν ἡμικυκλικόν τοὺς δὲ ἄκρους εἰς σχῆμα τετάρτου κύκλου καὶ χαμηλοτέρους τοῦ μέσου, ὥστε τὸ ὅλον τρίλοβον νὰ ἐγγράφεται ὁμολόγως ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς καμάρας. Ἐκαστος λοβὸς περιβάλλεται ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου πλαισίου, πλάτους 0.14, φέροντος ἐξωτερικῶς συνεχῆ ὀδοντωτὴν ταινίαν. Ὑπεράνω ταύτης τὸ ὑπόλοιπον τοῦ τυμπάνου πληροῦται διὰ καμπύλων πλινθίνων στρώσεων. Παράθυρα τοῦ ἀνωτέρω τύπου σπανίζουσιν ἐν Ἑλλάδι. Ἐν τοιοῦτον, ἀλλὰ τυφλόν, ἀπαντᾶται εἰς τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. ᾽Οσίου Λουκᾶ¹, ἐν ἄλλο εἰς τὸν Ἀγ. Νικόλαον ὁτὰ Καμπιά², ἐν τρίτον εὐρίσκεται ἀργότερον, εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ³ ἐν συνδυασμῷ πρὸς κιονίσκους. Ἡ μορφή ὅφ' ἣν παρουσιάζεται ἐνταῦθα τὸ παράθυρον ἰδιάζει εἰς κτήρια τῆς σχολῆς τῆς Κ/πόλεως⁴, εἰς τὰ ὅποια ἀντὶ πεσσοῦ διαχωριστικοῦ ἔχομεν συχνὰ καὶ κιονίσκον⁵.

Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ, ἣτις ἐμφανίζεται πλουσιωτέρα κατὰ τὴν

¹ Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine* Paris 1916 εἰκ. 210.

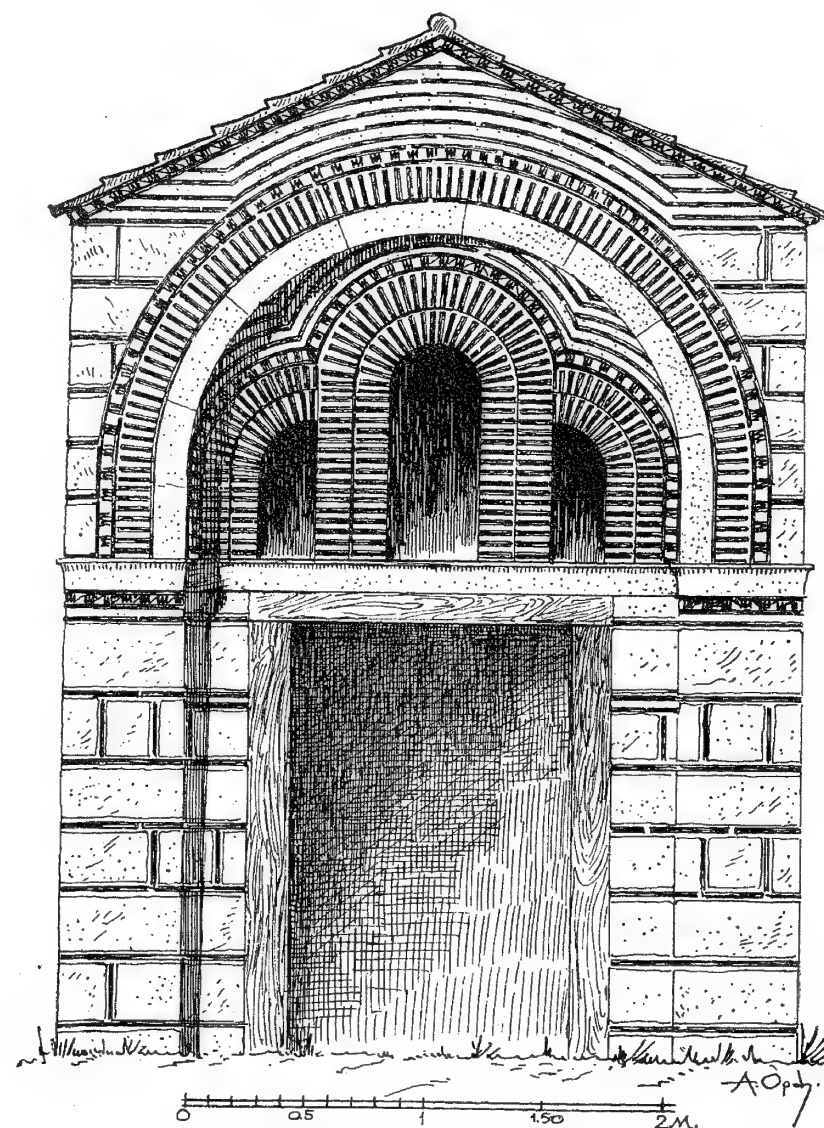
² Schultz and Barnsley, *The monastery of St Luke of Stiris*, London 1905 πίν. 58.

³ Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris. 1910, πίν. 41, s.

⁴ Ὅρα σχετικὰ παραδείγματα παρὰ Millet, *École grecque* σ. 208.

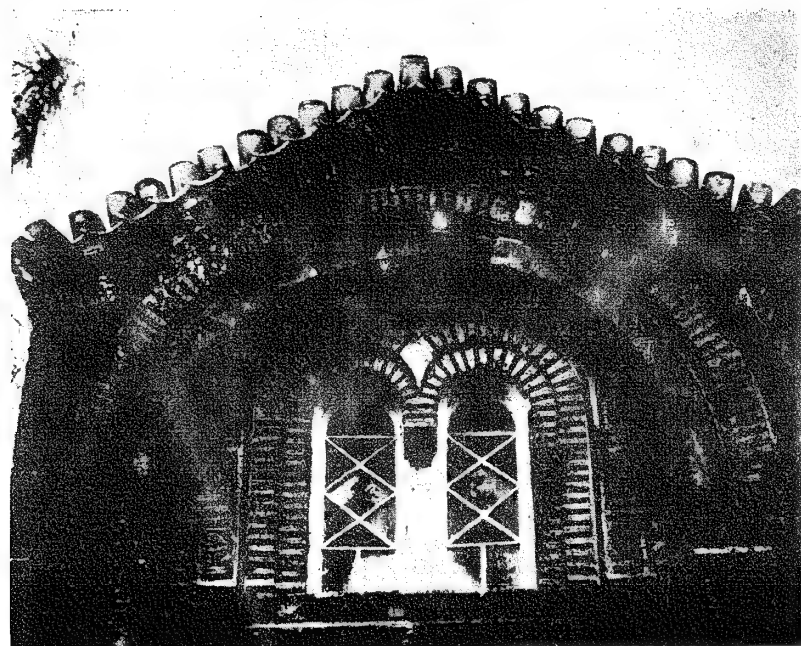
⁵ Τοιοῦτου τύπου εἶναι καὶ τὰ παράθυρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ᾽Αφεντικοῦ, ὅτινα ἀναπαρεστάθησαν ἐσφαλμένως ὡς τρίλοβα παρὰ τε Struck, *Mistra* εἰκ. 37 καὶ Millet, *Monum. byz. de Mistra* πίν. 23, 2. Ὅρα τὸ πραγματικὸν σχέδιον τῶν παραθύρων τούτων ἐν σελ. 155 τοῦ παρόντος τόμου τοῦ Ἀρχείου.

βόρειον αὐτοῦ πλευρὰν. Ἐκατέρωθεν τοῦ ἄνω διλόβου παραθύρου τῆς βορείου καμάρας τὸ τύμπανον ἐπληρώθη ἐξ ὁλοκλήρου ἄνω μὲν διὰ πηλίνων ἐλικο-

Εἰκ. 6. Τὸ μέσον τμήμα τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος.

ειδῶν ταινιῶν διαταχθεισῶν κατ' ὀρθὰς γωνίας (εἰκ. 7) ἐν δὲ τῷ μέσῳ διὰ σταυρῶν, ἑκατέρωθεν τῶν ὁποίων ἐτέθη ἀνὰ εἰς μηνίσκος μετ' ὀριζοντίου

Εἰκ. 7. Τὸ ἄνω μέρος τῆς βορείου τοξωτῆς ἀντηρίδος.

βάσεως, σχηματισθέντος οὕτω ἐνὸς κανονικοῦ καὶ ἐνὸς ἀντινώτου Ἀραβικοῦ δύο (εἰκ. 7). Ἡ σύνθεσις αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου ἐξ ἐλικοειδῶν ταινιῶν. Τέλος ἐν τῇ κατωτάτῃ ζώνῃ ἔχομεν δύο βυζαντινὰ ἔψιλον ἀντιμέτωπα βαίνοντα ἐπὶ βάσεων, μεταξὺ δ' αὐτῶν δύο ὀρθὰς ἐλικοειδεῖς ταινίας. Κεραμοπλαστικὸν κόσμημα ὅμοιον πρὸς τὸ ἄνω περιγραφὲν τῆς δευτέρας ζώνης κοσμῇ καὶ τὴν ὑπεράνω τῶν ὀρθοστατῶν στρώσιν τῶν ποδαρικῶν τοῦ τε βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 3 καὶ 4). Ἄλλα δὲ πάλιν κεραμοπλαστικά κοσμήματα, ὧν τὸ σχέδιον βλέπει τις ἐν εἰκ. 8, παρεντίθενται εἰς κατακορύφους ἀρμούς τοῦ κτηρίου μεταξὺ τῶν λίθων τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 5 καὶ 8). Ἐν ἐξ αὐτῶν ἔχει τὸ σχῆμα ψαροκοκκάλου¹ (εἰκ. 8, ἄνω ἀριστερῶ).

Ὡς ἤδη παρατήρησεν ὁ Millet² καὶ ἐσχάτως ὁ εἰδικῶς τὴν κεραμοπλαστικὴν τῶν βυζαντινῶν ναῶν διακόσμησιν μελετήσας H. Megaw³, τὰ κεράμινα κοσμήματα τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρος εἶναι μὲν κουφικὰ ἀλλ' ἐκφυλισμένα,

¹ Ὅμοιον περίπου κόσμημα ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ παρὰ τὸ Ἄστρος βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Μ. Λουκῆς, Ὁρλάνδος, Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος 1924 σ. 428 εἰκ. 5.

² L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 256 εἰκ. 115.

³ British School Annual XXXII σ. 109.

τοῦθ' ὅπερ χρησιμεύει εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ μνημείου, περὶ ἧς θέλομεν εἶπει κατωτέρω.

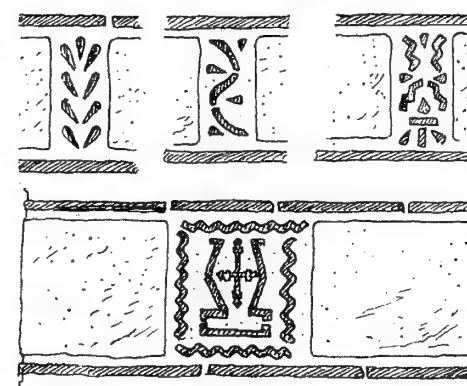
Πινάκια. Ἡ διακόσμησις τοῦ ναοῦ δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὰς ἀφθόνους ὀδοντωτὰς ταινίας καὶ τὰ κεράμινα κοσμήματα ἐνισχύεται καὶ διὰ πινακίων ἢ μᾶλλον σκύφων ἐκ φαγεντιανῆς γῆς, ὧν δυστυχῶς σήμερον διατηροῦνται μόνον αἱ κοιλότητες, ἃς ἀφῆκαν ἐπὶ τοῦ κονιάματος δι' οὗ συνεκρατοῦντο ἐπὶ τοῦ τοίχου. Τοιαῦται δὲ κοιλότητες παρατηροῦνται α) εὐθὺς ὑπὸ τὴν κορυφὴν ἑκατέρου τῶν ἀετωμάτων βορείου καὶ νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 3 καὶ 4) καὶ β) ὑπὲρ τὴν συνάντησιν τῶν ἐξωτερικῶν πλινθίνων πλαισίων τῶν ὑπὸ τὰ τόξα διλόβων παραθύρων (εἰκ. 4). Εἶναι λυπηρὸν ὅτι οὐδὲν τεμάχιον τῶν ἀγγείων διατηρήθη οὔτε ἐνταῦθα οὔτε εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς· διότι

θὰ ἡδυνάμεθα δι' αὐτῶν νὰ χρονολογήσωμεν ἀσφαλέστερον τὰ διάφορα εἶδη καὶ παραλλαγὰς τῆς βυζαντινῆς ἀγγειοπλαστικῆς, βασιζόμενοι ἐπὶ τῆς χρονολογίας τῶν ναῶν ἐφ' ὧν εὐρίσκονται τὰ ἀγγεῖα.

Ὁ τρούλλος τοῦ ναοῦ, ἐκτισμένος ἐξ ὀλοκλήρου διὰ μεγάλων κανονικῶν πωρολίθων, ἔχει σχῆμα

ὀκτάπλευρον, φέρει δ' ἐφ' ἑκάστης τῶν ὀκτῶ αὐτοῦ ἀκμῶν ἀνὰ ἓνα μαρμάρινον κιονίσκον μετ' ἐπιθήματος. Ὑπεράνω τῶν ἐπιθημάτων σώζονται ἐξέχουσαι μαρμάριναι ὑδρορροαὶ (εἰκ. 1 καὶ 3). Τὸ ὕψος τῶν κιονίσκων μετὰ τῶν ὑδρορροῶν μόλις φθάνει εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν γεννήσεων τῶν τοξωτῶν ὑπερθύρων τῶν ἀνοιγμάτων, ἐν ᾧ θ' ἀνέμενε τις τὰς ὑδρορροὰς νὰ ἀνέρχωνται μέχρι τῶν κεράμων. Προσεκτικὴ παρατήρησις τοῦ ἄνω μέρους τοῦ τρούλλου καθιστᾷ φανερόν, ὅτι ἡ νῦν ὑφισταμένη διάταξις τοῦ τρούλλου δὲν εἶναι ἡ ἀρχική. Ὄντως ὀλόκληρος ἡ ζώνη ἀπὸ τῶν ὑδρορροῶν μέχρι τοῦ γείσου τοῦ τρούλλου εἶναι κατεσκευασμένη διὰ πωρίνων μὲν στρώσεων ἀλλ' ἄνευ παρεμβολῆς πλινθῶν. Πρόκειται λοιπὸν πιθανῶς περὶ μεταγενεστέρας μετασκευῆς τῆς ἀρχικῆς διατάξεως, ἣτις θὰ εἶχε πιθανώτατα μαρμάρινα τοξωτὰ γεῖσα στηριζόμενα ἐπὶ τῶν ὑδρορροῶν, ὧν δικαιολογεῖται οὕτω ἡ χαμηλὴ τοποθέτησις. Διὰ τῆς παραδοχῆς δὲ τοξωτῶν γείσων ἐξηγεῖται καὶ διατὶ τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς πάντα τὰ λοιπὰ, ἔχουσι σήμερον μόνον ἓν πλινθινὸν περιθώριον καὶ δὴ ἄνευ ὀδοντωτῆς ταινίας καθ' ὃν χρόνον τόσον ἀφθονος χρῆσις ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἐγένετο εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ

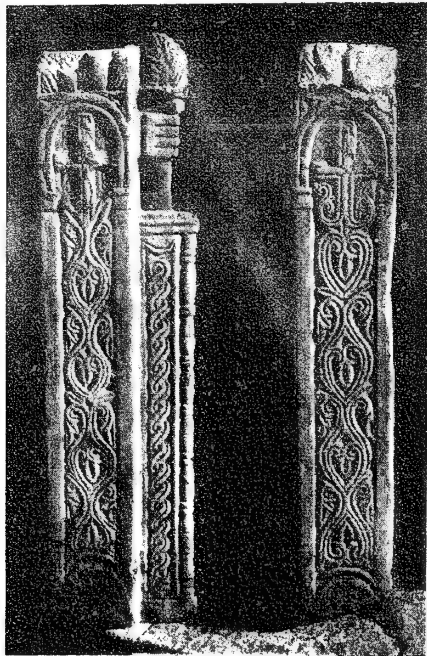
ΚΕΡΑΜΟΠΛΑΣΤΙΚΑ

Εἰκ. 8. Κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις.

ναοῦ. Κατὰ ταῦτα ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ εἶναι λίαν πιθανόν ὅτι παρουσίαζεν ἀρχικῶς οὐχὶ ὀριζόντιον συνεχές γεῖσον, ὥς σήμερον, ἀλλὰ κυματοειδές, ὥς πλεῖστοι ναοὶ τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Λακωνίας.

Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ συνίσταται κυρίως εἰς τὰ κιονόκρανα τῶν δύο μεγάλων ἐσωτερικῶν κιόνων, τὰ ἐπιθήματα τῶν κιονίσκων καὶ εἰς τὰ μέλη τοῦ ἐσχάτως διαλυθέντος μαρμαρίνου τέμπλου.

Εἰκ. 9. Πεδίσκοι τοῦ τέμπλου.

Τὰ κιονόκρανα τῶν μεγάλων κιόνων δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τοὺς κυλινδρικοὺς μαρμαρίνους κορμούς ἐφ' ὧν ἐπικάθηνται· διότι ἔχουσι σχῆμα ἐλλειψοειδές, ὅπερ μαρτυρεῖ ὅτι προέρχονται ἐξ ἀμφικιονίσκων παραθύρων μεγάλης χριστιανικῆς βασιλικῆς. Ἄλλως τε δὲ καὶ τὰ φύλλα τῆς ἀκάνθης, δι' ὧν κοσμοῦνται, ἔχουσι τὸ ζωηρὸν ἀνάγλυφον τῶν παλαιοχριστιανικῶν κιονοκράνων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἐλήφθησαν ἐκ τινος παλαιοχριστιανικοῦ μνημείου τῆς Ἀμφίσσης ἢ πιθανώτερον τῶν Δελφῶν¹.

Τὰ μικρὰ ἐπιθήματα τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων, φέροντα ἀνάγλυπτα τὰ συνήθη μετ' ἀκάνθης μεσοβυζαντινὰ θέματα, δὲν ἀξίουν ἰδιαίτερον λόγου. Πολὺ περισσότερον ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ ἀνάγλυπτα τεμάχια, ἅτινα ἀπῆρτιζόν ποτε τὸ τέμπλον.

Τοῦτο καθ' ἣν ἐποχὴν ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν ὁ μακαρίτης Λαμπάκης (1896) εὗρίσκοντο ἀκόμη εἰς τὴν θέσιν των, ὥς φαίνεται ἐκ τῆς ὑπ' ἀρ. 2316 φωτογραφίας τῆς συλλογῆς Λαμπάκη. Πάντως ὅμως τὸ ἀρχαῖον τέμπλον εἶχε πάθει ἀλλοίωσιν τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς, διότι ἡ Ὁραία Πύλη παρουσιάζεται ἐν τῇ εἰρημένῃ φωτογραφίᾳ μετὰ τοξωτοῦ ὑπερθύρου, δὲν ὑπάρχουσι δ' ἐκατέρωθεν αὐτῆς τὰ ἄνω μέρη τῶν κιόνων. Σήμερον τὰ τεμάχια τοῦ ἀρχαίου τέμπλου, ἐκβληθέντα τῆς ἀρχικῆς των θέσεως, εἶναι ἀποθηκευμένα εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ νάρθηκος.

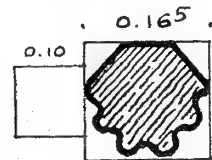
Ἐκ τοῦ παλαιοῦ τέμπλου, ὅπερ καὶ ἐνταῦθα ἦτο ἰδρυμένον μεταξὺ τῶν

¹ Περί τῶν χριστιανικῶν γλυπτῶν τῶν Δελφῶν ὄρα τὸ ἄρθρον τοῦ Laurent, Delphes chrétien ἐν Bull. Corr. Hell. 1899 σ. 233. Ἀμφικιονίσκος ἐν σ. 224 εἰκ. 7.

παραστάδων τῶν τοίχων τοῦ ἱεροῦ, σώζονται α) οἱ δύο ἐκατέρωθεν τῆς Ὁραίας Πύλης πεσίσκοι β) τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μέσου κλίτους καὶ γ) τὸ ἐπιστύλιον ἐνὸς τῶν ἄκρων κλιτῶν.

Οἱ πεσίσκοι (εἰκ. 9) εἶναι τετράγωνοι καὶ φέρουσιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου εἰργασμένους τοὺς σταθμοὺς τῶν βημοθύρων, οἵτινες ἔχουσι καὶ αὐτοὶ τομὴν τετράγωνον. Τὴν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσαν παρειὰν αὐτῶν κοσμεῖ ἀλυσσοειδὲς ἀνάγλυπτον πλέγμα μετὰ χονδροῦ ἀστραγάλου κατὰ τὴν ἔξω ἀκμὴν. Οἱ σταθμοὶ ἀπολήγουσιν ἄνω εἰς στέλεχος μετὰ λαβῆς, ἥτις εἰς μὲν τὸν ἕνα ἀπομεινται κῶνον πίτυος (εἰκ. 9) εἰς δὲ τὸν ἄλλον βότρυν σταφυλῆς, κάτωθεν τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται χεὶρ σφίγγουσα τὸ στέλεχος (εἰκ. 9). Οἱ δὲ συμφυεῖς πρὸς τοὺς σταθμοὺς πεσίσκοι, ὕψους 1.04, ἔχουσι καὶ αὐτοὶ μόνον τὴν πρὸς τὰ ἔξω βλέπουσαν ἐπιφάνειαν αὐτῶν κεκοσμημένην διὰ διπλοῦ ἐλικοφύλλου, ὅπερ ἄνω καταλήγει εἰς σταυρὸν σκεπόμενον ὑπὸ τόξου (εἰκ. 9).

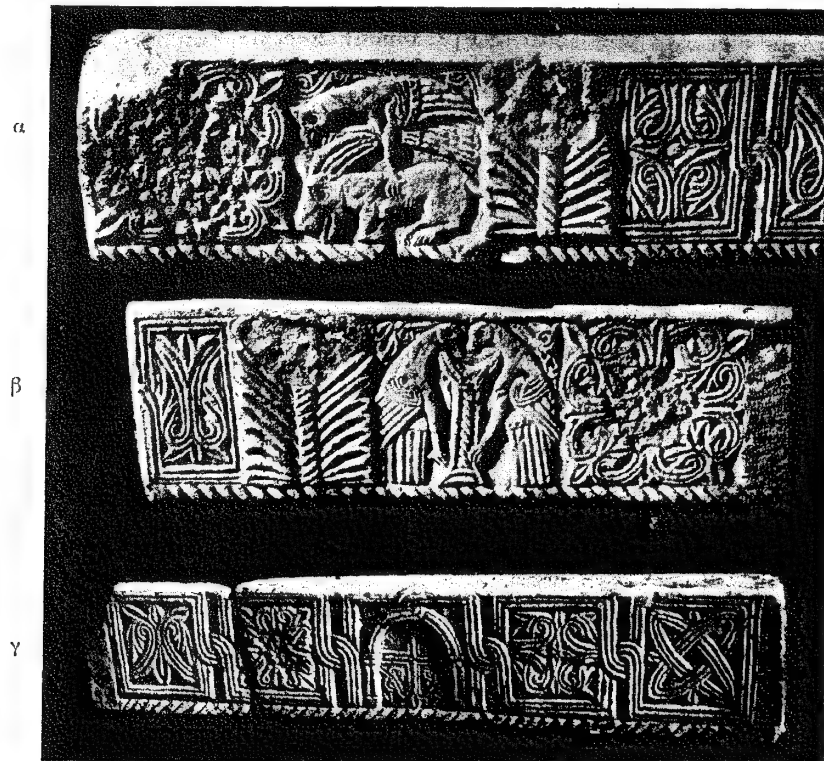
Εὐθὺς ὑπεράνω τῶν πεσίσκων ἦσαν τεθειμένοι κιονίσκοι, συμφυεῖς πρὸς τοὺς πεσίσκους, ὥς ἀποδεικνύουσι μικρὰ τμήματα τοῦ κάτω αὐτῶν μέρους εἰργασμένα ἐκ τοῦ αὐτοῦ πρὸς τοὺς πεσίσκους λίθου. Τῶν κιονίσκων τούτων σώζεται ἐπίσης καὶ ἄλλο κολοβὸν τεμάχιον (μέγ. σῶζ. μήκος 0.37), τοῦ αὐτοῦ σχεδίου ἥτοι φέρον ἐμπρὸς δέσμην ἐκ τεσσάρων στρογγύλων κορμῶν προσκεκολλημένων ἐπὶ πυρῆνος, ὅστις ὀπισθεν διεμορφώθη τρίπλευρος (εἰκ. 10). Τὸ ὀλικὸν ὕψος τῶν κιονίσκων ὥς καὶ τὴν μορφήν τῶν στεφόντων αὐτοῦς κιονοκράνων δὲν ἠδυνήθη νὰ ἑξακριβώσω, καθόσον οὐδὲν ἄλλο τεμάχιον αὐτῶν ἠδυνήθη νὰ ἀνεύρω. Εἶναι ἐντούτοις πιθανόν, ὅτι λόγῳ τοῦ μικροῦ ἀνοίγματος τοῦ μέσου κλίτους (2.15) ἐχρησιμοποιήθησαν μόνον δύο—οἱ ἐκατέρωθεν τῆς Ὁραίας Πύλης—κιονίσκοι πρὸς στήριξιν τοῦ ἐπιστυλίου, τῶν ἄκρων αὐτοῦ ἐμπηχθέντων ἀπλῶς εἰς τοὺς τοίχους, ὥς συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς. Τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ μέσου κλίτους ἐσώθησαν ἀμφοτέρωτα τὰ τεμάχια εἰς ἃ ἐθραύσθη. Ἐχουσι δὲ ταῦτα τομὴν ὀρθογώνιον, πλάτους 0.23 καὶ ὕψους 0.285. Ἡ κάτω αὐτῶν ἐπιφάνεια εἶναι ἀκόσμητος¹, ἡ δὲ προσθία κατακόρυφος φέρει, ὑπεράνω ἀναγλύφου χονδροῦ σχοινίου, διακοσμητικὰ θέματα διατεταγμένα ὥς ἑξῆς: Κατὰ τὰ δύο ἄκρα ἐτέθησαν ἰσοσκελεῖς σταυροί, ὧν αἱ κεραῖαι ἀγκυρούμεναι κατὰ τ' ἄκρα συννεοῦνται ἀνὰ δύο σχηματίζουσαι ἀνθέμια, δι' ὧν πληροῦνται αἱ τέσσαρες γωνίαι τοῦ σταυροῦ. Εὐθὺς μετὰ τοὺς σταυροὺς ἀκολουθεῖ, δέξιν μετόπης, ἀνὰ μία παράστασις· καὶ δὴ ἀριστερᾷ μὲν εἰκονίζεται παγώνιον καταβάλλον λαγόν (εἰκ. 11, α), δεξιᾷ δὲ δύο ἀντιμέτωπα παγώνια πίνοντα ἀπὸ

Εἰκ. 10. Τομὴ τοῦ κιονίσκου.

¹ Κάτωθεν τοῦ τεμαχίου α (εἰκ. 11) ὑπάρχει ἡ ἐξῆς μεγαλογράμματος ἐπιγραφή ... ΤΟΚΡΑΤ (ὑψ. γρ. 0.06) ὅθεν καθίσταται δῆλον ὅτι καὶ τὰ μάρμαρα τοῦ τέμπλου ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαίων κτηρίων.

λεκάνης περιρραντηρίου (εἰκ. 11, β). Αἱ παραστάσεις αὐταὶ εἶναι ἐκτελεσμέναι ἀφελέστατα πλὴν παραστατικώτατα. Ὅλος ὁ πόνος, ὃν αἰσθάνεται ὁ λαγὸς ἀπὸ τὸ ράμφισμα τοῦ παγωνίου, ἐκφράζεται ἄριστα μὲ τὸ ἀνοιγμα τοῦ στόματος καὶ τὴν κρεμάμενην γλῶσσαν. Πληροῦσι δ' ἀμφοτέρω τὰ θέματα ἐπιτυχέστατα

Εἰκ. 11. Ἀνάγλυπτα ἐπιστύλια τοῦ τέμπλου.

τὸν χώρον τῆς μετόπης. Τὰς παραστάσεις ἀκολουθεῖ ἀνὰ ἓν ἐσχηματοποιημένον φύλλον ἀκάνθης, τοῦ ὁποῖου τὸ σήμερον τεθραυμένον ἄνω μέρος, καμπτόμενον πρὸς τὰ ἔξω, ἐξεῖχε τῆς λοιπῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου¹. Τέλος μεταξὺ τῶν φύλλων τῆς ἀκάνθης, ἦτοι ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἀνοίγματος ἦτο γεγλυμμένη σειρά ἐκ τεσσάρων ὀρθογωνίων θεμάτων συνενουμένων διὰ κόμβων. Ἐντὸς τῶν ὀρθογωνίων τούτων εἰκονίζοντο σχέδια μὲ βάσιν ἐλικόφυλλα.

Ὁμοίως ἀλλὰ κατὰ τι μικροτέρας (0.155 × 0.265) διατομῆς πρὸς τὸ μέσον ἐπιστυλίον εἶναι καὶ τὸ ἄκρον (εἰκ. 11, γ), ὃπερ ἔχει μῆκος 1.40, ὅσον δηλαδὴ

¹ Ὁμοία φύλλα προκρεμάμενα εὐρίσκονται συνήθως ἐπὶ ἐπιστυλίων ἀπὸ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς ὡς π. χ. εἰς Ὁμορφην Ἐκκλησιάν, Παλ. Κόρινθον, Ὁσίου Μελετίου κλπ.

εἶναι καὶ τὸ ἀνοιγμα τῆς προθέσεως, ἢ τοῦ διακονικοῦ (137). Ἐπ' αὐτοῦ (εἰκ. 11, γ) εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν σταυρὸς κάτωθεν τόξου φερομένου ὑπὸ διδύμων κιονίσκων, ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνὰ δύο τετράγωνα θέματα συνενούμενα διὰ κόμβου καὶ περιβάλλοντα διάφορα γεωμετρικὰ καὶ φυτικὰ θέματα.

Ἡλιακὰ ὥρολόγια. Ἀναφέρομεν ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τῶν δύο παραστάδων τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ εἰς ὕψος 2.50 ὑπὲρ τὸ ἔδαφος ἐχαράχθησαν ἐπὶ τῶν παρολίδων ἡλιακὰ ὥρολόγια (εἰκ. 12). Ἐχουσι δὲ ταῦτα τὸ σύνηθες ἡμικυκλικὸν σχῆμα διηρημένον εἰς δώδεκα τομεῖς, εἰς οὓς εἶναι προσγεγραμμένα κατὰ τὰ ἄκρα τῶν ἀκτίνων τὰ στοιχεῖα Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, ΙΑ, ΙΒ. Ἡλιακὰ ὥρολόγια ἦσαν λίαν συνήθη εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς, κατεσκευάζοντο δὲ ταῦτα ἐπίπεδα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀρχαῖα, ἅτινα ἦσαν κοῖλα¹. Παραδείγματα ἡλιακῶν ὥρολογίων, μέχρι τοῦδε γνωστά, ἔχομεν τὸ τῆς Σκριποῦς², Θηβῶν³ (αὐτὴ Μουσείου), Ἀγ. Λαυρεντίου Πηλίου⁴, Μέρμπακα⁵, Λασκαλειοῦ (Μυσίας)⁶ καὶ τὸ ἀνωτέρω δημοσιευθὲν τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τοῦ Κιθαιρώνος⁷, ὃπερ φέρει καὶ ὥραϊον μετ' ἀναγλύπτων κοσμημάτων κυκλικὸν πλαίσιον⁸.

Χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Τὸν ναὸν τῆς Ἀμφίσσης χρονολογεῖ ὁ μὲν Millet ἀπὸ τοῦ 11^{ου} μ. Χ. αἰῶνος⁹, ὁ δὲ Megaw ἀπὸ τοῦ

Εἰκ. 12. Ἡλιακὸν ὥρολόγιον.

¹ Κοῖλον ἡλιακὸν ὥρολόγιον εὐρέθη ἐσχάτως ἐν τῇ Μονῇ Ὁσίου Μελετίου ἐντειχισμένον εἰς κατεδαφισθέντα μεταγενέστερα προσκτίσματα φαίνεται ὅμως ὅτι τοῦτο προέρχεται ἐξ ἀρχαίου κτηρίου.

² Strzygowski, Byz. Zeitschr. III (1894) πίν. III. Μαρ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 σ. 133 εἰκ. 12.

³ Strzygowski, Byz. Zeitschrift III (1894) πίν. III, Σπυρ. Λάμπρος, Ν. Ἑλληνομνήμων Γ', 110.

⁴ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἐπετ. Φιλ. Συλλ. Παρνασσοῦ Ε', 1911, σ. 122. Α. Ἀρβανιτόπουλλος, ΠΑΕ 1901 σ. 213, εἰκ. 7. Ν. Γιαννόπουλος, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ', 392.

⁵ Struck, Ath. Mitt. 1909 πίν. X, 4.

⁶ Wiegand, Athen. Mitteilungen 1904, 259.

⁷ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος Α' σελ. 170 εἰκ. 13.

⁸ Ἡλιακὸν ὥρολόγιον ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Μ. Γεδεῶν, Ἐγγραφοὶ λίθοι καὶ κεράμια, Κωνσταντινούπολις 1892 σ. 46.

⁹ L'école grecque dans l'architecture byzantine Paris 1916 σ. 7.

1^{ον} τετάρτου τοῦ 12^{ου} ¹. Εἶναι ἀληθές, ὅτι τὸ κτήριον παρουσιάζει στοιχεῖα τινά, ἅτινα εἶναι ἐν χρήσει κυρίως κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα· εἶναι δὲ ταῦτα α) αἱ ὁδοντῶται ταινίαι, αἵτινες εἶναι τεθειμέναι ἀντὶ γείσων κάτωθεν τῶν κεράμων τῆς στέγης καὶ β) αἱ κατὰ τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ κτηρίου κατὰ προέκτασιν τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ τεθειμέναι τοξῶται ἀντηρίδες. Αἱ τελευταῖαι αὗται ἀπαντῶσι βεβαίως εἰς κτήρια τοῦ 11^{ου} αἰῶνος, τοῦ τε σταυροειδοῦς καὶ τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου ², ἐφηρομόσθησαν ὁμως καὶ κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα εἰς τοὺς τρικλίτους σταυρεπιστέγους τῆς κάτω Παναγίας τῆς Ἀρτης ³ καὶ τῆς Πόρτα Παναγίας τῆς Θεσσαλίας ⁴ καὶ δὲν δύνανται τούτου ἕνεκα ν' ἀποτελέσωσιν ἀσφαλὲς χρονολογικὸν κριτήριον. Ἀφ' ἑτέρου ὁ ναὸς τοῦ Σωτήρος παρουσιάζει ἄλλα στοιχεῖα, ἅτινα τάσσουσιν αὐτὸν εἰς τὸν 12^{ον} αἰῶνα. Εἶναι δὲ ταῦτα α) τὰ πώρινα ἀντὶ πλινθίνων πλαίσια τινῶν ⁵ τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ. Ἡ χρῆσις πωρίνων πλαισίων, ὡς πειστικῶς ὑπεστήριξεν ὁ Megaw ⁶, ἰδιαίξει εἰς ναοὺς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς. β) Τὰ κεραμοπλαστικά κοσμήματα, ἅτινα ἔχουσι μὲν τὴν ἀνάμνησιν τῶν κουφικῶν ⁴ χωρὶς ὁμως νὰ εἶναι γνησίως κουφικοῦ τύπου, ὡς τὰ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. Διὰ ταῦτα πιθανώτερα εἶναι ἡ γνώμη, καθ' ἣν ὁ ναὸς πρέπει νὰ ταχθῇ μᾶλλον εἰς τὸν 12^{ον} αἰῶνα καὶ δὴ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ ἀφ' οὗ διατηρεῖ εἰσέτι καὶ στοιχεῖα τινὰ τοῦ 11^{ου}.

¹ British School Annual XXXII σ. 129.

² Ὅρα τὰ ἀνωτέρω (σ. 18) καταλεχθέντα παραδείγματα εἰς ἃ προσθετέα μετὰ πολλῆς πιθανότητος καὶ ἡ Παλιοπαναγία τῆς Μανολάδος καὶ οἱ Ἁγ. Θεόδωροι τοῦ Κιθαριῶνος (ἀδημοσίευτον παρακάριον τοῦ Ὁσ. Μελετίου).

³ Κάτοψις καὶ τομὴ O r l a n d o s, Byz. Zeitschrift XXX σ. 578.

⁴ Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τόμ. Α' σ. 12 εἰκ. 3 καὶ σελ. 15 εἰκ. 5.

⁵ Ὁ Megaw (ἔ. ἀ. σ. 123) γράφει ὅτι μόνον τοῦ ἱεροῦ τὰ παράθυρα ἔχουσι πώρινα πλαίσια, ἐν ᾧ καὶ δύο ἄλλα παράθυρα τῆς βορείου πλευρᾶς εἶναι ὁμοίως ἐσχηματισμένα πρβλ. εἰκ. 4.

⁶ British School Annual XXXII σ. 112 ἔ.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ἡ ἐν τῷ Ὑπουργείῳ Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας ἐδρεύουσα καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου τελοῦσα Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων ἐκτελεῖ ἀπὸ μακροῦ (1917), δαπάναις τοῦ Κράτους, ἐργασίας ἀναστηλώσεως καὶ συντηρήσεως τῶν κυριωτάτων βυζαντινῶν μνημείων ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος. Περὶ τῶν ἐργασιῶν τούτων βραχείας εἰδήσεις παρέσχον παλαιότερον μὲν ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ¹, ἀργότερον δ' ἐν τῇ Ἑπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ². Λόγῳ ὁμως τοῦ περιορισμένου χώρου, ὃν διέθετον πρὸς τὸν σκοπὸν τούτον τὰ δύο μνημονευθέντα ἔγκριτα περιοδικά, αἱ περὶ ἀναστηλωτικῶν καὶ λοιπῶν ἐργασιῶν παρεχόμεναι ἐκάστοτε πληροφορίαι οὔτε εἰκόνας περιελάμβανον οὔτε σχέδια οὔτε δὲ καὶ παρατηρήσεις τεχνικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς ἐν γένει παρεῖχον, πλὴν τῶν γενικωτάτων. Ἐπειδὴ δέ, ἀφ' ἑνὸς μὲν κατὰ τὰς εἰρημένας ἐργασίας παρουσιάζεται πολλάκις ἡ εὐκαιρία πρὸς ἐπιστημονικὰς παρατηρήσεις, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπέρχονται διὰ τῶν ἀναστηλώσεων καὶ ἐπισκευῶν ἀλλοιώσεις τῆς ὄψεως τῶν μνημείων, αἵτινες ὀρθὸν εἶναι νὰ σημειοῦνται ἐκάστοτε, ἔκρινα σκόπιμον—τυχὼν τῆς πρὸς τοῦτο ἀδείας τοῦ Σ^{ου} Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας—τὴν ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος δημοσίευσιν τῆς κατ' ἔτος εἰς τὸ εἰρημένον Ὑπουργεῖον ὑποβαλλομένης καὶ εἰς τὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον πανομοιούτως δημοσιευομένης ἐκθέσεώς μου περὶ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως Βυζαντινῶν μνημείων.

Αἱ κυριώταται τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1934 καὶ 1935 ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως εἶναι α') ἡ τοῦ Μυστρᾶ β') ἡ τοῦ Ὁσίου Μελετίου γ') ἡ τοῦ

¹ Καθολικὸν Ὁσίου Λουκᾶ καὶ βασιλικὴ Καλαμπάκας Δελτ. Χρισ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Περ. Β' τόμ. Α' (1934) σ. 90-94.

² Γ' 380 (Ὁσ. Λουκᾶς, Ἁγ. Σοφία Μυστρᾶ), Δ' 394 (Νέα Μονὴ Χίου, Λαφνί, Κέρτεξ Καλαβρύτων, Κ. Παναγία Ἀρτης, Μέριμνα), Ε' 420. (Ἑκατονταπυλιανὴ Πάρος, Ἁγ. Νικόλαος Ἀνδρου, Ἁγ. Ἀπόστολοι Πυργίου καὶ Παναγία Κρήνα Χίου), Σ' 448 (Φέροι, Φανερωμένη Σαλαμίνας, Μ. Ἀστέρη, ναοὶ Καστορίας, Μ. Ἁγ. Λαύρας Ν. Μονὴ Χίου), Ζ' 440 (Ναὸς Σκριποῦς, Ἁγ. Τεσσαράκοντα Θεραπνῶν, ναοὶ Καστορίας, Καισαριανή), Η' 413 (Ναοὶ Στεμνίτης, Ἁγ. Θεόδωρος Μυστρᾶ, Ὁσ. Μελετίου), Θ' 510 (Ναὸς Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἐν Κερκύρᾳ I, 532 (Ὁσ. Μελετίου, Ἁγίος Λαυρέντιος Πηλίου, Μονὴ Ἀστέρη).

Πρωτάτου τοῦ Ἀγ. Ὁρους καὶ δ') ἡ τοῦ παρὰ τὸ Κριτσίνι τῆς Θεσσαλίας ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν. Περί τῶν δύο πρώτων ἐκ τούτων θὰ γίνη ἐνταῦθα εὐρύτερος λόγος, καθόσον αἱ ἐπὶ τῶν δύο τελευταίων ἐκτελοῦνται ἐργασίαι δὲν ἐπερατώθησαν εἰσέτι.

Α') ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΝ ΜΥΣΤΡΑΙ

Ὡς γνωστὸν ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας ἐν Μυστρᾷ εἶχεν ἐνεργήσῃ κατὰ τὰ ἔτη 1906-1908 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία διὰ τοῦ τότε ἐφόρου τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων κ. Ἀδ. Ἀδαμαντίου¹. Ἐκτοτε οὐδεμία ἐγένετο σοβαρὰ ἐργασία ἀναστηλώσεως ἐκ μέρους ἐπισήμου τινος ἀρχῆς, μόνον δὲ κατόπιν ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καὶ δαπάνης ἀνεκτίσθη ὁ ὑπὲρ τὴν πύλην τῆς Μονεμβασίας ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου². Ἐν τῷ μεταξὺ τὰ λοιπὰ κτήρια τοῦ ἐρειπιῶνος, ἐγκαταλειφθέντα, κατέρρεον καὶ ἠφανίζοντο μέχρις οὗ, φροντίδι τοῦ φιλομούσου πολιτευτοῦ Σπάρτης κ. Λεων. Τσιριγώτη, παρεσχέθη ὑπὸ τοῦ Κράτους κατὰ μὲν τὸ 1933 μικρὰ κατ' ἀρχὰς πίστωσης δι' ἧς κατωρθώθη ἡ κατασκευὴ τοῦ σφαιρικοῦ θόλου τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου, κατὰ δὲ τὸ 1934 ἐνεργείαις τοῦ αὐτοῦ πολιτευτοῦ καὶ βοηθείᾳ τοῦ ἀειμνήστου Σπυρ. Λοβέρδου, Ὑπουργοῦ τότε τῶν Οἰκονομικῶν, ἀνεγράφη εἰς τὸν Προϋπολογισμὸν τοῦ Κράτους εἰδικὸν χάριν τῆς ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾷ κονδύλιον, ἐκ δοχ. 500 χιλιάδων, ὅπερ ἐπανεγράφη καὶ τὸ 1935. Διὰ τῶν χρημάτων τούτων κατωρθώθη νὰ γίνωσιν κατὰ μὲν τὸ 1934 α) Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τῆς Ὁδηγητρίας (Ἀφεντικοῦ) β) Ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ ἄνω μέρους τῆς Πύλης τῆς Μονεμβασίας γ) Ἡ συμπλήρωσις μεγάλου τμήματος τοῦ περιβόλου τοῦ Μυστρᾷ καὶ δ) Ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν λιθοστρώτων ἀρτηριῶν τῆς παλαιᾶς πόλεως. Κατὰ δὲ τὸ 1935 ἐξετελέσθησαν α) Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἀφεντικοῦ β) Ἡ μερικὴ συμπλήρωσις τῶν κελλίων καὶ τοῦ περιβόλου τῆς Μονῆς τοῦ Βροντοχίου καὶ γ) Ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ βορείου τμήματος τοῦ παλαιοῦ περιβόλου τῆς Κάτω Χώρας. Ἐκ τῶν ἐργασιῶν τούτων ἐπιστημονικῶς ἐνδιαφέρουσαι ὑπῆρξαν ἡ ἀναστήλωσις τοῦ Ἀφεντικοῦ καὶ τοῦ κωδωνοστασίου του· δι' ὃ καὶ περὶ τούτων μόνων θὰ γίνη ἐνταῦθα λόγος.

¹ Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐστερεώθησαν καὶ ἀνεστηλώθησαν τὰ κάτωθι μνημεῖα τοῦ Μυστρᾷ: Ὁ Ἀγ. Ἰωάννης καὶ ὁ πύργος τοῦ ἐστιατορίου τῆς Περιβλέπτου (Π.Α.Ε. 1906, 174), ὁ Ἀγ. Θεόδωρος (πλὴν τοῦ σφαιρικοῦ καλύμματος τοῦ τρούλλου) (Π.Α.Ε. 1907, 130) ἡ Εὐαγγελίστρια καὶ τὸ Ἀφεντικὸν (κεράμωσις τῶν νοτίων παρεκκλησιῶν) (Π.Α.Ε. 1908, 130).

² Τὸ ἔργον τοῦτο ἐγένετο ὑπὸ τῶν εὐσεβεστάτων μοναχῶν Παΐσιας καὶ Εὐσεβίας Γιατράκου, ἀπογόνων τῆς γνωστῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀγῶνος, αἵτινες μετὰ περισσοῦ ζήλου καὶ αὐταπαρνήσεως διεφύλαξαν τὰ εἰρημικά τοῦ Μυστρᾷ ἀπὸ παντοίων συλήσεων καὶ καταστροφῶν.

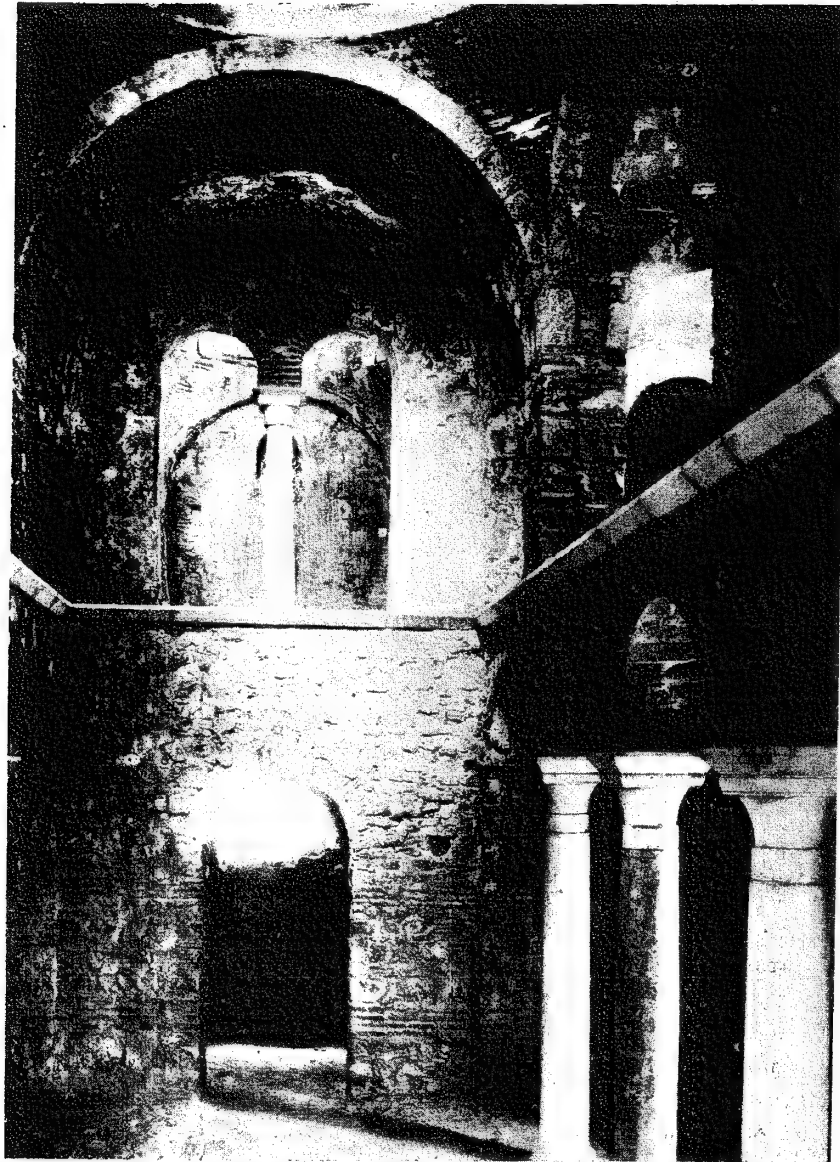

Εἰκ. 1. Ἡ ΝΑ. ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Ἀφεντικοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

Ὡς γνωστὸν ὁ ναὸς τῆς Ὁδηγητρίας ἐσώζετο σχεδὸν ἀκέραιος μέχρι τοῦ 1863, ὅποτε χάριν τῆς οἰκοδομῆς τοῦ νεωτέρου περιστυλίου τῆς Μητροπόλεως ἐκρίθη σκόπιμον ν' ἀφαιρεθῶσιν οἱ κίονες τοῦ ναοῦ τῆς Ὁδηγητρίας ἵνα μεταφερθῶσιν εἰς τὴν Μητρόπολιν. Ἡ ἀφαίρεσις τῶν κίωνων ἐπήνεγκε φυσικὰ τὴν ἐξασθένεισιν τοῦ τρούλλου, ὅστις καὶ κατέπεσε συμπαρασύρων καὶ τοὺς φέροντας αὐτὸν τέσσαρας κυλινδρικοὺς θόλους, οἵτινες πίπτοντες κατέστρεψαν τὰ καλύπτοντα τὰ πλάγια κλίτη φουρνικά. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 1 παρέχει ἰδέαν τῆς καταστάσεως εἰς ἣν εὗρίσκετο τὸ «Ἀφεντικὸν» μέχρι τοῦ 1934.

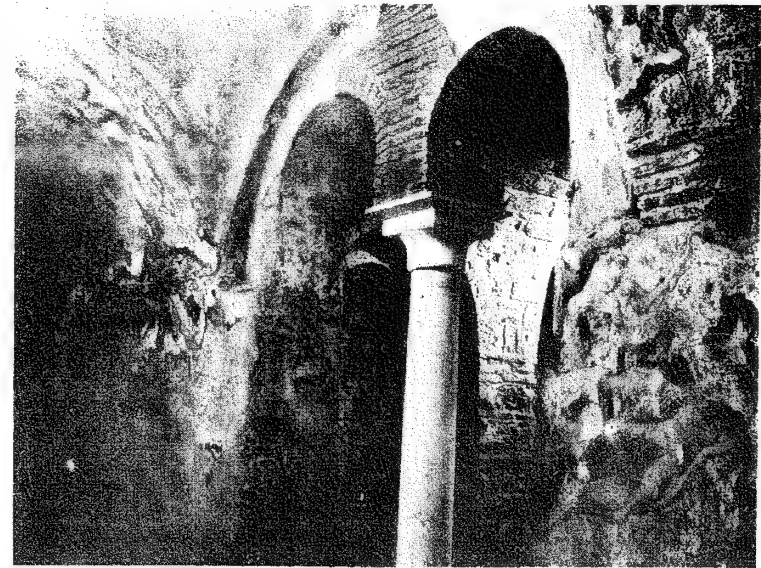
Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ ἤρχισε διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τῶν ἐλλειπόντων πέντε μαρμαρίνων ἐσωτερικῶν κίωνων. Εἰς τούτων, ἀνήκων εἰς τὸ Ἀφεντικόν, ἐλήφθη ἐκ τοῦ μεταγενεστέρου περιστυλίου τῆς Μητροπόλεως, ἀντικατασταθεὶς ἐκεῖ δι' ἄλλου ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος. Οἱ δὲ λοιποὶ τέσσαρες κατεσκευάσθησαν νέοι διὰ μαρμάρου Δολιανῶν. Τὰ κιονόκρανά των ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸν τύπον τοῦ κατὰ χώραν σωζομένου, ἀλλ' ἄνευ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου, χάριν διακρίσεως (εἰκ. 2).

Ἐπικολούθησεν ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν τόξων, ἅτινα συνδέουν τοὺς κίονας πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὰς παραστάδας τοῦ τοίχου. Διὰ τὰ μέτωπα τῶν τόξων αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθησαν κιτρινωποὶ πωρόλιθοι ἐξαχθέντες ἐκ τῶν παρὰ τὴν Τρούπην λατομείων. Ἐπὶ τῶν τόξων κατεσκευάσθησαν δι' ὀπτοπλίν-

Εἰκ. 2. Ὅψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Ἀφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστήλουσιν.

θων τὰ ἐλλείποντα χαμηλωμένα σφαιρικά τμήματα (φουρνικά, calottes), ἅτινα στεγάζουσι τὰ κλίτη. Ὑπεράνω τῶν θόλων τούτων ἐτέθη στρώμα ἐκ σκυροκονιάματος, ὅπερ ἐσχημάτισε τὸ δάπεδον τοῦ γυναικωνίτου. Ὡς στέψις τῶν κιονοστοιχιῶν ἐτοποθετήθη λοξόμητος ἀνάγλυπτος ζώνη (κοσμήτης). Ὅλίγα

Εἰκ. 3. Τὸ πρὸς τὸν ναὸν δίβηλον παράθυρον τοῦ γυναικωνίτου τοῦ Ἀφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστήλουσιν.

παλαιὰ τμήματα τῆς ζώνης ταύτης, σωζόμενα εἰς μέρη ἔνθα ἦτο δύσκολον ν' ἀφαιρεθῶσιν, ἐχρησίμευσαν ὡς δεῖγμα πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ ἄλλων παλαιῶν τεμαχίων, ἐξ ὧν ἱκανὰ μὲν ἦσαν ἐντετειχισμένα εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ἐν τῷ νέῳ Μυστρᾷ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ὀλίγα δ' ἐφυλάσσοντο εἰς τὸ Μουσεῖον. Μετὰ τὴν τοποθέτησιν τούτων εἰς τὴν παλαιάν των θέσιν τὸ ὑπόλοιπον τῆς ζώνης συνεπληρώθη διὰ νέων μαρμάρων ἄτινα, χάριν διοικήσεως, ἀφένθησαν ἀκόσμητα (εἰκ. 2).

Συγχρόνως πρὸς τὴν θολωτὴν ὀροφὴν τῶν πλαγίων κλιτῶν ἀνεκτίσθη καὶ ἡ θολωτὴ ὀροφή τοῦ νάρθηκος, ἥς μέγα τμήμα εἶχε καταπέσει, ἐκαλύφθη δὲ καὶ αὕτη διὰ στρώσεως ἐκ σκυροκονιάματος. Οὕτω πᾶς κατέστη ἐφικτὴ ἡ προσπέλασις τοῦ βορείου κλίτους τοῦ γυναικωνίτου ὡς καὶ τοῦ νοτίου διὰ τῆς στενῆς κλίμακος, ἥτις ἄρχεται ἀπὸ τοῦ δωματίου τῶν χρυσοβούλλων. Τῆς κλίμακος ταύτης ἐπεσκευάσθησαν αἱ βαθμίδες καὶ συνεπληρώθη ὁ ἡρειπωμένος ἀνέροπων κυλινδρικός θόλος, ὅστις ἐσχημάτιζε τὴν ὀροφὴν τῆς.

Περατωθέντος ὁλοκλήρου τοῦ ἱσογείου ἤρξατο ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν ἄνω μερῶν τοῦ ναοῦ ἥτοι τῶν πεσσῶν καὶ τῶν ἐπὶ τούτων βαινόντων τεσσάρων κυλινδρικῶν θόλων, ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁποίων ἵστατο ὁ τροῦλλος. Τὰ μέλη ταῦτα κατεσκευάσθησαν, ὡς τὰ παλαιά, διὰ τοιχοποιίας χρησιμοποιηθέντων εἰδικῶς διὰ τὰ τόξα μετώπου πωρολίθων Τρύπης. Τὰ εἰς τὰ τύμπανα τῆς βορείου καὶ νοτίας καμάρας τρίλοβα παράθυρα ἐστεροῦντο τῶν

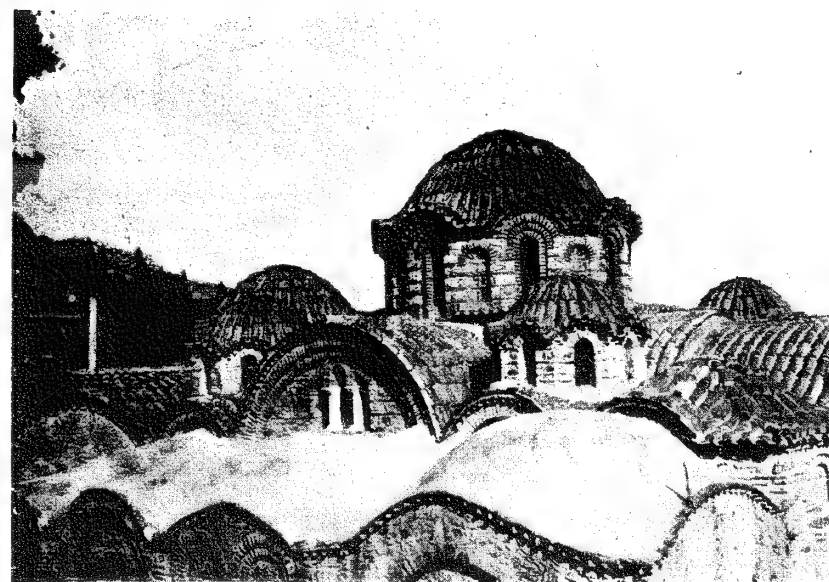
Εἰκ. 4. Ὅψεις τοῦ Ἀφεντικοῦ ἀπὸ ΝΑ. μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

διαχωριστικῶν κιονίσκων των, ὡς ὁμοίως ἐστερεῖτο αὐτῶν καὶ τὸ τρίλοβον παραθύρον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ· τούτους ἀνεπληρώσαμεν διὰ νέων, πλὴν τοῦ ἐτέρου τῶν κιονίσκων τοῦ ἱεροῦ, οὗτινος τὸν κορμὸν ἀνεύρομεν κατὰ τὴν ἀνακάθαρσιν τοῦ κτηρίου ἀπὸ τῶν παντοίων ἐπιχώσεων αἵτινες τὸν ἐκάλυπτον. Ἐκ τῆς μελέτης δὲ τῶν σωζομένων λειψάνων τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων τοῦ βορείου καὶ νοτίου τυμπάνου προέκυψεν ὅτι οἱ δύο ἄκροι λοβοὶ αὐτῶν δὲν ἦσαν ἡμικυκλικοί, ὥς ἀναπαρέστησαν αὐτοὺς ὁ τε Struck¹ καὶ ὁ Millet², ἀλλ' εἶχον σχῆμα τετάρτου κύκλου, ὅπερ καὶ ἐδόθη εἰς αὐτοὺς κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν (εἰκ. 5). Πλὴν τῶν παραθύρων καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ γυναικωνίτου πρὸς τὸ μέσον κλίτος βλέπον ἄνοιγμα εἶχε καταστραφῇ ὑπὸ τῶν ἀρπάγων τῶν μαρμάρων του. Ἐδέησε λοιπὸν νὰ ἀνακατασκευασθῇ καὶ ὁ κιονίσκος τοῦ διλόβου τούτου ἀνοιγματος³ (εἰκ. 3) κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ ὁμοίου κίονος τοῦ γυναικωνίτου τῆς Παντανάσης.

¹ Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910 εἰκ. 37.

² Monuments byzantins de Mistra πίν. 23, 2.

³ Τὸ ἄνοιγμα τοῦτο ὁ Struck ἔ. ἀ. εἰκ. 37 παριστάνει ἐν τομῇ ὡς μονόλοβον. Ἐν γένει ἡ τομὴ τοῦ Struck περιέχει καὶ ἄλλα σφάλματα· παραλείπει φέρον εἶπεν νὰ

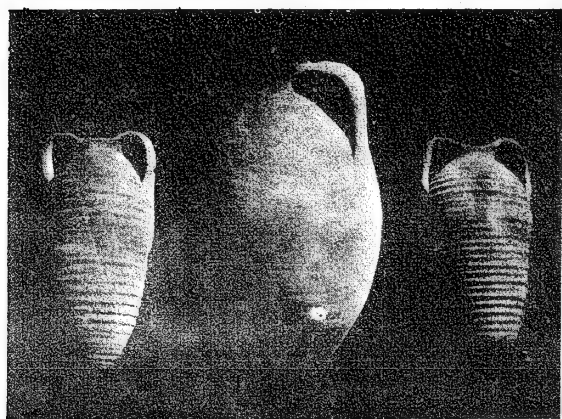
Εἰκ. 5. Οἱ τρούλλοι τοῦ Ἀφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν των.

Κατὰ τὴν συνάντησιν τῶν καμαρῶν κατεσκευάσθησαν διὰ πλίνθων τὰ λοφία, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν σωζομένου, εὐθύς δὲ μετ' αὐτὰ ἐπηκολούθησεν ἡ συμπλήρωσις τῶν τεσσάρων γωνιαίων τρουλλίσκων. Τούτων εὐτυχῶς ἐσώζοντο τὰ ἡμίτομα, κρεμάμενα εἰς τὸ κενὸν ὡς συμπαγεῖς ὄγκοι (εἰκ. 1). Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῶν σωζομένων τμημάτων τῶν τρουλλίσκων προσέβην τοῦτο μὲν εἰς τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ὑπολοίπου ἡμίσεος αὐτῶν, τοῦτο δὲ εἰς τὴν ἐξ ὁλοκλήρου κατασκευὴν τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου, ὅστις μεσολαβήσει μαρμαρίνης λοξοτήτου στεφάνης, ἥς ἱκανὰ παλαιὰ τεμάχια ἀνεύρον, ἐτοποθετήθη ἐπὶ τῶν λοφίων. Τὸν κεντρικὸν τοῦτον τρούλλον προσεπάθησα ὅσον ἡδυνήθην νὰ προσαρμόσω πρὸς τοὺς γωνιαίους (εἰκ. 5), τόσον ὡς πρὸς τὰς ἀναλογίας, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν καὶ ὡς πρὸς τὸ σχέδιον. Πρὸς τοῦτο κατεσκευάσα αὐτὸν μετὰ ὀκτὼ τοξωτῶν παραθύρων περιβαλλομένων ὑπὸ πλινθίνων πλαισίων καὶ ὀκτὼ κογχῶν παρεμβалλομένων μεταξὺ τῶν παραθύρων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας. Ἐπίσης διεμόρφωσα τὸ γείσον οὕτως ὥστε νὰ καμπυλοῦται ὑπὲρ τὰ παράθυρα ὅπως καὶ εἰς τοὺς μικροὺς τρούλλους. Ὁ σκελετὸς τοῦ κεντρικοῦ

δηλώσῃ τὰς μικρὰς ἐξωτερικὰς διακοσμητικὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, εἰκονίζει τὰ ὑπὸ τὸν κεντρικὸν τρούλλον σφαιρικὰ τρίγωνα μὲ μίαν ἀνύπαρκτον ἀκμὴν ἐν τῷ μέσῳ κλπ. Ὅρα τὴν ὀρθὴν τομὴν ἐν σελ. 155 τοῦ παρόντος Α' τόμου τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος.

τρούλλου κατεσκευάσθη ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροκονιάματος μετὰ ἐσωτερικῶν νευρώσεων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ τρούλλου τῆς Μητροπόλεως.

Περατωθέντος ὁλοκλήρου τοῦ κτηριακοῦ σκελετοῦ ἐνηργήθη ἡ ὁλοσχερῆς τοῦ μνημείου ἀνακεράμωσις διὰ κοίλων πεπιεσμένων κεράμων βυζαντινοῦ τύπου (εἰκ. 5). Κατὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην εὗρέθη ὅτι τὰ μεταξὺ τῶν γωνιαίων τρουλλίσκων καὶ τῶν καμαρῶν κενὰ εἶχον πληρωθῇ πάλαι, χάριν

Εἰκ. 6. Πήλιναι στάμναι χρησιμοποιηθεῖσαι ὡς γεμίματα τῶν στεγῶν τοῦ Ἀφεντικοῦ

ἐλαφρότητος, διὰ πηλίνων ἀγγείων τῶν ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι 6 χαρακτηριστικῶν σχημάτων. Ἔχουσι δὲ τὰ ἀγγεῖα σεβαστὸν μέγεθος· διότι τὸ ὕψος τῶν φθάνει μέχρι 0.45 μ.

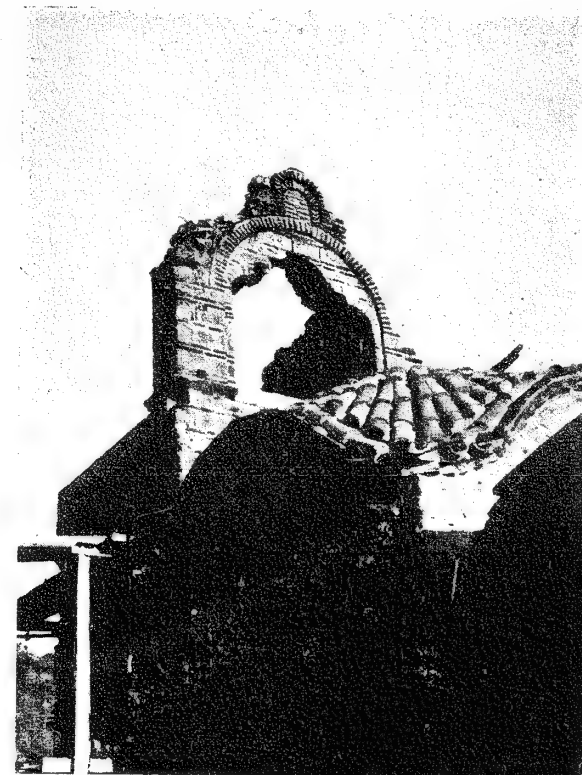
Τὸν ναὸν περιέβαλλον ἄλλοτε κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς αὐτοῦ (νοτίαν, δυτικὴν καὶ βόρειον) ἀνοικταὶ κιονοστήρικτοι στοαί. Ἐκ τούτων ἡ νοτία ἐφράχθη ἀργότερον διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ νοτίου παρανάρθκος. Τῆς βορείου ἀνευρὼν ἐτοποθέτησα τοὺς

κορμούς τριῶν κιόνων ἀντιστοίχως πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ σωζόμενα ὑφαψίδια τῶν τόξων, ἐφ' ὧν ἠδραζόντο οἱ θόλοι τῆς στοᾶς.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ ἐγένετο καὶ ἡ φράξις τῶν κουφωμάτων ἥτοι τῶν μὲν παραθύρων διὰ σιδηρῶν ὑαλοστασίων μετ' ἀδιαφανῶν ὑάλων, τῶν δὲ θυρῶν διὰ δρυίνων θυροφυλλῶν μεθ' ἡμικυκλικῶν φεγγιτῶν. Τέλος τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποῦοι οὐδεμία ἐσώζετο πλὰξ τῆς μαρμαρώσεως, ἐστρώθη δ' ἐρυθρῶν τετραγώνων πλακῶν ἐξ ὀπτῆς γῆς.

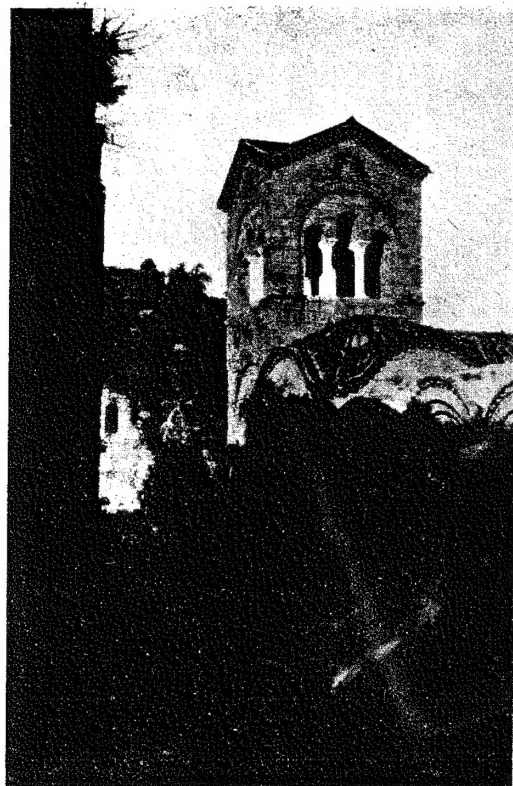
Ὑπολείπεται ἤδη ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωσις τῶν τοιχογραφιῶν. Τῶν ἐργασιῶν τούτων ἐγένετο ἤδη ἑναρξίς κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1935 κατελθόντων ἐπὶ τούτῳ εἰς Μυστρᾶν τῶν εἰδικῶν περὶ τὰς τοιχογραφίας ζωγράφων Φωτίου Κόντογλου καὶ Γεωργίου Στέρη μετὰ τοῦ ἐφόρου τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Ἀνδρ. Ξυγγοπούλου. Ἐλπίζεται ὅτι διὰ τῆς βοήθειάς τῆς μετὰ ζήλου εἰς τὸν καθαρισμὸν ἐργαζομένης μοναχῆς Καλῆς Χριστάκου θέλει ἐπιτευχθῇ ἐντὸς τοῦ 1936 ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν θαυμαστῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοῦ καλύπτοντος αὐτάς πυκνοῦ στρώματος ἄλατος καὶ ἡ διὰ καταλήλων ἀβλαβῶν μέσων ἐπαναφορὰ τῶν σωζομένων τμημάτων τῶν τοιχογραφιῶν εἰς τὴν παλαιάν τῶν ζωηρότητα καὶ λάμψιν.

Περατωθείσης τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ 1934 ἐξετελέσθη κατὰ τὸ 1935 καὶ ἡ συμπλήρωσις τοῦ κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ ὀψομένου ἡμιηρειπωμένου κωδωνοστασίου (εἰκ. 7) ἀναμφιβόλως τοῦ ὠραιότερου σωζομένου βυζαντινοῦ κωδωνοστασίου. Τοῦ μνημείου τούτου διετηρεῖτο τὸ ἰσόγειον καὶ ὁ σκελετὸς δύο ὑπεράνω ὀρόφων, εἶχον δ' ἐρειπωθῇ, δι' ἀφαιρέσεως τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων καὶ τῶν ζωνῶν, τὰ τύμπανα ἅτινα ἐφρασσον τὰ μεταξὺ τῶν γωνιῶν κενά. Καὶ οἱ μὲν κιονίσκοι καὶ αἱ ζῶναι κατεσκευάσθησαν ἐξ ὁλοκλήρου νέα διὰ πεντελησίου μαρμάρου, οἱ δὲ λοβοὶ τῶν ἀνοιγμάτων συνεπληρώθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σωζομένων λειψάνων μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος. Ἐγεννᾶτο ὅμως τὸ πρόβλημα ἂν ὑπεράνω τοῦ ἰσογείου ὑπῆρχον ἀρχικῶς τρεῖς ὀροφοὶ ἢ δύο. Ἡ ἐν τῷ ΒΔ παρεκκλησίῳ σωζομένη τοιχογραφία, ἥτις παριστᾷ τὸν ἰδρυτὴν τῆς μονῆς τοῦ Βροντοχίου μοναχὸν Παχώμιον προσφέροντα τὸν ναὸν εἰς τὴν Θεοτόκον, εἰκονίζει παρὰ τὸν ναὸν καὶ τὸ κωδωνοστάσιον, φαίνεται δὲ τοῦτο ὡς νὰ ἔχη τρεῖς ὀρόφους ἂν καὶ ὁ μέσος τούτων δὲν δηλοῦται σαφῶς. Μία ὅμως λεπτομέρεια, ἣν φέρει τὸ σχέδιον ἐν συνδυασμῷ πρὸς σωζόμενον ἐπὶ τοῦ κωδωνοστασίου στοιχεῖον μὲ ἐπέσειεν ὅτι ὁ σωζόμενος εἰσέτι ἄνω ὀροφος ἦτο καὶ πάλαι ὁ ἀνώτατος. Πράγματι εἰς τὸν ἀνώτατον ὀροφον τῆς εἰκόνος εἰκονίζεται ὑπεράνω τοῦ μέσου λοβοῦ τοῦ τριλόβου τυμπάνου μία μικρὰ κόγχη καὶ ὑπεράνω αὐτῆς αἱ δύο κεκλιμένοι πλευραὶ τοῦ ἀετώματος. Ἡ κόγχη λοιπὸν αὕτη διετηρήθη εἰς τὰς δύο πλευρὰς (ἀνατολικὴν καὶ βόρειον) τοῦ κωδωνοστασίου ὑπὲρ τὸν μέσον λοβὸν

Εἰκ. 7. Ὅψις τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἀφεντικοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

(εἰκ. 7) χωρὶς νὰ ἔχη παραπλεύρως καὶ ἄλλας, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ ζώνῃ τῶν κογχῶν τοῦ πρώτου ὁρόφου, διότι ἐσώθη ἱκανὸν ἐκατέρωθεν αὐτῆς τμήμα ὡς ἀπλῇ τοιχοποιίᾳ καὶ οὐχὶ ὡς πλίνθινον πλαίσιον, οἷον ἔπρεπε νὰ εἶναι ἂν

Εἰκ. 8. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ Ἀφεντικοῦ μετὰ τὴν ἀναστηλώσιν του.

παραπλεύρως ἦτο ἄλλη κόγχη. Θὰ ἦτο ἄλλως τε πολὺ ἐξαιρετική σύμπτωσις εἶναι καὶ εἰς τὰς δύο πλευρὰς διετηρεῖτο μόνον ἡ μέση κόγχη καὶ οὐδὲν ἔχνος τῶν ἄλλων. Διὰ ταῦτα ὑπεράνω τῶν δύο σωζομένων κογχῶν κατεσκευάσα τὰ κεκλιμένα γεῖσα τοῦ αἵετώματος διὰ διπλῆς σειρᾶς ὀδοντωτῶν ταινιῶν κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν γείσων τῶν τρούλλων (εἰκ. 8). Τὴν στέγην ἐσωτερικῶς κατεσκευάσα ξυλίνην καὶ ἐκάλυψα διὰ κοίλων κεράμων, δὲν ἐθεώρησα ὅμως σκόπιμον νὰ ἐκτελέσω καὶ τὸ ἐν τῇ κτητορικῇ τοιχογραφίᾳ εἰκονιζόμενον ἐν σχήματι ὀξείας πυραμίδος κορυφωμα, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ προστεθῇ καὶ μεταγενεστέρως.

Β) ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΝ ΟΣΙΩ ΜΕΛΕΤΙΩ.

Ἐν τῇ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώ-
νος Μονῇ τοῦ Ὁσ. Μελετίου
ἐγένοντο ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας
ἀναστηλώσεως αἱ κάτωθι ἐρ-

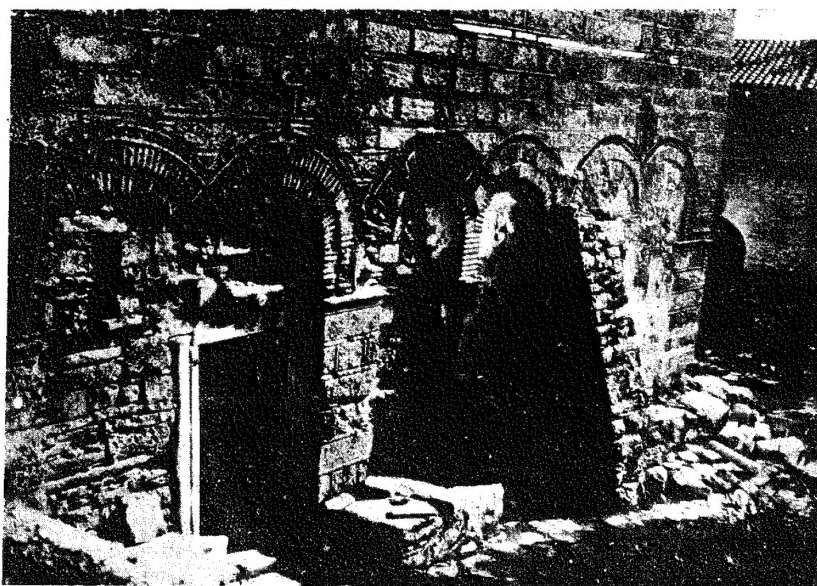
γασαίαι. α) Ἀφηρεθήσαν τὰ καλύπτοντα τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καὶ τοὺς τρούλλους τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ παρεκκλησίου ἀσβεστοκονιάματα, οὕτως ὥστε ἡ τοιχοποιία ἀνέκτισε τὴν παλαιὰν ὥραίαν αὐτῆς ὄψιν (εἰκ. 9), β) ἡλευθερώθησαν τὰ δύο πρὸς βορρᾶν μετακίονια τοῦ κιονοστοιχείου ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ τῆς φρασσοῦσης αὐτὰ τοιχοποιίας, συνεπληρώθησαν τῶν τόξων αἱ ἐλλείπουσαι ὀπτόπλινθοι καὶ κατεσκευάσθη νέον ἐξ ἰόχρου λίθου κολουρο-
πυραμιδοειδὲς ἐπίθημα ἐφ' οὗ ἡδράσθησαν τὰ τόξα. Αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες 10 καὶ 11 παρέχουσι τὴν πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως καὶ τὴν μετ' αὐτὴν ὄψιν τοῦ βορείου τμήματος τοῦ ἐξωνάρθηκος. Δυστυχῶς ἡ ἀπόφραξις τῶν μετακίωνων

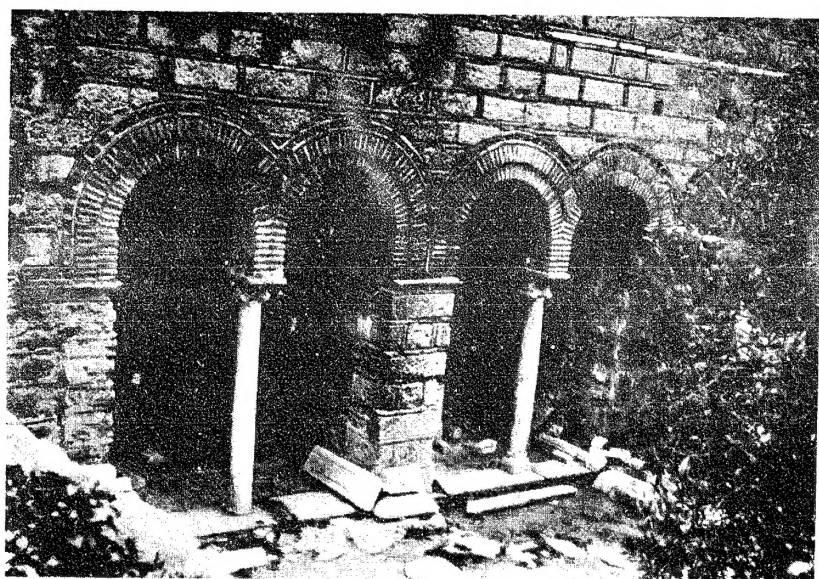
Εἰκ. 9. Ἀποψὶς τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσ. Μελετίου μετὰ τὴν κάθαρσιν τῶν τοίχων τοῦ ἀπὸ τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων.

δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς τὰ πρὸς νότον μετακίονια λόγῳ τῆς μεγάλης ἐξογκώσεως, ἣν παρουσιάζει ἡ ΝΔ τοῦ ἐξωνάρθηκος γωνία. Διὰ τῆς γενομένης κατεδαφίσεως τῶν δύο βορείων μετακίωνων ἐκερδήθησαν νέα γλυπτὰ τεμάχια ἐκ τέμπλων, παραθύρων κλπ., δι' ὧν ἔτι μᾶλλον ἐπλουτίσθη ἡ ἀξιόλογος συλλογὴ γλυπτῶν τῆς μονῆς.

Τελευταία δ' ἐργασία, γενομένη διὰ τῆς ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως δαπάναις τῆς Μονῆς καὶ μερίμνῃ τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν κ. Χρυσόστομου ὡς καὶ τοῦ δραστηρίου ἡγουμένου τῆς Μονῆς πανοσιολογιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου κ. Χρυσόστομου Μπόγδη, ἦτο ἡ τῆς στερεώσεως καὶ τοῦ εὐτρεπισμοῦ τῶν τε παλαιῶν θολωτῶν κελλίων τῆς βορείου πλευρᾶς καὶ τοῦ ἐστιατορίου τῆς Μονῆς, ἐν τῷ ὁποίῳ κατεσκευάσθη, κατὰ βυζαντινὸν ὑπόδειγμα, κτιστὴ ἐπιμήκης ἐν τῷ κέντρῳ τράπεζα μετὰ κτιστῶν ἐπίσης θρανίων. Ὑπολείπεται ἤδη ἡ ἀναστήλωσις τοῦ μαρμαρίνου βυζαντινοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς. ἦτις ὅμως ἀπαιτεῖ ἐπισταμένην μελέτην τῶν γλυπτῶν τεμαχίων, καθόσον τὰ ὑπάρχοντα ἐν τῇ συλλογῇ τεμάχια εἶναι βέβαιοι ὅτι προέρχονται καὶ ἐξ ἄλλων γειτονικῶν ναῶν (παραλαυριῶν) συναχθέντα ἐν Ὁσίῳ Μελετίῳ μετὰ τὴν ἐρείπωσιν ἐκείνων. Ἐλπίζομεν ὅτι ἡ ἀναστήλωσις τοῦ εἰρημένου τέμπλου ὡς καὶ τῶν ἐν τῷ νάρθηκι σαρκοφάγων θέλει συντελεσθῇ κατὰ τὸ 1936.

Εικ. 10. Όψις τοῦ ἐξωνάρθηκος Ὁσ. Μελετίου πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

Εικ. 11. Όψις τοῦ ἐξωνάρθηκος Ὁσ. Μελετίου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Α'.

	Σελ.
Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας	3 - 4
Ἡ Πόρτα Παναγιά τῆς Θεσσαλίας	5 - 40
Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος	41 - 52
Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας	53 - 90
Οἱ ναοὶ τῶν Ταρσινῶν καὶ τῆς Λέχοβας	91 - 98
Ἡ Βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς Μέντζενας	99 - 103
Παλαιοχριστιανικὴ θύρα Τεγέας	103 - 104
Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας	105 - 120
Ἡ Παναξιότισσα τῆς Γαυρολίμνης	121 - 124
Ἐκ τῶν Βυζαντινῶν Ἀπιδεῶν	125 - 138
Ἡ Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας	139 - 151
Ἡ ὀρθομαρμάρωσις τοῦ ἐν Μυστρᾷ ναοῦ τῆς Ὁδη- γητρίας (Ἀφεντικοῦ)	152 - 160
Ἡ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος μονὴ τῆς Παναγίας Ζωοδό- χου Πηγῆς	161 - 178
Ἡ κάτοψις τοῦ Προφήτου Ἡλίας τῆς Θεσσαλονίκης	178 - 180
Ὁ παρὰ τὴν Ἀμφισσαν ναὸς τοῦ Σωτῆρος	181 - 196
Ἔργασίαι ἀναστηλώσεως Βυζαντινῶν μνημείων	197 - 208

